

XXV. évf.

3. szám

A.D. MMXXIV

Szerkesztőbizottság / Editorial Board¹

Tiszteletbeli elnök: Molnár Antal,

Tagok: Ács Pál, Balogh Margit, Bitskey István, Csepregi Zoltán, Erdődy Gábor, Fazakas Gergely Tamás, Fedeles Tamás, Fekete Csaba, Forgó András, Gárdonyi Máté, Horn Ildikó, Horváth Emőke, Kovács Ábrahám, Kónya Annamária, Kósa László, Köbel Szilvia, Kőszeghy Miklós, Kunt Gergely, Lakatos Andor, Medgyesy S. Norbert, Miklós Péter, Molnár Antal, Óze Sándor, Pap József, Pintér Márta Zsuzsanna, Rajki Zoltán, Romhányi Beatrix, Sarnyai Csaba Máté, Soós Viktor Attila, Szabadi István, Szabó András, Szabó Csaba, Szatmári Judit, Szlávik Gábor, Tengely Adrienn, Thoroczky Gábor, Tóth Árpád, Tóth Zsombor, Tusor Péter, Ugrai János, Viskolcz Noémi, Zakar Péter

Külföldi tagok: Buzogány Dezső (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Románia), Câmpeanu, Remus Virgil (Institutul de Istorie "George Bariţiu" din Cluj-Napoca al Academiei Române), Cinzia Franchi (Padovai Egyetem, Olaszország), Ferenc Postma (Amsterdam, Vrije Universiteit, Hollandia), Graeme Murdock (Trinity College Dublin, Írország), Joanna Kulska (University of Opole, Lengyelország), Kónya Péter (Prešovská univerzita v Prešove, Szlovákia), Luka Ilic (IEG, Mainz, Németország), Maciej Ptaszyński (Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego, Lengyelország), Peter Šoltés, Slovak Academy of Sciences, Szlovákia, Rűsz-Fogarasi Enikő (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet, Románia), Sipos Gábor (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvári Magyar

¹ A szerkesztőbizottság tagjainak affiliációja megtalálható az Egyháztörténeti Szemle honlapján / Affiliations of members of the editorial board can be found on the Church History Review website <https://egyhaztortenetiszemle.hu/ojs/index.php/e/about/editorialTeam>

Történeti Intézet, Románia), Ulrich A. Wien (Institut für Evangelische Theologie, Rheinland-Pfälzische Technische Universität Kaiserslautern-Landau, Germany), William O'Reilly (University of Cambridge, England)

Editorial board

Honorary chairman: Antal Molnár,

Members: Pál Ács, Margit Balogh, István Bitskey, Zoltán Csepregi, Gábor Erdődy, Gergely Tamás Fazakas, Tamás Fedeles, Csaba Fekete, András Forgó, Máté Gárdonyi, Ildikó Horn, Emőke Horváth, Ábrahám Kovács, Annamária Kónya, László Kósa, Szilvia Köbel, Miklós Kőszeghy, Gergely Kunt, Andor Lakatos, S. Norbert Medgyesy, Péter Miklós, Antal Molnár, Sándor Óze, Márta Zsuzsanna Pintér, Zoltán Rajki, Beatrix Romhányi, Csaba Máté Sarnyai, Viktor Attila Soós, István Szabadi, András Szabó, Csaba Szabó, Judit Szatmári, Gábor Szlávik, Adrienn Tengely, Gábor Thoroczkay, Árpád Tóth, Zsombor Tóth, Péter Tuszor, János Ugrai, Noémi Viskolcz, Péter Zakar

Foreign members: Dezső Buzogány (Babeş-Bolyai University, Romania) Câmpeanu, Remus Virgil (Institutul de Istorie "George Bariţiu" din Cluj-Napoca al Academiei Române), Cinzia Franchi (University of Padua, Italy), Ferenc Postma (Amsterdam, Vrije Universiteit, Netherlands), Graeme Murdock (Trinity College Dublin, Ireland), Joanna Kulska (University of Opole, Poland), Kónya Péter (Prešovská univerzita v Prešove, Slovakia), Luka Ilic (Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz, Germany), Maciej Ptaszyński (Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego, Poland), Peter Šoltés (Slovak Academy of Sciences, Slovakia), Enikő Rüsç-Fogarasi (Babeş-Bolyai University, Hungarian Historical Institute of Cluj-Napoca, Romania), Gábor Sipos (Babeş-Bolyai University, Hungarian Historical Institute of Cluj-Napoca, Romania), Ulrich A. Wien (Institut für Evangelische Theologie, Rheinland-Pfälzische Technische Universität Kaiserslautern-Landau, Germany), William O'Reilly (University of Cambridge, England)

Tartalom / Content

Tanulmányok / Studies

Mesztegyő népesedéstörténete 18. századi egyházi források alapján The demographic history of Mesztegyő based on 18th century clerical sources Knapp Éva	7
Ének- és zeneoktatói személyzet a kolozsvári református teológiai fakultáson a 20. század első felében Music teaching staff at the faculty of theology in Cluj-Napoca in the first half of the 20th century Füstös Paul-Gabriel.....	47
Vallás, örökségvédelem és modern nemzetépítés az iszlám világban 1972–2000 Religion, heritage protection and modern nation-building in the Islamic world 1972–2000 Szűcs Tamás	57
Bérmálás 200 évvel ezelőtt a Bácskában Klobusiczky Péter érsek fogadása és bérmálási ünnepség Baján 1824-ben Confirmation 200 years ago in Bácska The reception of Archbishop Péter Klobusiczky and the confirmation ceremony in Baja in 1824 Fábián Borbála.....	85
Humanista érdek vagy protestáns hit? Pesti Bornemisza Ferenc és könyvgyűjteménye (esettanulmány) Humanist interest or Protestant faith? Ferenc Bornemisza of Pest and his book collection (Case study) Károlyi Bálint	107
Az állami oktatáspolitikai megjelenési formái a 19. században Forms of public education policy in the 19th century Balla János	126
E számunk szerzői / The authors of this issue	144

MESZTEGNYŐ NÉPESEDÉSTÖRTÉNETE 18.
SZÁZADI EGYHÁZI FORRÁSOK ALAPJÁN

THE DEMOGRAPHIC HISTORY OF MESZTEGNYŐ BASED ON 18TH
CENTURY CLERICAL SOURCES

Knapp Éva
MTA doktora

ÖSSZEFOGLALÁS

A török hódoltságot követő újratelepedés és népesedéstörténet tekintetében közel sem kielégítő eredményeket hozó vizsgálatok ösztönözték a kutatást a kisebb területekre, uradalmakra, illetve egy-egy forrásra vagy forrástípusra leszűkített mikro vizsgálatok elvégzésére. Ezek a vizsgálatok elsősorban olyan egyházi, hivatalból készült iratokat, Születési, Házassági és Halotti anyakönyveket, valamint canonica visitatiókat, esetleg historia domusokat dolgoznak fel, és vetnek össze részletesen, melyek egy-egy időszak teljes népességére vonatkoznak és lehetőséget biztosítanak összehasonlításokra is. A jelzett kutatásokhoz csatlakozva foglalkozom Mesztegnő 18. századi népességével. A rendelkezésre álló források közül azokat a hivatalból készült 18. századi egyházi iratokat vizsgáltam meg, melyeket több mint ötven éven át folyamatosan és úgy tűnik, nagy pontossággal vezettek, rögzítve az esetenkénti más vallású lakosokra vonatkozó adatokat is.

A 18. századi Mesztegnő lakosságáról rövid összefoglalásként elmondható, hogy egy újonnan benépesülő, fiatal település képét mutatja. Az intenzív migráció mellett jól követhető a betelepülők lassú letelepedése. A fennmaradt források egy része (vizitációk) egy-egy évre vonatkozó állóképet rögzít, amit az egyházi anyakönyvek adataival többé-kevésbé tovább lehetett értelmezni és differenciálni.

ABSTRACT

The studies of resettlement and demographic history after the Ottoman occupation, which have yielded hardly satisfactory results, encouraged research to focus on micro studies of small areas, manors or a single source or type of source. These studies mainly examine and compare in detail official clerical documents, birth, marriage and death certificates, as well as canonical visitations and family histories (*historia domus*), which cover the entire population of a given period and allow for comparison. My study focuses on the 18th century population of Mesztegnő in the context of the above-described research. Of the available sources, I examined those official 18th-century church records, which were kept continuously and apparently with great accuracy for more than fifty years, and which recorded details of occasional residents of other religions as well.

In short, the population of Mesztegyő in the 18th century shows the picture of a newly populated, young settlement. In addition to intensive migration, the slow settling of newcomers can be clearly observed. Some of the surviving sources (the visitations) record a snapshot for a particular year, which could be more or less further interpreted and differentiated with the data from the church registers.

Kulcsszavak: népesedéstörténet, canonica visitatio, házassági anyakönyv, halotti anyakönyv, migráció, immigráció, letelepedett életmód, 18. század, Dél-Dunántúl

Keywords: demographic history, canonical visitations, marriage register, death register, migration, immigration, settled way of life, 18th century, Southern Transdanubia

---

Az elmúlt években Mesztegyő 18. századi történetéről kilenc tudományos tanulmány jelent meg.¹ Ezek a 2013–2019 között napvilágot látott forrásfeltáró dolgozatok elsősorban egyháztörténeti jellegűek, foglalkoznak a falu templomának és mariánus ferences kolostorának történetével, bemutatják a ferencesek itt folytatott életét és tevékenységét, s ezen belül kolduló területük éppúgy rekonstruálható volt, mint a műveltségüket és érdeklődésüket alapvetően meghatározó könyvtáruk. A felsorolt dolgozatok elkészítésére ösztönzött egyrészt a kihasználatlan történeti források relatív gazdagsága, másrészt az a körülmény, hogy a településről a „Száz magyar

---

¹ *Knapp Éva*: Egy rejtőzködő középkori templom és kolostor: Mesztegyő, Somogyi Honismeret (2013), 2, 12–41.; *Uő.*: Egy rejtőzködő középkori templom és kolostor: Mesztegyő, Műemlékvédelem (2014), 1, 15–30.; *Uő.*: A mariánus ferencesek könyvtára Mesztegyőn, Somogyi Honismeret 2014, 1–2, 5–29.; *Uő.*: A mesztegyői ferencesek koldulókörzete a 18. században = Lengyel Réka, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit, Lénárt Orsolya (szerk.), Amicitia. Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés, Budapest, Reciti Kiadó, 2015, 102–113.; *Uő.*: Egy ismeretlen mariánus ferences könyvtár a 18. században = Nyerges Judit, Verók Artila, Zvara Edina (szerk.), Monographia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára, Budapest, Kossuth Kiadó, 2016, 385–404.; *Uő.*: Egy 18. századi mariánus ferences könyvtár: Mesztegyő, 1748–1790, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 27 (2016), 1–2, 19–46.; *Uő.*: A mesztegyői ferencesek kolduló területe II. József-kori feloszlásukig (1788) = Rádics Márta, Vidák Tünde, Huszár Mihály (szerk.), „Tanár Úrnak tisztelettel...” Dr. Gál József emlékére, visszatekintések és tanulmányok, Marcali, Múzeum Alapítvány, 2018, 291–302.; *Uő.*: Ferencesek Mesztegyőn a 18. században. Közösség, életmód, konfliktusok, irodalmi tevékenység, Somogy 46 (2018), 3, 51–63.; *Uő.*: Mariánus ferencesek Mesztegyőn a 18. században = Egyháztörténeti Szemle (2019), 1, 4–42.

falukönyvesháza” című sorozatban megjelent kötet² nem tudományos céllal, hanem ismeretterjesztésre készült áttekintés, az egyes fejezetekhez tartozó összefoglaló hivatkozásanyag jobbára elnagyolt, nehezen vagy alig követhető, konkrétumaiban többnyire pontatlan – a források tekintetében éppúgy, mint a szakirodalom terén.³

Terra incognitának számít – többek között⁴ – a falu török hódoltságot követő újratelepülése, népesedési viszonyai és ennek változása a 18. század végéig. Ismeretes, hogy a demográfiai vizsgálatokhoz többféle forrás áll rendelkezésre, így elsősorban az országos összeírások, a vármegyei lélek- és adóösszeírások (conscriptioes), egyházi anyakönyvek,⁵ egyházlátogatási jegyzőkönyvek, uradalmi összeírások és urbáriumok. Ezek forrásértéke eltérő, a még nem megtelepedett lakosság tekintetében kevésbé használ-

² G. Jáger Márta: *Mesztegyő, Száz magyar falu könyvesháza*, Budapest, Száz magyar falu könyvesháza Kht., [2001].

³ G. Jáger 18. századi népességre vonatkozó adatai vegyesek, demográfiai megközelítésre alkalmatlanok. Így például 1760 körül 47 adózó családot említ („előzetes úrbérrendezés”); „húsz évvel korábban” 42 házban 258 fő paraszti népességről [hivatkozás nélkül – valószínűleg az 1748. évi Visitationes canonicae egyik részére, a Status Animarum Possessionis, ac Administraturae Mesztegyeiensis című iratra gondolt, de abban 42 házban 286 személyt vettek számba, és őket nem parasztként, hanem a nobilis – plebeius – servus állapotjelzőkkel látták el] ír; 1767-ben az „úrbéres népességet” 32 telkes gazdában, 12 házban és 3 házatlan zsellérben határozza meg; az 1771. évi úrbéri tabellára hivatkozva 38 telken 58 jobbágy családot említ; az 1784/85-ös népszámlálás adatait „idézve” a falu 90 házában élő 126 családról, 279 nőről és 311 férfiről, „köztük 13 pap, 14 nemes, 2 polgár, 51 paraszt, 53 zsellér”-ről, valamint 46 fő úrbéres telken élő családtagról, 1 „szabadságolt katonáról”, és 27 fő „egyéb”-ről emlékezik meg; az 1789. évi úrbéres összesítésből a lakosságot 46 jobbágygazdában, 2 házban és 8 házatlan zsellérben, két „falukönyvesháza”-jában, 8 kézművesben, 2 regálebérlőben, 1 papban, 2 uradalmi tisztviselőben, 3 uradalmi béresben és kanászban, valamint 1 adómentes bábában határozza meg. 1789-ben a falu 80 lakóépületét említi („62 adózó ház, 1 tanítói, 1 papi lak, 3 árendába adott ház, 12 uradalmi ház”), kihagyva az üres házakat. G. Jáger, *Mesztegyő*, [2001], 50–54.

⁴ A további tervek között szerepel a ’Házasság és család Mesztegyőn a 18. században’, a ’Halál és temetés Mesztegyőn a 18. században’, valamint a ’Mesztegyő társadalomtörténete a 18. században’ munkacímű tanulmányok elkészítése.

⁵ Az egyházi anyakönyvek a Kaposvári Püspökség területén még mindig az egyes településeken található meg, mivel a püspökség nem kíván történeti levéltárat létrehozni. Ezzel az egyházmegyei püspöki döntéssel pótolhatatlan értékű források mehetnek veszendőbe, mint az például Mesztegyő tekintetében tapasztalható. A falura vonatkozó 1876 előtti anyakönyvek ugyanis – már ami ezek közül még megmaradt a II. világháború után – vagy elvesztek az elmúlt néhány évben, vagy átnevelve, apró papírdarabokra estek szét. Amikor mindez a püspökség illetékeseivel írásban közöltem, nem kaptam választ.

ható, mivel nehezen vagy egyáltalán nem tudják érzékelni/érezkeltetni a mozgásban lévő, helyüket kereső népességet.

A kiinduló kérdésre, hogy a török hódoltság idején mekkora volt a népesség pusztulásának és/vagy fogyásának a mértéke, többféle, jobbára feltételezésekből és következtetésekből formált válasz született.⁶ A lakosság helyben maradását befolyásolta a Somogy vármegyét szinte teljes egészében elfoglaló török jelenléte, az állandósult végvári csaták és háborús állapotok. Gyakorlatban azonban nagyon sok függött a helyi hatóságok és a hódolt népesség viszonyától. A magyar jogi vélekedés szerint a hódolt területek is a Magyar Királyság elidegeníthetetlen részei voltak, ezért a török és a magyar adószedők egyaránt követelésekkel álltak elő, a lakosság pedig a túlélés érdekében vagy elköltözött, vagy – akár időlegesen – elmenekült.⁷ A vizsgálatok egyetértenek abban, hogy a népességfogyás jelentős volt, amit azonban a török hódítással egy időben érkező délszláv bevándorlás valamilyen mértékben ellensúlyozott. Az elsősorban bosnyák, sokác, bunyevác és horvát népesség révén a Dél-Dunántúlon egyes etnikai szerkezet jött létre, ami a 18. században – jelentős mértékben a magyar lakossággal egybeolvadva – is jellemző maradt.

A török hódoltságból szabaduló Somogy vármegyében 1695-ben készült kaposvári kamarai felmérés adatai a települések és a pusztá falvak tekintetében egyaránt elnagyoltnak és pontatlannak értékelhetők, s ezen nem sokat változtatott az 1715. évi, majd 1720. évi országos összeírás sem, melyekben nem a tényleges, hanem az adózó lakosságot vették számba. A megye elsősorban elszegényedett kisnemesekből, jobbágyokból és szellérekből álló valós népességéről kevés megfogható adat áll rendelkezésre. A kutatásban egyetértés alakult ki arról, hogy a megyében az 1720-as évektől nagy a népmozgás, melynek összetevői a hospesek nem szervezett toborzása és érkezése, a horvát, bosnyák, bunyevác, sokác, vend, szlovák és német betelepülés, valamint jobb életfeltételeket remélve a népesség migrációja Zala, Tolna és Baranya megyéből. A földbirtokosokkal kötött megtelepedési szerződések általában 3–6 évre biztosítottak adómentességet, ezt követően a lakosság egy része, főleg szökve, tovább vándorolt. A helyben maradó, letelepített jobbágyok hospesekből neo-colonusokká, colonu-

---

⁶ Vö. pl., *T. Mérey Klára*: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után, Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 70, Series Historica 37, Budapest, 1966.; *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon, História Könyvtár. Monográfiák 7, Budapest, 1995.; *Szakály Ferenc*: Magyar intézmények a török hódoltságban, Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 21, Budapest, 1997.; *Molnár Antal*: A veszprémi egyházmegye a török hódoltság idején = Tóth G. Péter (szerk.), Veszprém a török korban, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 1998, 70–90.

⁷ Vö.: *Molnár Antal*: Püspökök, barátok, parasztok, Budapest, METEM, 2003.

sokká (jobbágygazda), föld nélküli zselléreké (servus) vagy házzal nem bíró subinquinusokká (házatlan zsellér) váltak.⁸

Az újratelepedés és népesedéstörténet tekintetében közel sem kielégítő eredményeket hozó vizsgálatok ösztönözték a kutatást a kisebb területekre, uradalmakra, illetve egy-egy forrásra vagy forrástípusra leszűkített mikro vizsgálatok elvégzésére. Forrásvizsgálat készült – többek között – a kéthelyi uradalomról,⁹ a Somogy vármegyébe történő betelepülés részleteiről a megye által 1744-ben kiállított katonák névsora alapján,¹⁰ és a vármegyék közötti transzmigrációról.¹¹ Úgy tűnik fel, hogy az egyes források vizsgálata – elsősorban azok jellege miatt – továbbra is relatív eredményeket hoznak, és kérdéses például, hogy vajon névelemzések alapján valóban azonosíthatók-e a 18. századi migrációs irányok.¹²

A népesedéstörténeti kutatások másik irányzata az egyes településekre vonatkozó forrásokból indul ki. Ezek a vizsgálatok elsősorban olyan egyházi, hivatalból készült iratokat, Születési, Házassági és Halotti anyakönyveket, valamint canonica visitatiókat, esetleg historia domusokat dolgoznak fel, és vetnek össze részletesen, melyek egy-egy időszak népességére vonatkoznak, és lehetőséget biztosítanak összehasonlításokra is.¹³ Továb-

⁸ *Kováts Zoltán*: Somogy megye népessége a XVII–XVIII. század fordulóján, Somogyi Almanach 12, Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1969.; *Szita László*: Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században, Somogyi Almanach 52, Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1993.; *T. Mérey Klára*: Somogy megye két nehéz évszázada (1695–1896), Kaposvár, 1997, 7–22.

⁹ *T. Mérey Klára*: Jobbágytelepülések a XVIII. század végén (forráselemzés), Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 99, Series Historica 56, Budapest, 1970.

¹⁰ *Szijártó M. István*: Adalék Somogy megye 18. századi betelepülésének kérdéséhez = Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 28 (1997) 85–110.; *Szijártó M. István*: Somogy megye 18. századi betelepülése és az 1740-es évek nemesi felkelései = Szijártó M. István, szerk., Nemesi társadalom és politika, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2006, 57–91.

¹¹ *Gözszy Zoltán*: Dél-Dunántúli vármegyék közötti népmozgás az 1710-es években Somogy vármegye transzmigrációs összeírása alapján = Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 50–52 (2022) 7–20.

¹² *Vö.*: *Demeter Gábor*: A török kor utáni újratelepülés demográfiai sajátosságainak vizsgálata az 1715/20-as Regnicolaris Conscriptio segítségével Nógrád megyében = Menyhárt Krisztina, szerk., Gazdaság és kultúra. A magyarországi nemzetiségek gazdasági és kulturális tevékenysége a 19. és a 20. században, Budapest, Bolgár Kulturális Fórum, 2014, 83–103.

¹³ *Vö. pl.*: *Andorka Rudolf*: Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században = Ethnographia 102 (1991), 1–2, 120–146.; *Koltai Gábor*: Óriszentpéter népesedési viszonyai, 1784–1895. A református egyház-község családrekonstrukciója = A Központi Statisztikai Hivatal Népeségkutató Intézetének Történeti Demográfiai Évkönyve 2003, 179–235.; *Pakot Levente*:

biakban ezekhez a kutatásokhoz csatlakozva foglalkozom Mesztegyő 18. századi népességével.

A vizsgálat alapjául szolgáló források bemutatása

A rendelkezésre álló források közül azokat a hivatalból készült 18. századi katolikus egyházi iratokat vizsgáltam meg, melyeket több mint ötven éven át folyamatosan és úgy tűnik fel, nagy pontossággal vezettek, rögzítve az esetenkénti más vallású lakosokra vonatkozó adatokat is. Mesztegyőn a mariánus ferencesek bevezetése (1747) előtt plébánia nem volt, az egyházi szolgálatokat Vörös Gergely (Gregorius Vörös) tevékenysége biztosította, aki a Halotti anyakönyv bejegyzése szerint egy személyben volt „antiquus licenciatu loci” és iskolamester (ludi magister). Vörös hatvan éves korában 1753. augusztus 6-án hunyt el, helyben temették, családja és leszármazottai a vizsgált 18. századi időszakban folyamatosan a faluban éltek.

A mariánus ferencesek 1744-től, a ferences kolostor alapításától praesidensként (előljáró) látták el a plébánosi teendőket, de anyakönyveket 1751-ig nem vezettek.¹⁴ A Házassági anyakönyv tanúsága szerint az első bejegyzést Rajcsics (Reincsics) Sebestény praesidens készítette 1751. október 31-én.¹⁵ Az anyakönyvek közül a 18. századból a latin nyelven vezetett Házassági és Halotti anyakönyv maradt fenn, ezek eredetijének holléte és állapota a helybeli plébániai gondatlanság miatt jelenleg ismeretlen, tartalmukat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi az úgynevezett „mormon” mikrofilmek révén; a kutatásban az e mikrofilmekről készült jól olvasható elektronikus változatot használtam.¹⁶ Keresztelési anyakönyv nem áll rendelkezésre, ennek hiányában a népességre vonatkozó többféle összevetés, így a halálzási és házassági adatokkal nem végezhető el.

A Házassági anyakönyv 1751. október 31. és 1806. február 10. között folyamatosan tudósít a mesztegyői esketésekről. A faluhoz tartozó filiák házasságkötési adatai is ebben az anyakönyvben találhatóak meg. A vizsgálat során azokat a bejegyzéseket vettem figyelembe, amikor mindkét, vagy az egyik fél mesztegyői. A házasságkötéseknél feljegyezték a dátumot, a háza-

---

Szentegyházsfalu népessége, 1728–1914 = A Központi Statisztikai Hivatal Népeségkutató Intézetének Történeti Demográfiai Évkönyve 2003, 237–270.

¹⁴ 1744–1751 között praesidens Lehotay Anaklét és Bitter Eduárd. Knapp, Mariánus..., 2019, 41.

¹⁵ A nőtlen ifjú Joannes Georgius Fierer ekkor vette feleségül az özvegy Margareta Kummert, tanúik voltak Matthias Varga és Michael Riemer, az esketés autográf bejegyzője „Fr. Sebastianus p. t. praesidens”, azaz Rajcsics (Reincsics) Sebestény. Vö. még Knapp, Mariánus..., 2019, 37, 41.

¹⁶ Historia domus-t a 18. században valószínűleg nem vezettek Mesztegyőn, emléke sem maradt fenn. Az anyakönyvek mikrofilmjei a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában az A3912 dobozszámon, az X5830 törzsszámon a 986/1 kötetben találhatóak, tekerccszámuk 3912. A Házassági anyakönyv terjedelme 75 (= 1–75 kocka), a Halotti anyakönyvé 88 (= 1–88 kocka) oldal.

sulandók nevét és állapotát (iuvenus/ifjú, virgo/szűz; illetve viduus, vidua, azaz özvegy; az idősebb nőtlen vőlegények esetén használták a coelebs/nőtlen megjelölést; legritkábban a senex/idős kifejezéssel lehet találkozni, utóbbi megjelölést az ötven év feletti férfiakra használták), majd 1754-től születési, illetve származási helyüket is. Mindehhez társítva 1771–1772-től vált rendszeressé az életkorok és a társadalmi állapotok (nobilis/nemes, plebeius/közrendű, servus/szolga, zsellér, miles/katona, neo-colonus/új földbérló, jobbágy) rögzítése. A ritkaság számba menő egyes házasságoknál¹⁷ előfordul a nem katolikus vallású házastársra vonatkozó felekezeti megnevezés. Az egyes adatsorokat általában két tanú („testis”) és az eskető pap („assistens”) neve zárja. II. József házszám rendeletét (1786) követően ideiglenesen 1786–1790 között feljegyezték az egyik vagy mindkét fél házszámát is.

A Halotti anyakönyv első bejegyzése 1752. március 20-án készült, amikor eltemették a körülbelül 56 évesnek mondott Molnár Jánost. A Mesztegyőre és filiáira vonatkozó halotti bejegyzések 1805 végéig folyamatosnak tekinthetők, jóllehet az 1805. február 14-én meghalt, ekkor plébános egykori mariánus ferences szerzetesre, Rumi Mihályra nincs benne adat.¹⁸ A vizsgálatban itt is azokat az adatokat veszem figyelembe, amikor a meghalt vagy eltemetett személy mesztegyői, illetve mesztegyői vonatkozású. Az adatsorok ebben az anyakönyvben tartalmazzák a halálozás („mortuus”) vagy az eltemetés („sepultus”) dátumát, a halott nevét – gyermekek esetén az apa nevével együtt –, életkorát és lakóhelyét. 1760-tól feljegyezték azt is, hogy kifizették-e a halott után járó temetés árát.¹⁹ Mária Terézia elképzelését²⁰ követve a templom körüli temetkezés megszűnt, a falu akkori határában új temetőt jelöltek ki, melyet máig használ a falu; itt az első temetés 1769. augusztus 3-án volt. 1767-től a templomhajó alatti kriptába is lehetett temetkezni a megszabott ár lefizetésével. Egy rövid időre (1786–1789) ebben az anyakönyvben is megtalálhatók a házszámok, és 1786-ban néhány hónapig (január 18. és november 10. között) feljegyezték azt is, hogy látta-e orvos a beteget, mi volt a halál (feltételezhető) oka és ki végezte egyházi részről a temetést.

¹⁷ Mesztegyő lakossága katolikus volt, 1815 előtt nincs értékelhető mennyiségben feljegyzés lutheranus vagy zsidó személyekről. A Házassági anyakönyvben másvalásúak mindenekelőtt a filiák lakói között találhatók, így például 1772. július 26-án egy kelevízi lutheranus ifjú elvett egy ugyancsak kelevízi katolikus özvegyet.

¹⁸ Úgy tűnik fel, nem Mesztegyőn halt meg, és más település anyakönyvébe jegyezték be halálát és/vagy eltemetését. Vö.: Veszprémi Érseki Levéltár (VÉL) I.3.a.17. Testamentaria(1738–1844): Pácza István, marcali plébános híradása Rumi Mihály, néhai mesztegyői adminisztrátor haláláról 1804. II. 19. III/52 f

¹⁹ Egy temetés ára eleinte 50 dénár volt, amit ha nem tudtak kifizetni, elengedtek a ferencesek, vagy az érintettek munkavégzéssel megváltottak („solvitur labore”: például 1771. november 9-én).

²⁰ Vö., Az 1770. évi egészségügyi alaprendelet.

A Veszprémi Érseki Levéltár (továbbiakban VÉL) őrzi azokat a canonica visitatiókat, melyek Mesztegyőre vonatkoznak. Közülük három alapvető forrás a falu népességtörténetéhez. 1748-ban a *Visitationes canonicae*²¹ tartalmazza a *Status Animarum Possessionis, ac Administraturae Mesztegyeiensis* alcímű részt (193–201. oldal), ahol táblázatos formában házanként számba vették a falu lakosait. Ezen belül feltüntették, hogy kik élnek együtt az ingatlanban (családonként és ugyanott lakó egyéb személyenként). Feljegyezték az egyes emberekhez tartozó életkort, a gyónási gyakorlatot, jelölték a béráltakat, az özvegyeket, az ifjakat és nőtlen férfiakat, a még nem gyónókat, a másvallásúakat, így a kálvinistákat és a lutheránusokat, valamint a katolikus hitre térteket. 1757-ben egy újabb canonica visitatio része a *Conscriptio Animarum Parochiae Mesztegyőiensis* című rész, melyben a korábbihoz hasonlóan táblázat tartalmazza a házanként együtt lakó lakosságot („*Nomina Hospitum, et Familiae*”). A korábbi rubrikákhoz utolsóként az „*apostatae*”-t (vallási hitehagyottak) csatolták, melyben egyetlen adatot sem rögzítettek.²² 1771-ben hasonló elrendezésben tartalmazza a lakosságot a *Conscriptio Animarum Parochiae Mesztegyőiensis in comitatu Simeghiensis in quo loco curam animarum exercent Patres Provinciae Sanctae Mariae Hungariae ordinis Sancti Francisci*.²³ A felsorolt vizitációk a falu egészét, azaz a teljes lakosságot áttekintő adatokat tartalmazzák, forrásértékük jelentős – annak ellenére, hogy az adott időpontokra vonatkozóan állóképet rögzítenek.

A mesztegyői lakosságot érintő további kiegészítő adatok találhatóak még a következő visitatiókban, *Domestica visitatio universarum comitatus Simeghiensis parochiarum* 1743,²⁴ *Visitatio canonica archidiaconatus Simeghiensis* 1778,²⁵ *Ordo visitationis canonicae* [...], 1815,²⁶ és a töredékesen fennmaradt további vizitációs iratokban (*Acta et Fragmenta Visitationis Canonicae*).²⁷

Népességtörténeti kutatáselőzmények

Mesztegyő esetében – éppúgy, mint a Dél-Dunántúl egésze területén – nincsenek értékelhető népességváltozási adatok a hódoltságkori időszakra.²⁸ Az összeírások szerint 1534-ben a faluban öt porta van Bodó Ferenc özvegye tulajdonában. Az 1536. évi adólajstrom szerint a falu földesurai Bodó Ferenc lányai (öt porta) és Horváth János özvegye (négy porta).

²¹ VÉL A8/9, 128, 188–204.

²² Veszprémi Főkáptalani Levéltár (továbbiakban VFL) I.14. tom. 7. 431–444.

²³ VFL I.14. tom. 13. 382–405.

²⁴ VÉL V/38, 83–89.

²⁵ VÉL II/1, 57; VÉL A8/13, 431–435.

²⁶ VÉL A8/20, 113–140; VII/78, 1; XIV/11, 6; IX/7, 1–31.

²⁷ VÉL I.01.07 IX/19, 8–9; VII/3, 15; II/1. 16.

²⁸ Vö. pl.: *Molnár Antal*: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon, Budapest, METEM, 2003.

1542-ben tizenhét portát vettek számba (ebből nyolc Novák Jánosé, hét Szerecsen Zsófiáé, kettő Fánchy Györgyé, egy Fánchy Jánosé). 1544-ben másfél adózó portája mellett, mely Novák Jánosé, nyolc jobbágy élt, s ezen túl a falu tizenhárom leégett telkét említik. 1545-ben hat, 1549-ben öt és fél, 1552-ben hat portát jegyezték fel. 1555-ben a koppányi bég hódoltatta.²⁹ 1557-ben üres, lakosaitól elhagyott településként tartották számon. Az 1583-as adólajstromban egy adózó portáját említik.³⁰ A 17. század közepétől az itt lakókat egyházi részről az andocsi jezsuita misszió látta el a missziós körutak alkalmából.³¹

A török korszak után 1696-ban tizenegy adózó háztartást, 1702-ben tizenhatot vettek számba. Kováts Zoltán felhasznált forrásai és következtetései szerint Mesztegyőn 1696–1700 között 11, egy másik adat szerint 1695–1714 között szintén 11 háztartás, 1702-ben 16, 1718-ban 17 és 1720-ban 12 háztartás adózott. A falu össznépségének alsó és felső határát a fentiek ismeretében kismonográfiájában Kováts az 1720-as évben 200–250 főre becsülte.³² Mindezek az adatok azonban további történeti demográfiai következtetésekre alkalmatlanok.

Ismeretes az is, hogy a település 1703 táján Zankó (Sankó) Miklós és Boldizsár birtoka, majd a Rákóczi szabadságharc patronálása miatti vagyonekbobzásuk után a gróf Harrach családé lett, akiktől a környező birtokokkal együtt a Hunyadi család (Hunyadi István és Antal) vásárolta meg 1733-ban. Egy másik adat szerint Mesztegyő már 1728-ban Hunyadi birtok volt. A Hunyadiak valójában a 17. századtól voltak jelen Somogy vármegye életében, Hunyadi (I.) Ferenc 1653-ban a megye szolgabírája.³³ G. Jáger Márta népességre vonatkozó vegyes, pontos forráshivatkozásokat nélkülöző, elsősorban urbáriumokra utaló adatait korábban hivatkoztam már, azok népességtörténeti szempontból nem használhatók és nem vethetők össze egymással.³⁴

²⁹ *Maksay Ferenc*: István „koppányi püspök” = Történelmi Szemle 12 (1969), 129–130.

³⁰ Vö. a közölt adatokhoz, Somogy megye községeinek legfontosabb népességi és vagyoni adatai összeírások alapján (1699–1836), összeáll. *T. Mérey Klára*: Kézirat, Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára.

³¹ *Molnár Antal*: Az andocsi jezsuita misszió (1642–1684) = Levéltári Közlemények 71 (2000), 3–31; vö.: *Tüskés Gábor*: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.

³² *Kováts*: Somogy megye népessége..., 1969, 16, 37, 49.

³³ Nemes levelet 1607-ben kapott Hunyadi (I.) András, akinek felesége a Mesztegyőt és Kéthelyt a 15. századtól királyi adományként bíró Fánchy család leszármazottja, Viszocsányi Borbála volt.

³⁴ 3. jegyzet. Például ilyen az általa elnagyoltan hivatkozott [mert a közlésből nem lehet tudni, kéziratról vagy megjelent munkáról van-e szó, és mikor készült] *T. Mérey Klára*-féle összeállítás, a Somogy megye községeinek legfontosabb népességi és vagyoni adatai összeírások alapján (1699–1836) (*G. Jáger*: Mesztegyő, [2001],

Népesedési adatok 1748, 1757, 1771

A falu 1748. évi egyházi vizitációja részeként fennmaradt népesség összeírás³⁵ a Hunyady család fiscalisa (uradalmi intéző), Jászay László, a falu bírái, az ekkor 60 éves Bogyó Gergely és az 52 éves Bódis János, négy esküdtje, Nyakas Mihály, Tóth István, Bódis János, Gésey János, valamint a 40 éves nőtlen Mátay István, az egyházi kassza³⁶ kezelője jelenlétében zajlott. A számba vétel lebonyolításának részleteire nincs utalás. A vizitáció kérdőpontjaira adott válaszok szerint, melyek a plébániai ügyeket ellátó ferences adminstratortól (lelkészi teendőket ellátó személy)³⁷ származnak, a falu lakóinak többsége rendszeresen elvégzi a húsvéti gyónást, és máskor is gyónnak, s az egyháznak mindenkor megadják a kellő tiszteletet. A lakosságot kivétel nélkül magyarnak és katolikusnak („Hungari, et Catholici”) minősítették, akik vásár- és ünnepnapokon szívesen járnak misére, kötelezettségeiket nem mulasztják el, számottevő vétkeik nincsenek,³⁸ a katolikus hit leple alatt semmiféle eretnekséget nem követnek, nincsenek közöttük külön élő házastársak és tiltott kapcsolatot fenntartó személyek. Az egykorú összesítés szerint a férfiak között a még családot nem alapított ifjak és a nőtlenek együttes száma 53, az özvegy férfiak és nők pedig 14 fő. A népesség 42 házban lakik, létszámuk 286 fő, a két adatot összevetve házanként átlagosan 6,8 személy élt. Az életkori megoszlás a következő.

életkor	létszám
0–2 év	26
3–6 év	40
7–10 év	25
11–15 év	38
16–20 év	28
21–30 év	56
31–40 év	41
41–50 év	21

187.) című munka egy máig kiadatlan kézirat, melyet a Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára őriz, és egyes adatokat tartalmaz. Az ismeretterjesztő munkákhoz tartozik még: *Reiszig Ede*: Somogy vármegye községei = Csánki Dezső szerk., Somogy Vármegye, Budapest, Országos Monografia Társaság, 1914, 30–179.

³⁵ VÉL A8/9.

³⁶ A kasszában ekkor 4 forint és 25 dénár volt.

³⁷ Nevét nem közlik, de nagy valószínűséggel Bitter Eduard, 32 éves, nyolc éve felszentelt pap volt, aki a hivatalát ekkor negyedik éve töltötte be. VÉL A8/9, 191–193.

³⁸ A gyónók száma 215, a még nem gyónóké 71 fő. VÉL A8/9, 193.

51–55 év	5
56–60 év	3
61–65 év	2
66–70 év	0
71– év	1
	összesen 286

Már ez az első áttekintés felhívja a figyelmet a falu társadalmának fiatalságára, ahol a 15 év alattiak száma 129 (45%), a családalapításra képes 16–50 év közötti felnőttek 146 fő (51%), az 51 éven túli lakosság pedig elenyésző (11 – 4%). A lakosság nemenkénti megoszlása további következtetésekre ad alkalmat.

életkor	férfiak	nők
0–2 év	13	13
3–6 év	19	21
7–10 év	14	11
11–15 év	26	12
16–20 év	14	14
21–30 év	31	25
31–40 év	20	21
41–50 év	13	8
51–55 év	3	2
56–60 év	3	0
61–65 év	1	1
66–70 év	0	0
71– év	1	0

A férfiak és a nők aránya (158 – 128 fő, 55% – 45%) a különbség ellenére kiegyenlítettnek tekinthető, különös tekintettel a felnőttek számára (78 férfi és 68 nő).

Kilenc évvel később, 1757-re az összlakosság 60 fővel bővült, 46 házban 346-an éltek Mesztegyőn. A házankénti lakók aránya 7,5 főre emelkedett. A falu életkori tagozódása a következő.

életkor	létszám
0–2 év	35

3–6 év	39
7–10 év	37
11–15 év	46
16–20 év	24
21–30 év	75
31–40 év	64
41–50 év	16
51–55 év	2
56–60 év	6
61–65 év	1
66–70 év	0
71– év	1
	összesen 346

A fentiek szerint a társadalmi szerkezet lényegesen nem módosult, a 15 év alattiak száma 157 (45%), a családalapításra képes felnőttek 179 fő (51%), az 51 éven túli lakosság pedig továbbra is elenyésző (10 – felfelé kerekítve 4%). A népesség nemenkénti korszerkezete sem változott lényegesen.

életkor	férfiak	nők
0–2 év	17	18
3–6 év	18	21
7–10 év	20	17
11–15 év	20	26
16–20 év	12	12
21–30 év	35	40
31–40 év	35	29
41–50 év	11	5
51–55 év	1	1
56–60 év	3	3
61–65 év	0	1
66–70 év	0	1
71– év	0	0

A férfiak és nők aránya (172 – 174 fő, 49,7% – 50,3%) a korábbinál kiegyenlítettebbnek tűnik fel, különös tekintettel a családképes felnőttek számára (93 férfi és 86 nő).

1771-ben, a harmadik népességet felsoroló évben a faluban 59 házban 388 személy élt, a házankénti átlag 6,5-re csökkent, azaz szinte azonos az 1748. évre számított adattal. Az életkori tagozódás adatai a következők.

életkor	létszám
0–2 év	38
3–6 év	51
7–10 év	43
11–15 év	37
16–20 év	39
21–30 év	77
31–40 év	52
41–50 év	34
51–55 év	5
56–60 év	6
61–65 év	0
66–70 év	4
71– év	2
	összesen 388

Az életkori szerkezet lényegesen ekkor sem mutat változást, a 15 év alattiak száma 169 (44%), a családalapításra képes felnőttek 202 fő (52%), az 51 éven túli lakosság (17 személy) aránya pedig továbbra is alacsony, 4% kissé lefelé kerekítve). A népesség nemenkénti korszerkezetében sem fedezhető fel számottevő változás.

életkor	férfiak	nők
0–2 év	14	24
3–6 év	23	28
7–10 év	19	24
11–15 év	17	20
16–20 év	19	20
21–30 év	41	36
31–40 év	21	31
41–50 év	21	13
51–55 év	3	2

56–60 év	5	1
61–65 év	0	0
66–70 év	3	1
71– év	2	0

A 188 férfi és a 200 nő aránya (48% – 52%) a korábbi évekhez képest (1748, 1757) rámutat a nők számának növekedésére. Különösen érdekes a 41–50 év közötti korosztály létszámának megemelkedése, azaz a várható életkor lassú, de jól érzékelhető kitolódása. A fenti adatsorokkal összevetve az 1784/1785. évi népszámlálás Mesztegyőre vonatkozó össznépességszámát (592 fő),³⁹ kirajzolódik a lakosság egyenletesnek mondható növekedése. Utóbbi ellenőrzésére a források közös olvasata biztosíthatna lehetőséget, a párhuzamos olvasat azonban nem lehetséges, egyrészt mivel nem deríthető ki, milyen rendszer szolgált alapul a vizitációk népesség összeírásaihoz, másrészt az eltelt idő tekintetében nem található egymással párhuzamba állítható házankénti együttlakás.

Az egy-egy házban lakók összessége egyik vizitáció esetében sem nevezhető közös háztartásnak, mivel ugyanabban a házban egymástól független idegen családok és ezen felül egyes személyek is laktak. A feltárt adatok közül további differenciálásra elsőként a házankénti lakosság szám áttekintése alkalmas.

létszám	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
1748	1	4	6	7	4	7	2	4	1	3	0	0	0	3	0	0	42 ház
/fő	2	12	24	35	24	49	16	36	10	33	0	0	0	45	0	0	286
1757	1	1	3	3	12	10	2	3	3	5	0	1	1	0	0	1	46 ház
/fő	2	3	12	15	72	70	16	27	30	55	0	13	14	0	0	17	346
1771	2	2	6	11	11	11	4	5	2	2	2	1	0	0	0	0	59 ház
/fő	4	6	24	55	66	77	32	45	20	22	24	13	0	0	0	0	388

Az együtt lakók legmagasabb száma 1748-ban három házban 15-15-15,

³⁹ Kováts: Somogy megye népessége..., 1969, 37.

1757-ben egy házban 17 fő. Ilyen magas szám 1771-ben már nincs, egyetlen ház volt mindössze, melyben 13 személy lakott, ugyanakkor megemelkedett a házankénti 5, 6, illetve 7 fős együttélések száma (11-11-11). Ezek az adatok természetesen nem a családok nagyságát reprezentálják, mivel az egy házban együtt lakó személyek gyakran nem tartoztak egy családhoz.

A házankénti családok számát érdemes külön áttekinteni, mivel a közvetlen családokon és családtagokon kívül a házak többségében más, rokonság tekintetében nem összetartozó személyek is éltek, így mindenekelőtt inquilinusoknak (bérlő, házas zsellér), famulusoknak (szolga), sodalisoknak (társ), tyrók (kezdő, jelölt), servusoknak, ancilláknak (szolgáló), orphanáknak (árva), viduusoknak, viduáknak, és adoptált árváknak nevezett személyek, akiket ebben a tanulmányban külön nem vizsgálók.⁴⁰

ház/ család	1 család	1 család, és nem házas, mások	2 család	3 család	4 család
1748 (42 ház)	18 ház (43%)	8 ház	11 ház (26%)	3 ház	2 ház
1757 (46 ház)	11 ház (24%)	5 ház	23 ház (50%)	6 ház	1 ház
1771 (59 ház)	18 ház (30,5%)	18 ház	20 ház (34%)	1 ház	2 ház

A táblázat szerint a faluban 1748-ban és 1771-ben a leggyakoribb forma az egy ház – egy család és/vagy nem házas más személyekkel közös együttlakás. 1757-ben a legtöbb család egy második családdal élt egy-egy házban (50%). A feldolgozott forrásokban a házanként felsorolt több család közül az elsőként feltüntetett volt az ingatlan, a többi család vagy rokoni kapcsolat évén, vagy bérlőként⁴¹ – a nem családi kapcsolatban ott lakókhoz hasonlóan – élt a házban. Ez az együttlakási forma egyrészt megkönnyítette az adózást,⁴² másrészt segítette a még mozgásban lévő személyek és/vagy családok letelepedését, a faluban maradását.⁴³

A vizitációkban a családtagok felsorolásának rendje kötött volt: a teljes néven megörökített családfőt a feleség (esetenként csak keresztnévvel

⁴⁰ Továbbá nem vizsgálat tárgya az adoptált gyermek gyermektelen vagy saját gyermekes családban, a cselekvésben korlátozott személyek (pl. surdus/süket, mutus/néma), a koldus/mendicus – mendica, árva gyermek rokon családnál, özvegy, aki a korábbi családjához költözik vissza, ikrék.

⁴¹ Bérlőként egy-egy család házában lakó további család a „ház végében” még az 1970-es években is volt a faluban, ők voltak a legszegényebbek, így például egy özvegyasszony, aki egyedül nevelte három fiát.

⁴² Az adót nem személyenként, hanem házanként vetették ki.

⁴³ A házatlan lakók így akár évekig is készülhettek a letelepedésre, és/vagy házépítésre.

említve), majd a gyerekek követték,⁴⁴ ha voltak, utánuk jegyezték fel a közvetlen rokonok (apa, anya, anyós, após, testvér/ek) nevét. A családokon belüli hierarchia (férj, feleség, gyermekek, illetve csonka családokban az özvegygé vált feleség, mint családfő) következetesen érvényesült. A gyerekek sorrendjét 1748-ban és 1757-ben úgy írták fel, hogy életkor szerint a fiúkat követték – ugyancsak életkor szerint rendezve – a lányok. A több generációs együttélések esetében, ha valamelyik gyermek már házas volt, és a szülői családdal élt együtt, annak házastársát, és/vagy gyermekét/gyermekkeit is itt jegyezték fel. 1771-ben ez a forma megváltozott, egy-egy család gyermekeit már nem nemenként és azon belül életkor szerint sorolták fel, hanem életkoronként következtek egymás után.

A családszerkezet sajátosságaihoz tartozik az özvegygé válás gyakorisága és a várható alacsony életkor miatt a második vagy többedik házasságban élés, a házastársak közötti jelentős korkülönbség (ez nem ritkán 20, 30 év is lehet), a fiatalok korai családalapítása (lányoknál 14–16 évtől, fiúknál 17 évtől). Nem tekinthető ritkának a gyakran teljesen árván maradt, családalapítás előtt lévő testvérek együttélése, ilyenkor a családfő szerepét a legidősebb fiú tölti be. Példák igazolják a saját család nélküli testvérek tartós közösségét is. Az egy házban lakók kötött hierarchiájának további összetevője, hogy a háztulajdonos egykori családjának felnőtt tagja válhat – valószínűleg megegyezés szerint, például önálló családalapítást követően – inquilinussá, ugyanakkor inquilinus lehet egy idegen is a családjával együtt. A sodalis, famulus, tyro megjelölés a mesteremberek (például kovács, molnár) családjával élő társ- és kisegítő személyekre vonatkozik, köztük is érvényesül a hierarchia, a famulusból lehet valaki sodalissá, a tyro pedig idővel számíthat a famulusi előre lépésre.⁴⁵

A falu életéről további részleteket árul el a családonkénti gyermekszám, melynek megvizsgálását az adott években szintén lehetővé tették a források. A táblázatban kizárólag a családonkénti élő gyermekszám látható, nem vettem figyelembe a nőtlen, férjezetlen, illetve az egyedülálló személyekre vonatkozó adatokat.

család/élő gyermekek száma	0 gyermek	1 gyermek	2 gyermek	3 gyermek	4 gyermek	5 gyermek	6 gyermek	7 gyermek
1748	6 család	20 család	12 család	10 család	12 család	3 család	0	0

⁴⁴ Második vagy többedik házasság esetén először a közös gyermekek, majd a férj korábbi házasságából/házasságaiból született, még családot nem alapított gyermekei, utána a feleség hasonló gyermekei kerültek rögzítésre.

⁴⁵ Minderről részletesen a falu 18. századi társadalomképének részletezésében lesz szó.

1757	11 csa- lád	26 család	19 család	12 család	9 csa- lád	3 csa- lád	1 csa- lád	1 csa- lád
1771	18 csa- lád	24 család	12 család	15 család	8 csa- lád	8 csa- lád	1 csa- lád	2 csa- lád

Ugyanezen években a gyermekek relatív nagy száma összevethető a teljes lakosság előbbieken közölt életkori tagozódásával, ami indirekt módon felhívja a figyelmet a kisgyermekkorai halandóság magas arányára. A gyermektelen családok száma többek között jelzi a 18. századra jellemző korai, 15–16 éves kori családalapítást,⁴⁶ illetve a megszületett gyermekek életben maradásának alacsony esélyét.⁴⁷

Névanyag, migráció, immigráció, megtelepedett lakosság

Az 1715 évi országos összeírás⁴⁸ és a három vizitáció status animarum része jelentős mennyiségű névanyagot hagyott az utókorra. A névanyag önmagában is értékelhető, mivel a családnevek rögzülése még nem történt meg, a nevek utalnak például a származási helyekre, a foglalkozásokra, az esetenkénti eredetre más népekből, azaz forrásai a falu 18. századi újratelepülésének. Ugyanakkor a nevek relatív teljességére hívja fel a figyelmet az a körülmény, hogy a forrásokban nem adják meg rendszeresen a nők születés kori családnevét, továbbá vannak, akiknek nincs családnevük, keresztnevük mellé például a „szarándok”, „árva” kifejezést írták, és szinte folyamatosan érzékelhetők az elírások, a hallás után rögzített névformák módosulásai.

Az 1715-ből származó néhány családnévből a két „Tott”, és a Török betelepült más nemzetiségre utal, a tót (azaz talán szlovák)⁴⁹ a lakosság nem szervezett, korai észak-magyarországi Hunyadi birtokokról történő érkezésére, illetve a hódoltságban asszimilálódott török lakosság egy részének helyben maradására. A két Bogyó, a két Nyakas, a Bodis, és a Bálint

⁴⁶ A házasság és a családalapítás 18. századi mesztegnyői jellemzőinek módszeres vizsgálata egy további tervezett tanulmányban fog megvalósulni.

⁴⁷ A halotti anyakönyv teljes elemzése szintén egy további tervezett tanulmányban fog megvalósulni

⁴⁸ https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/az-1715_-evi-orszagosszeiras/adatlap/6957?search=Mesztegny%C5%91&term=eyJxIjoiT-WVzenRIZ255XHUwMTUxIiwZnEiOnsiZGJfaWQiOnsiYzgxZT-cyOGQ5ZDRjMmY2MzZmMDY3Zjg5Y2MxNDg2MmMiOiIyIn19-LCjzb3J0Ijoic2NvcmluLCJhcSI6IiIsImFvVHlwZSI6Ij9&curr=1 (letöltés: 2024. 07. 30.)

⁴⁹ A somogyi „tót”-ok nemcsak szlovákok, hanem Dráva menti szlávok Szlavóniából. Vö.: *Kitanics Máté: A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16-18. században*, PhD disszertáció, Pécs, 2014, <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/15044>

családnév megtelepedett magyar lakosságot sejtet, a „Sohonnai” pedig a migráció tényére hívja fel a figyelmet. E legkorábról származó névanyag tekintélyes részének (Bodis-Boldis, Bogyó, Gései-Geseij-Gecseh-Gesei-Geszei, Nyakas, Thót-Toth-Tót-Tott, Török) folyamatos a 18. századi jelenléte, ismétlődésük a vizitációkban a megtelepedett lakosság korai adófizető (valószínűleg tehetősebb) magját sejteti.⁵⁰

A más településekről érkezett lakosságra utalnak 1748-ban például a Bácsai, Berényi, Cseh, Dernyei, Ihárosi, Kanisai, Rumi, Segesdi, Szilágyi, 1757-ben a Balaton, Borsodi, Busáki, Csombárdi, Dobronyi, Kecskeméti, Landi, Somogyi, Sopronyi, Szentesi, Szombathelyi, Závodi, Zsitvai, 1771-ben pedig a Babócsai, Füredi, Simonyi nevek, melyek egyaránt utalnak közeli és távoli földrajzi helyekre. A helynevek természetesen egy valamikori eredet emlékét őrzik, önmagukban nem eldönthető, hogy az ilyen családnevet viselők konkrétan honnan telepedtek meg Mesztegyőn. A foglalkozásokra utaló családnevek száma is jelentős. Ezek az állattenyésztésre éppúgy utalnak, mint a földművelésre (például, 1748-ban Cikós-Csikós, Csordás, Kapács, Kaszás, 1757-ben Gulyás, Juhász, Kanász, Kecskés, Tyukász-Tikos, Cséplő, 1771-ben Madarász, Répás), vagy a különféle mesterségekre (például, 1748-ban Mészáros, Kovács, 1757-ben Csizmazia, Fazokas-Fazekas, Lakatos, Pintér, Rosta, Sütő, Szekeres, 1771-ben Barbély, Bognár). A más népekből érkezett hospes nevek sem ritkák (például 1748-ban Cseh-Cse-Cseszko), Gros [Nagy? vö. Nagy], Horvát, 1757-ben Lengyel, Némethi-Németh, 1771-ben Francsics, Giber, Godfrid, Gyarabek [Jarabek?], Hebermajer, Koleszár, Olasz). A fenti példák az adott évben újonnan adatolt nevekből származnak, mely szerint a migráció sokak számára folyamatos életmód lehetett.

A családnevek három időpontbeli párhuzamos vizsgálata (1. Függelék) és egymással történő összevetése lehetőséget kínál a már megtelepedett és a még mozgásban lévő lakosság szétválasztására, valamint a migráció mértékének az érzékeltetésére. Egyúttal tanúsítja az össznépeességről kapott állóképszerű adatsorok „megmozdításának” lehetőségét. A megtelepedett lakosságra a nevek ismétlődéséből lehet következtetni, így 1757-ben, az 1748-ban adatolt nevek közül 27 ismétlődik, 1771-ben pedig 22 ismétlődés az 1748-ban is rögzített nevekből regisztrálható, további 22 az 1757-es nevekből ered. A nem ismétlődő nevű családok vagy tovább migráltak, vagy kihaltak, esetleg nőágon maradtak a faluban. A családnevek írásmódja néhány kivételtől (például Gros, Witalis, Werner) eltekintve magyaros, ami gyors asszimilációt, illetve már asszimilált személyekként történő faluba érkezést sejtetnek. Utóbbi tényt erősíti az 1748. évi vizitációban található megjegyzés, hogy a falu lakói mind magyarok és katolikusok.

⁵⁰ A teljes névanyagot az 1. függelék tartalmazza.

A nevek tanúsága szerint a népesség legnagyobb arányú mozgása 1748 és 1757 között zajlott, a korábbi ötven családnév helyett 1757-ben kilencvennel több, száztizenhét adatolható, azaz tíz év alatt a növekedés 234%-os. A névanyag szerint ekkor érkezett a legtöbb mesterember (Csizmazia, Fazokas-Fazekas, Gerencsér, Lakatos, Pintér, Rosta, Sütő, Szekeres), akiknek egy része megtelepedett, és 1771-ben is itt élt. Az intenzív népmozgás egyik oka a Hunyady család révén folyamatosan zajló egyházi építkezés vonzereje, és minden valószínűség szerint ez irányba hatott az uradalmi gazdálkodás megszervezése⁵¹ is. Nem tekinthető véletlennek, hogy az egyházi népesség összeírás címe (Nomina Hospitum, et Familiae) 1757-ben a hospesek megemlítésével külön felhívja a figyelmet a falu lakosságának átalakulására. A következő tizennégy év után 1771-ben a számba vehető hatvan új név a korábbiakhoz képest lassú elmozdulást jelent a megtelepedett életmód felé.

A migráció és a megtelepedett lakosság közötti kapcsolat dinamikájának további érzékeltetéséhez az 1748. évi vizitáció Status animarum részének családnévanyaga táblázatos formában került összevetésre a Házassági és a Halotti anyakönyv 1751/1752–1757 közötti időszakának névanyagával (2. Függelék). A Házassági anyakönyv 1751–1757 közötti részében összesen 56 családnév található, ezek közül mindössze 13 (26%) ismétlődik az 1748. évi vizitáció 50 családnevéből, az új családnevek száma magas, összesen 43. A Halotti anyakönyv 1752–1757 közötti névanyaga hasonló sajátosságot mutat, az összesen 49 névből 1748-hoz képest 16 (32%) ismétlődik, az új nevek száma itt 33. A két anyakönyv – leszámítva az ismétlődéseket – együttesen 68 új nevet tartalmaz 1748-hoz képest. Azaz a népmozgás 1748-tól (amikor 50 név vehető számba) 1757-ig (68 és 50 aránya) 136%-os.

Mindebből talán nem elhamarkodott levonni azt a következtetést, hogy az ismétlődő nevek (22 családnév) a megtelepedett lakossághoz,⁵² az újak a migráció révén érkezett családokhoz tartoznak. A későbbi, 1758–1771 közötti időszakra vonatkozóan elvégzett párhuzamos vizsgálatból összességében hasonló eredmény rajzolódott ki, ennek tételes anyaga ezért itt nem kerül közlésre.

Végül elmondható, hogy 1748–1771 között a faluban nagyon jelentős volt a népmozgás, az ide érkező újabb családok, illetve személyek száma legalább háromszor múlta felül a már biztosan megtelepedetteket. Ezt a

---

⁵¹ Példaként a Svanczer (Svaiczer) családnévre utalok, mely egy, a falu közelében lévő nagyobb uradalmi állattenyésztő telep meglétét jelzi. Egy Halotti anyakönyvi adat szerint a 74 évesen 1782. IX. 2-án meghalt és Mesztegyőn eltemetett Kiss János „ex Bukógát oriundus in Svajcertas”.

⁵² Ezek a családnévek a következők: Bácsi, Bodis, Bogyó, Csikós, Csordás, Gései (Geseij, Gecseh, Gesei), Horvát, Jó, Kaszás, Koska, Kovács, Major, Molnár, Nyakas, Rumi, Szabó, Szunyog, Takács, Tóth, Török, Varga, Vörös.

következtetést akkor lehetne tovább árnyalni, ha rendelkezésre állna a 18. századi Keresztelési anyakönyv is.

A megtelepedettnek tekinthető családok névanyagát tovább elemezve megállapítható, hogy egy időben több ugyanolyan nevű, egymástól független életvitelt folytató rokon család élt a faluban. A falun belüli nagycsaládi rokonságot – eltekintve a Tóth, Nagy, Kis, és hasonló, ebből a szempontból nehezen értékelhető nevű családoktól, melyek esetében az esetleges rokonsági kapcsolat jellege nem vagy aligha ellenőrizhető – 1748-ban öt Nyakas, négy Bogyó, három Bodis család reprezentálta, és ez 1757-ben (hat Nyakas, négy Boda, három Bogyó, két Bodis család), majd 1771-ben is csak kevésbé módosult (öt Bogyó, öt Nyakas, két-két-két Boda, Hári, Rumi család). Közülük 1771-ben kitűnik a kiterjedt Bogyó–Hári, és Bogyó–Nyakas rokonság.

Családszerkezet – migráció

Áttérve a Házassági anyakönyv adatainak önálló népességtörténeti vizsgálatára, kiindulási alapadatul szolgál, hogy 1751. október 31. és 1806. február 10. között összesen ötszáz házasságot kötöttek Mesztegyőn. Ezekből 93 olyan házasság, melynél egyik fél sem volt falubeli,⁵³ a további 407 esküvő esetében vagy mindkét házасuló fél, vagy az egyik mesztegyői. Az utóbbi házasságkötések száma tízévenkénti, majd ötéves bontásban a következő.

év	esküvők száma
1751–1760	46
1761–1770	60
1771–1780	93
1781–1790	82
1791–1800	85
1801–1806	41

Az 1751–1780 közötti dinamikusan növekvő szám nyilvánvalóvá teszi, hogy ez az időszak tekinthető a falu benépesülésének. Az 1771–1780 közötti kimagasló számot (93 esküvő) 1781–1806 között némi visszaesés követte, ami egyben jelzi az intenzíven emelkedő, migráló személyekkel teli időszak végét. Később a házasságkötések száma szinte azonos, tízévenként 80 körül mozog,⁵⁴ ami rámutat a megtelepedett lakosság továbbiakban már nem vagy alig változó arányára.

A bejegyzések lehetővé teszi a házасulók földrajzi vonatkozásainak, azaz a migráció ilyen jellegű körének áttekintését. A 407 mesztegyői vonatkozású esküvőből több mint a fele, 217 (53%) helybeliek között

⁵³ Ezek a filiaikat érintő házasságkötések.

⁵⁴ Ez a szám arányos az 1801–1806 közötti öt év 41 esküvőjével.

jött létre. 169 esküvő alkalmával a férfiak nem voltak mesztegyőiek, azaz innen vagy ide nősültek. Ez az arány nagyon magas, 42%, szemben azokkal a házasságkötésekkel, amikor a helybeli férfiak nem mesztegyői házastársat választottak (21 esküvő, 5%). Eszerint a falu nem tekinthető endogám közösségnek, nyitott volt más településekről érkezett személyek befogadására.

A 21 nő személye,⁵⁵ akik más helyről származva mesztegyői férfival kötöttek házasságot, 1760–1806 között adathozható. Közülük a szomszédos településekről származott 13 (Kelevizről 11, Gadányból 1, Bukógátról 1), a falu körülbelül 10 kilométeres körzetéből további 7 (Dávod 2, Berki 1, Sámson 1, Marcali 2, Gomba 1), és mindössze 1 érkezett kissé távolabbról, Kőröshegyről. Ennek tükrében a Mesztegyő felé irányuló női migráció egyrészt elenyésző számú volt, másrészt csaknem teljesen a közeli településekre korlátozódott.

A mesztegyői nővel házasodó, nem mesztegyői férfiak nemcsak számarányukban jelentősek, hanem földrajzi vonatkozásban is összetett képet mutatnak. Az első ilyen házasság 1753-ban jött létre, és 1805-ig – két év, 1754 és 1757 kivételével – nincsen olyan év, amikor nem volt ilyen esküvő. A házassági „migrációs” kapcsolatokban a szomszédos települések (Bukógát 2, Bükkös 2, Gadány 17, Feketeberek/Libickozma 2, Kak 3, Kelevíz 14, Szenyér 8; összesen 7 település, 48 házasság) mellett gyakoriak a választott útvonaltól függően körülbelül 10 kilométeres távolságban elhelyezkedő falvak (Berki 1, Boronka 1, Böhönye 4, Dávod 2, Kisgomba/Nagygomba 2, Marcali 18, Öregbize 1, Simongát 1, Tapsony 11; összesen 9 település, 41 házasság). Sokszínű, kiterjedt és jelentős a távolabbi, Somogy vármegyén belül létrejött házassági kapcsolatrendszer ([Nagy]Atád 1, Buzsák 2, Csömend 1, Drávafook 1, [Somogy]Fajsz 2, Fejéregyház 2, Felsősegesd 2, [Somogyvár]Hidas 1, Jánosháza 1, Kaposvár 2, Kéthely 4, [Mező]Komárom 1, [Pusztá]Kovácsi 4, [Kutas]Kozma 1, Kutas 1, [Kis]Lak 2, Nagybjom/Bajom 9, Nikla 4, Osztopán 1, Pamuk 2, [Somogy]Sámson 1, [Somogy]Sárd 2, Sári 2, [Somogy]Simonyi 1, Somogyjád 1, Somogyvár 1, [Somogy]Szentpál/Tótszentpál 3, Szakácsi 6, Sziget 1, Szöcsény 1, Táska 1, Újfalu 1, [Somogy]Vámos 1, Varásló 1, [Somogy]Vid 1; összesen 35 település, 68 házasság). A házasságok ritkán léptek át megyehatárokat (Sármellék/Zala megye 1, Sümeg/Veszprém megye 1, Nyitra megye 1), a más országokból érkezettek („ex Borussia” [Poroszország] 1, „ex Croatia” [Horvátország] 2) száma szintén elenyésző.⁵⁶

Az adatok tanúsága szerint a házasságkötések tekintetében Mesztegyő lakossága „nyitott” volt a máshonnan érkezők iránt. Ugyanakkor a házasságkötési kör csak kivételes esetekben lépte át a megyehatárt, e tekintetben a falu – elsősorban a férfi – lakosságának migrációja Somogy vármegye területén belül zajlott.

⁵⁵ Közülük heten özvegyként kötöttek házasságot.

⁵⁶ Hat adat nem értékelhető.

A direkt migráció további adatainak tanulsága

A vizitációk tanúsága szerint a 18. századi népesség egyenletesnek mondható növekedését⁵⁷ elsősorban a lakosság tájegységen belüli intenzív migrációja befolyásolta és alakította, melyet tovább formált a bevándorló (immigráló) és a már megtelepedett lakosság valószínűleg sokszínű kapcsolata. A folyamatok pontosítására törekedve külön elemzésre kerültek a Házassági és Halotti anyakönyvek 1751/3–1771 és 1772–1806/5 közötti azon értékelhető adatai, melyek a direkt migrációt látszanak reprezentálni. A két időszakra vonatkozó közös táblázatos áttekintés úgy tűnik fel, választ kínálhat a honnan érkezettek kérdésre.

Ugyanakkor a Házassági és a Halotti anyakönyv direkt migrációt rögzítő adatai (3. Függelék) ellentmondásosak, a forrásértékük eltérőnek bizonyult. Az adatok szóródása a táblázat szerint jelentős, és feltételezhető torzulásuk miatt nehezen összemérhetőek. Míg a házassági adatok mértékadóknak tűnnek fel, a halálozások megtevesztőek. Egyrészt azért, mert egykorúan szinte minden település saját, helyi temetőt használt, s e temetéseket lehetséges, hogy nem a vonatkozó mesztegnyői anyakönyvben rögzítették, ha egyáltalán bejegyezték valahol. Másrészt nyilvánvaló, hogy a Mesztegnyőn kötött házasságok automatikusan nem jelentették minden esetben a felek síríg tartó helybeli megtelepedését, különös tekintettel az özvegygé válás gyakoriságára és a költözésekre. A táblázat egy kiegyenlítettebb formáját kizárólag a hiányzó Keresztelési anyakönyv segíthetné elő.

Az azonban itt is megerősítést nyert, hogy intenzív kapcsolat és népességsere a közeli településekkel (például Dávod, Kelevíz, Gadány, Marcali, Nagybajom), illetve az erdei pusztákkal (például Bükkös, Kak) jött létre. Néhány esetben lemérhető az 1772 után kialakuló új, szintén közelinek mondható földrajzi kapcsolatok iránya (például Szakácsi, Fajszt). A távoli Nyitra vármegyével, illetve a Cseh- és Morvaországgal, Luxemburggal kimutatható összeköttetés a Hunyady család birtokszervező tevékenységével, az onnan érkező szakemberek „importjával” áll összefüggésben. A további külföldről érkezettek száma szinte elenyésző (Horvátország, Karintia). Az új betelepülők, valamint a „vagus”-ok és „advenae”-nek mondtak valószínűleg okkal titkolták korábbi lakóhelyüket, nevüket sem árulták el félve a korábbi lakhelyre történő visszatoloncoltatástól.

Összegzés

A 18. századi Mesztegnyő lakosságáról röviden elmondható, hogy egy újonnan benépesülő, fiatal település képét mutatja. Az intenzív migráció mellett, a betelepülők egészségét generációkon keresztül megviselte a korabeli lápos-mocsaras, erdei környezet és az életben maradáshoz veszélyeztető járványos betegségek, így a várható életkor tartósan alacsony volt. Részen ezzel magyarázható a megtelepedett lakosság kialakulásának hosszan

⁵⁷ Különös tekintettel a halálozások magas számára, melyet egy külön tanulmány tárgyal.

elnyúló folyamata, amit alapvetően befolyásolt a tovább költözők feltételezhetően jelentős aránya is.

A fennmaradt források egy része (vizitációk) egy-egy évre vonatkozó állóképet rögzít, amit az egyházi anyakönyvek adataival többé-kevésbé tovább lehetett értelmezni és differenciálni. A Keresztelési anyakönyv hiányában több adatsor némileg esetleges, jóllehet az alacsony átlagéletkor és a nagyarányú gyermekhalandóság megkérdőjelezhetetlen. Az itt lakók tisztában lehetnek a negatív hatású népességtörténeti vonatkozásokkal és a lakosság behatárolt életminőségével, többek között például erre látszanak utalni a korai, illetve a gyakori második és többedik házasságok.

Befejezésül elmondható az is, hogy a hiányos forrásadottságok ellenére néhány esetben – ugyan némileg behatárolt módon – lehetőség nyílik a megtelepedett lakosságot érintő családrekonstrukcióra is. Utóbbi bemutatására példaként a Kövesdi családra vonatkozó adatok összegzését választottam.

A Kövesdieket sem 1748-ban, sem 1757-ben nem vették számba a vizitációk „Status animarum” részében. Ismeretlen helyről történt Mesztegyőre érkezésük és megtelepülésük valószínűleg 1758-ban történt, mivel a 23 éves Kövesdi Mihályt az 1759. II. 26-án Hári Katalinnal kötött házasságakor már mesztegyőiékként jegyezték be a Házassági anyakönyvbe, a család földműveléssel foglalkozott. Kövesdi Mihály minden valószínűség szerint nem egyedül érkezett Mesztegyőre, amint erre a Házassági anyakönyv egy további bejegyzése, Kövesdi Ferenc 1768. évi házasságkötése utal. Az 1771. évi vizitáció lakosság összeírásából feltételezhető, hogy Kövesdi Mihály és Kövesdi Ferenc testvérek, legalábbis közeli rokonok voltak, ekkor egy házban laktak.

Az 1759 és 1806 között kötött Kövesdi-házasságokhoz a Halotti anyakönyvből további adatok társíthatók, melyek egy része kiegészíthető az 1771. évi vizitációból.

Kövesdi Mihály 1771-ben háztulajdonos volt, életkorát 35 évesnek rögzítették. Feleségével, Hári Katalinnal, aki ekkor 29 éves (tehát 17 évesen ment férjhez) több gyermekük volt, Anna 10 éves, Erzsébet 9, István 6, Judit 4 és Ilona 1 éves. Egy évvel később következő gyermeküket, a két hónapos Ferencet 1772. IV. 23-án temették el. Kövesdi Mihály a felsorolt adatok tükrében 1736-ban született, és 46 évesen, 1782. VII. 29-én halt meg.⁵⁸

1768. V. 22-én a 25 éves Kövesdi Ferenc, aki ekkor a mesztegyői kerékgyártó mester társa („sodalis rotarius”) az ugyancsak helybeli Bogyó Ferenc lányát, Katalint vette feleségül. 1771-ben inquilinusként (bérlő) élt Kövesdi Mihály házában, élő gyermekük ekkor nem volt. A házasságukból született gyermekek közül a három hetes Katalint 1769. IV. 21-én, a három éves Istvánt 1779. I. 17-én, az egy éves Katalint 1782. IX. 8-án, Györgyöt

⁵⁸ Az anyakönyvekbe bejegyzett életadatokat arra figyelmeztetnek, hogy ezeket nem pontosan, hanem körülbelüli formában adták meg.

1784. IV. 30-án, a két hónapos Ferencet pedig 1788. XII. 15-én temették el. A feltételezhetően 1743-ban született Kövesdi Ferenc 60 évesnek mondott korában hunyt el, 1804. XI. 26-án temették, és „uxoratus”-ként jegyezték be a halotti anyakönyvbe, azaz feleségét özvegyen hagyta.

1779. I. 24-én a 17 évesnek mondott mesztegyői Kövesdi Anna – aki Kövesdi Mihály és Hári Katalin lánya, s az 1771-es vizitáció adatát figyelembe véve 1761-ben született – feleségül ment a mesztegyői 22 éves Kiss Jánoshoz. Később megözvegyült, és mint özvegy Kövesdi Anna 42 évesnek mondott korában, valószínűleg Kiss János özvegyeként 1802. XI. 22-én ismét férjhez ment a 27 éves mesztegyői Máté Sándorhoz. Egyik házasságából született gyermekeire sincs adat.

1783. I. 12-én a 17 évesnek bejegyzett Kövesdi Erzsébet – aki szintén Kövesdi Mihály és Hári Katalin lánya lehetett, s az 1771-es vizitáció adatát figyelembe véve 1762-ben született, azaz valójában 21 éves – feleségül ment a Horvátországból származó 22 éves Margalits Jánoshoz. Gyermekeikre nem találtam adatot, lehetséges, hogy a továbbiakban nem Mesztegyőn éltek. Ez a Kövesdi Erzsébet azonos lehet a dávodi özvegy Kövesdi Erzsébettel, ekkor valószínűleg Margalits János özvegyével, aki 1805. II. 16-án feleségül ment a mesztegyői szintén özvegy Szarka Jánoshoz. E házasságnál életkorukat nem adatolták. Gyermekeikre nem találtam adatot.

1788. II. 3-án a 20 éves Kövesdi Katalint (szülei nevét nem ismerjük, lehetett Kövesdi Mihály lánya, mivel azonban 1771-ben nem említik, valószínűleg 1771 után született, és így a férjhezmenetelkor nem 20 éves volt; ugyanakkor nem lehetett Kövesdi Ferenc lánya, akinek második Katalin nevű lányát 1782-ben temették) feleségül vette a 40 éves marcali Szántó András, az adatok szerint ez a férj első házassága volt. Gyermekeikre nem találtam adatot, lehetséges, hogy nem Mesztegyőn éltek.

1790. II. 8-án a 18 éves mesztegyői Kövesdi Ilonát (szülei nevét nem ismerjük, elképzelhető, hogy Kövesdi Ferenc lánya) feleségül vette a 28 éves simongáti Hollósi József zsellér. Gyermekeikre nem találtam adatot, lehetséges, hogy nem Mesztegyőn éltek.

1793. II. 3-án a 20 éves mesztegyői Kövesdi Ilonát – aki szintén Kövesdi Mihály és Hári Katalin lánya lehetett, s az 1771-es vizitáció adatát figyelembe véve 1770-ben született, azaz valóban 20 éves a férjhezmenetelkor – feleségül vette a 24 éves mesztegyői Szaller János, az egyik tanú a mesztegyői Kiss János volt (aki a testvére, Kövesdi Anna révén a sógora). Kövesdi Ilona Szaller János feleségeként halt meg 1804. XII. 17-én, életkorát a 35 évként jegyezték be. Gyermekeikre nem találtam adatot.

1796. IV. 17-én 22 éves közrendű Kövesdi Juditot – aki szintén Kövesdi Mihály és Hári Katalin lánya lehetett, s az 1771-es vizitáció adatát figyelembe véve 1767-ben született, és valójában 29 éves volt, amikor férjhez ment – feleségül vette az ugyancsak közrendű 45 éves szakácsi özvegy Kántor László. Gyermekeikre nem találtam adatot.

1799. I. 27-én a 22 éves mesztegyői Kövesdi Antal – aki egyaránt lehetett Kövesdi Mihály vagy Kövesdi Ferenc fia – feleségül vette a 18 éves mesztegyői Molnár Erzsébet zsellért. E házasságkötés egyik tanúja Kövesdi István volt. Gyermekükre nem találtam adatot.

Kövesdi István Kövesdi Mihály és Hári Katalin fia volt, 1771-ben a lélek összeírásakor 6 évesként jegyezték fel. Több további házasságnak is tanúja volt, így 1794. I. 12-én a 38 éves mesztegyői nemes özvegy Hári Ferenc (aki édesanyja révén rokona volt), és a szintén mesztegyői 25 éves Szabó Rosina esküvőjén; valamint 1799. II. 3-án a mesztegyői 24 éves Szabó Ferenc és a szintén mesztegyői 26 éves özvegy Szluha Marianna esküvőjén. E közrendű Kövesdi Istvánnak is volt családja, jóllehet nem Mesztegyőn kötött házasságot, de itt élt, vagy egy idő elteltével ide költözött, mivel adatolható, hogy Mesztegyőn temette el 1794. IV. 6-án hat napos Julianna lányát, 1798. XII. 10-én öt napos Katalin lányát, 1801. III. 26-án öt hónapos Anna lányát, majd 1805. IV. 26-án féléves János fiát.

1800. II. 24-én a 22 éves mesztegyői Kövesdi László – aki szintén egyaránt lehetett Kövesdi Mihály vagy Kövesdi Ferenc fia – feleségül vette a 15 éves mesztegyői Nyakas Annát. Az ő gyermekük volt az 1802. VIII. 31-én, tíz napos korában elhunyt Anna.

1806. I. 25-én a 20 éves mesztegyői közrendű Kövesdi Márton – aki Kövesdi Ferenc fia lehetett, és így feltételezhető unokatestvére Kövesdi Anna volt – feleségül vette a 14 éves mesztegyői közrendű Kiss Juliannát, akivel rokonságban lehettek Kövesdi Anna és Kiss János 1779. évi házasságkötése révén. Az egyik tanújuk nekik is Kövesdi István volt.

1806. II. 2-án a 16 éves mesztegyői közrendű Kövesdi Erzsébetet – aki szintén Kövesdi Ferenc lánya lehetett – feleségül vette a 19 éves mesztegyői Varga József cipész („coturnarius”). A házasság egyik tanúja a valószínűleg Kövesdi rokon Kiss János volt.

A Halotti anyakönyv révén ismeretes még a 20 éves korában meghalt Kövesdi Erzsébet (szülei nevét nem ismerjük), akit 1784. II. 9-én temettek. Ő talán Kövesdi Mihály és Kövesdi Ferenc jelenleg ismeretlen származási helyéről költözött valamikor a már megtelepedett rokonaihoz Mesztegyőre.

Adatolható még egy másik Kövesdi Mihály – egyaránt lehetett Kövesdi Mihály vagy Kövesdi Ferenc fia –, aki nem Mesztegyőn kötött házasságot, de idővel ide költözött családjával, és 1786. III. 25-én itt temette el 10 napos Mihály fiát.

A fenti korlátozott családrekonstrukció bizonyosága szerint a 18. század második felétől az ismeretlen helyről ide költözött és megtelepedett Kövesdi Mihály és Kövesdi Ferenc népes családja révén több egymással rokon mesztegyői Kövesdi család, így Kövesdi Antal, Kövesdi István, Kövesdi László, Kövesdi Márton és ifjabb Kövesdi Mihály családja élt. Ugyanakkor az 1805–1806 előtti további leszármazásukat, és rokonságuk

a leírtaknál pontosabb meghatározását lehetetlenné teszi a Keresztelési anyakönyv hiánya.

1. Függelék

A „Status animarum” (Canonica visitatio) 1748, 1757, 1771. évi névanyaga összevetésekkel

- = ismétlődés 1748-hoz képest
- = ismétlődés 1757-hez képest

fett aláhúzva = 1715. évi országos összeírásban szereplő családnév

1748 (42 házban; 50 családnév)	1757 (46 házban; 117 családnév)	1771 (59 házban; 104 családnév)
Bácsi	•	•
Balog (Balogh)	•	•
Balosai (Balossa, Balosa, Baláss)	•	•
Barotányi		
Berényi		
Bertók	•	•
<u>Bodis (Boldis)</u>	•	•
<u>Bogyó</u>	•	•
Cikós (Csikós)	•	
Cseh (Cse, Cseszko)	•	•
Csordás	•	•
Dernyei		
Gál		
<u>Gései (Geseij, Gecseh, Gesei, Geszei)</u>	•	•
Gopori		
Gros [Nagy? vö. Nagy]		
Horváth (Horvát)	•	•
Ihárosi		
Jó		
Kanisai		
Kapács		
Kaszás		
Koska		

Kovács	•	•
Ladi	•	
László		
Magyar		
Major		
Mátay		
Mészáros	•	
Molnár	•	
Nyakas	•	•
Pálfí		
Rumi	•	•
Segesdi		
Soós (Szalcz)	•	
Svanczer (Svaiczter)		•
Szabó	•	•
Szilágyi		
Szőke	•	•
Szunyog	•	•
Takács	•	•
Thót (Toth, Tót, Tott)	•	•
Török	•	•
Vadas		
Vajda		
Varga	•	•
Végh		
Vida	•	
Vörös	•	•
	Andor	
	Balaton	••
	Bálint	
	Baráth	
	Barkás	
	Benyó	

	Birovszki	
	Boda	••
	Bolhács [Volha?], (Volha)	
	Borsodi	
	Borsos	••
	Busáki	
	Csendes	
	Cséplő	
	Csizmazia	
	Csombárdi	
	Csoport	
	Dobronyi	
	Dombi	
	Fazokas (Fazekas)	••
	Fehér	••
	Fekete	
	Foki	
	Frisko	
	Fülöp	
	Gállos	
	Gáspár	
	Gerencsér	••
	Gondos	
	Gönyös (Gönyös, Gányás)	••
	Gulyás	
	Harangozó	
	Hári	••
	Haymási (Hayma)	••
	Hegedős	••
	Holló (Hollósi)	••
	Iván	
	Jeniszky	
	Juhász	••

	Kanász	
	Kecskeméti	
	Kecskés	••
	Keresi	
	Kiss	••
	Kocsis	••
	Kósi	
	Kű	
	Lakatos	
	Laki	
	Landi	••
	Légy	
	Lelkes (Lölkös)	••
	Lengyel	
	Lótzsi	
	Majna	
	Mejner	
	Milkovics	
	Miskó	
	Mocskos	
	Mód	
	Nagy	••
	Némethi (Németh)	••
	Novák	
	Pap	
	Pintér	
	Rátz	
	Róka	
	Rosta	
	Sándor	
	Sárasi [Kárászy]	
	Sebestény	
	Somogyi	
	Sopronyi	

	Sütő	
	Szalai	
	Székeli	
	Szekeres	••
	Szentesi	
	Szombathelyi	
	Tántzos	
	Tolvaj	
	Torma	
	Tyukász (Tikos)	••
	Újlaki	
	Vajas	
	Vermesi	
	Witalis	
	Vidi	
	Závodi	
	Zsitvai	••
		Babócsai
		Baller
		Barbély
		Barta
		Bézi
		Bognár
		Bödör
		Böröczi
		Csete
		Darás
		Dráskovics
		Farkas
		Fellai
		Francsics
		Füredi
		Gába
		Gerlu

	Giber
	Godfrid
	Göncz
	Gyarabek [Jara- bek?]
	Györgyij
	Hajdú
	Hársházi
	Hebermajer
	Hefemér
	Ivók
	Jager
	Janó [Jóna?]
	Jing
	Jobágyi
	Kain
	Kám
	Károlyi
	Kelemen
	Kenesei
	Koleszár
	Kossik
	Kövesdi
	Kretin
	Kürti
	Madarász
	Magovics
	Major
	Makkós
	Moyses
	Olasz
	Pán
	Pankasz
	Répas
	Sallai

		Samu
		Simonyi
		Sipos
		Szarándok
		Szijárto
		Szili
		Turno
		Tyro
		Werner
az 1715. évi országos összeírásban szerepel még: Balint, Sohonnai 50 családnév; nem ismétlődik 23	90 új családnév; összesen 117 családnév	60 új családnév; összesen 104 családnév
(a nők családi neve gyakran hiányzik)	ismétlődik 27 csak 1771-ben ismétlődik 1 (a nők családi neve gyakran hiányzik)	ismétlődik összesen 44; ebből új ismétlődés 22 (a nők családi neve gyakran hiányzik)

2. Függelék

A Status animarum (Canonica visitatio) 1748. évi családnévanyagának összevetése a házassági és a halotti anyakönyv 1751/1752–1757 közötti anyagával

• = ismétlődés 1748-hoz képest

Canonica visitatio 1748	Házassági a.könyv 1751–1757//Halotti a.könyv 1752–1757
Bácsi	•
Balog	
Balosai (Balossa)	
Barotányi	
Berényi	
Bertók	
Bodis (Boldis)	•
Bogyó	• •
Cikós (Csikós)	•
Cseh (Cse, Cseszko)	
Csordás	•

Dernyei	
Gál	
Gései (Geseij, Gecseh, Gesei)	•
Gopori	
Gros (Nagy)	
Horváth (Horvát)	• •
Ihárosi	
Jó	•
Kanisai	
Kapács	
Kaszás	•
Koska	• •
Kovács	•
Ladi	
László	
Magyar	
Major	•
Mátay	
Mészáros	
Molnár	•
Nyakas	• •
Pálfi	
Rumi	• •
Segesdi	
Soós (Szalcz)	
Svanczer (Svaiczter)	
Szabó	• •
Szilágyi	
Szóke	
Szunyog	•
Takács	• •
Thót (Tótt)	•
Török	•
Vadas	

Vajda	
Varga	•
Végh	
Vida	
Vörös	•
	Baicz
	Balaton
	Bálint
	Birkás
	Birta
	Boda •
	Borbás
	Borsos
	Bruncsics
	Buzaky
	Draskovics
	Fehér •
	Fejér •
	Fekete
	Fierer (Firer) •
	Francsics
	Griber
	Hajas
	Hári •
	Huszár
	Ispan
	Kanyar •
	Kecskés
	Keressi
	Kiss •
	Kummer
	Lakatos
	Löczi
	Molnár •

	Nagy
	Németh
	Nisch
	Petermen
	Rajnis
	Riemer
	Sárdy
	Sávigy
	Srancz
	Szentmártonyi
	Tomsics
	Tótt
	Vácz
	Varga
Összesen 50 név	Összesen 56 név // Borbély Böröczi Csizmazia Csuti Czenki Czimboliás Dobra Farkas Fülep (Fülöp) Gesző Gulás Handli Kercsem Landi Lőrincz Menyhárd Mók Morácz Pintér Pödör Sánta Tirerin Válog Vámosy Volha

	Új nevek: 43 Ismétlődik (1748-hoz): 13 név (1748-hoz képest): 16	Összesen: 49 Ismétlődik Új nevek: 33 Új nevek összesen az anyakönyvekből (1748-hoz képest): 68 név
--	--	---

3. Függelék

A Házassági és a Halotti anyakönyv direkt migrációt rögzítő adatai

Házasság I 1751–1771	Halálozás I 1753–1771	Házasság II 1772–1806	Halálozás II 1772–1805	Összesen I II	
Atád 1				1	
Belek 1				1	
Berki 1				1	
	Bize 1			1	
Boronka 1				1	
Böhönye 2	Böhönye 2			2+2	
Bukógát 2		Bukógát 1	Bukógát 1	2	1+1
Buzsák 2				2	
Bükkös 1	Bükkös 2	Bükkös 1	Bükkös 3	1+2	1+3
	Büli 1			1	
	Cseres 2			2	
Csömend 1				1	
Dávod 1	Dávod 1	Dávod 4	Dávod 2	1+1	4+2
		Drávafok 1		1	
		Fajsz 2	Fajsz 1	2+1	
	Fehértó 4			1	
		Fejéregyház 2		2	
			Fekete/mola 2	2	
Feketeberek 1		Feketeberek 1		1	1
			Félegyháza 1	1	
Felsősesgd 1		Felsősesgd 1		1	1
Gadány 8		Gadány 10	Gadány 1	8	10+1
Gomba 1				1	

		Henész 1		1
Hidas 1	Hidas 1		Hidas 1	1+1 1
Jánosháza 1				
		Kak 3	Kak 1	3+1
		Kaposvár 2		2
Kelevíz 4	Kelevíz 3	Kelevíz 20	Kelevíz 1	4+3 20+1
		Kéthely 4		4
		Kisgomba 1		1
	Kisgyóta 1			1
Komárom 1				1
Kovácsi 2	Kovácsi 1	Kovácsi 2	Kovácsi/P. Kovácsi 1	2+1 2+1
		Kozma 1		1
		Kőröshegy 1		1
		Kutas 1		1
		Lak 2		2
Marcali 5		Marcali 14		5 14
		Martony 1		1
Nagybajom/ Bajom 6		Nagybajom/ Bajom 3		6 3
		Nagygomba 1		1
	Nagytapolcsány 1			1
Nikla 1		Nikla 3		1 3
Osztopán 1				1
		Öregbize 1		1
Pamuk 1		Pamuk 1		1 1
Sámson 1		Sámson 1	Sámson 1	1 1+1
Sárd 1		Sárd 1		1 1
		Sári 2		2
		Sármellék 1		1
		Simongát 1		1
		Simonyi 1		1
		Somogyjád 1		1

		Somogyvár 1		1
			Soponya/ mola 1	1
		Sümeg 1		1
		Szakácsi 6	Szakácsi 1	6+1
Szentpál 2				2
Szenyér 2		Szenyér 5		2 5
		Sziget 1		1
Szócsény 1				1
Tapsony 3		Tapsony 8		3 8
		Táska 1		1
			Toponár 1	1
		Újfalu 1		1
		Vámos 1		1
		Varászló 1		1
		Vid 1		1
		ex comitatus Nitriensis 1	ex comitatus Nitriensis 1	1+1
			ex Austria/ austriacus 3	3
			ex Bohemia circulo Ta- bor 1	1
			ex Bohemia loco Neu- haus 1	1
			ex Bohemia/ bohemus 2	2
			carniolus 1	1
ex Croatia/ Horvátor- szág 1		ex Croatia/ Horvátország 1		1 1

			Luxemburg possessio Vres 1	1
			ex Moravia 2	2
	ex novis incolis/adve- nae 3		ex novis incolis/adve- nae 1	3 1
			vagus 5	5

ÉNEK- ÉS ZENEOKTATÓI SZEMÉLYZET A
KOLOZSVÁRI REFORMÁTUS TEOLÓGIAI
FAKULTÁSON A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN*

MUSIC TEACHING STAFF AT THE FACULTY OF THEOLOGY IN CLUJ-
NAPOCA IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Füstös Paul-Gabriel

Kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar

ÖSSZEFOGLALÁS

A felekezeti ének- és zeneoktatás kérdésköre az oktatástörténet fontos részét képezi. Az erdélyi református tanintézményekben a muzikális nevelés hosszú és érdekes múlttal rendelkezik. Ennek feltárása a pedagógiai és didaktikai folyamatok illetve módszerek megértése mellett belátást enged az egykori liturgikai metódusba is. A protestáns lelkészképzés mindig is különös hangsúlyt fektetett az egyházi ének- és zeneoktatásra, amelyre többek között a hatékony misszió eszközeként tekintettek. Jelen tanulmány az erdélyi református lelkészképzés oktatástörténetének egy szegletébe kíván betekintést nyújtani, nevezetesen a Kolozsvári Református Teológiai Fakultáson folyó 20. század eleji ének- és zeneoktatásba, közelebbről pedig a szóbanforgó katedra tanárainak életébe és munkásságába. A kutatás elsősorban az intézmény évente kiadott értesítőiben fellelhető adatokra támaszkodik, emellett pedig igyekszik a témát részlegesen érintő, meglehetősen kevés egyéb szakirodalomra is reflektálni.

ABSTRACT

The issue of denominational music education is an important part of the history of education. Music education in Transylvanian Reformed schools has a long and interesting history. The exploration of this, in addition to understanding the pedagogical and didactic processes and methods, also provides insight into the liturgical processes of the past. Protestant pastoral training has always placed particular emphasis on the teaching of religious songs and music, which has been seen as a means of effective mission, among other things. The present study aims to provide an insight into a segment of the history of Reformed pastor education in Transylvania, namely the teaching of singing and music at the Reformed Theological Faculty of Cluj-Napoca in the early 20th century, and more specifically into the lives and work of the professors of this institution. The research is primarily based on the data available in the school's annual bulletins, but also tries to reflect on the rather limited other literature on the subject.

Kulcsszavak: ének- és zeneoktatás, Erdély, 20. század, oktatástörténet

---

* A tanulmány a Babeş-Bolyai Tudományegyetem hallgatóinak szóló kutatói ösztöndíjprogram támogatásával valósult meg.

Keywords: music education, Transylvania, 20th century, history of education

A Kolozsvári Református Teológiai Fakultás 1895. szeptemberében nyitotta meg kapuit Szász Domokos püspök elszántságának és határozottságának köszönhetően. A hallgatók új épületben kezdték el tanulmányaikat, amelynek első emeletén többek között egy jól felszerelt zene- és énekkerem is helyet kapott. A diákság alapos muzikális képzését célzóan rendelkezésre álló terem szabályzata kitér arra, hogy a gyakorlóórákra kötelezetteknek „az illető zenetanító által kiszabott tanulni valókat kell játszaniok.”¹ Érdemes megvizsgálni tehát, hogy kik voltak azok a tanárok, akik meghatározták a lelkesnövendékek zenei téren történő formálódását az intézmény alapításától számított csaknem fél évszázadon keresztül.

Az 1895. évi erdélyi teológiai oktatásban bekövetkezett fordulat új tanerő színrelépését eredményezte. Az éneket és zenét kötelezően oktandó mellék tantárgyakként tartja számon a korabeli tanmenet a nevelés- és oktatástörténettel, magyar irodalomtörténettel, esztétikával és magyar alkotmánytannal együtt.² Ez azt jelentette, hogy a tárgy teljesítése az osztályzás eredményére nem volt kihatással. Találóaan jegyzi meg Nagy Géza a tanintézményről írt művében, hogy e tárgy „egyelőre mostohagyermek.”³ Ez a szituáció – főként a tanári személyzet kapcsán tapasztalt hiányok miatt – sajnálatos módon az évek során vissza-visszatért. Az ének- és zenetanári katedra körül kialakult adminisztrációs bonyodalmakat, valamint a hosszabb periódusokra alkalmazott tanárok portréját a továbbiakban igyekszem felvázolni.

Farkas Lajos (1895–1897)

Az ének- és zeneoktatás első tanára a Kolozsvári Református Teológiai Fakultáson Farkas Lajos segédlelkész-tanár volt, aki 1895–1897 között mint segédtanító oktatta a tárgyat.⁴ Farkas Lajos a Szabolcs-vármegyei Tiszánagyfaluban született 1867-ben, Sárospatakon végezte középiskolai, valamint teológiai tanulmányait, majd segédlelkészként működött Nagykállóban és Mándokon.⁵ A tanári pályára készülő, kiváló elméleti és gyakorlati felkészültségű fiatal zenész irodalmi munkásságáról is tudomást szerzünk az első kolozsvári tanév értesítőjéből: Az énekes-könyv reformja zenészeti szempontból című értekezés-sorozatát a Protestáns Szemle hasábjain je-

¹ Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Theologiai Fakultásának Értesítője (a továbbiakban: Értesítő) az 1895–96. iskolai évről. Kolozsvár 1896. 73.

² Értesítő 1895/1896. 73.

³ Nagy Géza: A Kolozsvári Református Theologiai Fakultás története. Kolozsvár 1995.

⁴ Nagy G.: Theologiai Fakultás i. m. 33.

⁵ Értesítő 1895/1896. 16.

lenítette meg.⁶ A tanár az 1896/1897. tanév végén Hódmezővásárhelyen középiskolai tanári állást kapott, így távozott a fakultásról.⁷

Hódmezővásárhelyen tanárunk három és fél évtizeden keresztül tanított magyar és német nyelvet, publikációs tevékenységét pedig tovább folytatta.⁸ 1940-ben hunyt el. „Ő volt az első zeneirodalmunkban, aki a Kállai kettős nevű régi magyar népitánc zenéjét és koreográfiáját lejegyezte (...). Azokban az intézményekben, ahol tanított, tanárokból és diákokból álló ének- és zenekart szervezett, s mint zeneszerző is aktívan tevékenykedett. (...) Mint hegedűs számos hangversenyen szerepelt.” – írják róla egy harminckét évvel később született szűkszavú újságcikkben.⁹ A haláláról hírt adó nekrológból is tudjuk, hogy a tanári tevékenység mellett a hegedűn való játéssal is szeretettel foglalkozott, „ez szerzett neki legtöbb örömet és felüdülést.”¹⁰

Távozása után a megüresedett tanári állás teendőit rövid ideig Pásztori Gyula harmadéves bölcsészhallgató látta el.¹¹ Pásztori Gyula kezdettől fogva az ének- és zeneegylet aktív tagja volt. A tanári feladatok ellátásában nagy szorgalmat tanúsított, az egyletben kifejtett tevékenységét pedig „önzetlen, fáradságot és időt nem kímélő lelkes” módon végezte.¹²

Borsay Samu (1897–1909)

A századforduló évei történelmi fordulópontot jelentettek a teológiai ének- és zeneoktatás szempontjából is, ugyanis 1897-ben Borsay Samu honvéd karmester vette át a szóbanforgó katedrát, és ezzel együtt az ének- és zenekar irányítását is. Az uzoni (Háromszék vármegye) születésű zenész a brassói evangélikus gimnáziumban, a székelykeresztúri tanítóképzőben, majd a budapesti zeneművészeti főiskolán tanult, de Bécsben és Berlinben is megfordult.¹³ 1889–1896 között a nagyenyedi kollégium zenetanára volt, ahol a teológushallgatók zenei képzésével is foglalkozott, ezután pedig Kolozsvárra került, és a 21. honvéd gyalogezred karmestereként működött 1919-ig.¹⁴ A fakultáson az 1908/1909. tanév második felében már csak óraadóként oktatott.¹⁵ 1909–1910 között a kolozsvári Szent Mihály

⁶ *Farkas Lajos*: Az énekes-könyv reformja zenészeti szempontból. *Protestáns Szemle* 7. (1895) 1. füz. 1–17.; 2. füz. 77–91.; 3. füz. 137–151.; 4. füz. 190–207.

⁷ *Nagy G.*: *Theológiai Fakultás* i. m. 33.

⁸ Farkas Lajos tanár halála. *Vásárhelyi Reggeli Újság*, 1940. október 27. 7.; *Farkas Lajos*: A „kállai kettős.” *Ethnographia* 6. (1895) 4. sz. 288–297.

⁹ Farkas Lajos. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1972. április 20. 5.

¹⁰ *Somogyi József*: Farkas Lajos. In: *A Hódmezővásárhelyi Református Bethlen Gábor Gimnázium 1940–41. tanévi évkönyve*. Hódmezővásárhely 1940. 3.

¹¹ *Nagy G.*: *Theológiai Fakultás* i. m. 33.

¹² *Értesítő* 1897/1898. 47.

¹³ *Nagy G.*: *Theológiai Fakultás* i. m. 33.

¹⁴ *Nagy G.*: *Theológiai Fakultás* i. m. 33.

¹⁵ *Értesítő* 1908/1909. 51.

templom karnagya volt, majd honvédségi zeneügyi igazgató lett.¹⁶

Borsay Samu több szálon is kötődött a református közülethez. Mak-kai Sándor teológiai professzor, későbbi püspök az apósa volt. Szerzeágazó ének- és zeneszerzői tevékenysége mellett korálkönyvet is szerkesztett, amely az erdélyi református egyházzene egyik legmeghatározóbb művévé vált a 20. század folyamán.¹⁷ Nagy Géza „eleven, derült, jóságos lelkű művész”-ként emlékezik meg róla a fakultás intézménytörténetét feldolgozó művében.¹⁸

A Kolozsvári Református Kollégiummal kötött szerződés

Az 1908/1909-es tanévben a Kolozsvári Református Kollégium és a helyi Református Teológiai Fakultás közösen tervezte el egy helyettes ének- és zenetanítói állás meghirdetését, melynek javadalmazását a két intézmény közösen viselné.¹⁹ A két tanintézménynek e kérdés kapcsán 1909 júliusában sikerült megegyeznie, e célból pedig szerződést is kötöttek.²⁰ E szerződés tartalmának ismertetése felettébb fontos, ugyanis rámutat a két intézmény közötti testvéri kapcsolatra. A szerződés megkötése az előjárásági elnökök és jegyzők személyes jelenlétével történt, akik aláírásukkal hitelesítették annak tartalmát 1909. július 6-án. Az ének- és zenetanítót a leírtak értelmében a kollégium alkalmazza évi 2000 korona fizetéssel és 600 korona lakbérrel. Ötször ötvenként e fizetéshez az intézmény 200 korona pótlékot ad, és amennyiben a tanár más testvérintézetnél is szolgál, tíz év keretén belül ez időt is beleszámítják.

A tanító díjlevele feltételként szabta meg, hogy az illető köteles *„mindkét intézetben éneket és zenét az egyházi törvények és rendszabályokban írt módon és óraszámiban tanítani. Míg ezek módosítást nem szenvednek, köteles (...) a Református Teológián az egyházi éneket és zenét heti 6 órán át tanítani, az ifjúsági ének- és zenekart ünnepélyek alkalmára előkészíteni és vezetni. Ha biztosított nyugdíja nem volna, köteles belépni az országos református nyugdíjintézetbe. A megválasztott ének- és zenetanító a Kolozsvári Református Kollégium alkalmazottja lévén, annak fegyelmi hatósága alatt fog állani. 3. Kötelezi magát a kolozsvári református kollégium, hogy szükség*

¹⁶ Magyar írók élete és munkái III. Felelős kiadó Gulyás Pál. Budapest 1941. (reprint: Argumentum Kiadó, Budapest, 1995.) Borsay Samu szócikk, 1011–1012.; további életrajzi adatokat közöl: *Györfi–Deák György*: Arhimede și marșul someșan. *Astra Dejeană* 25. (2018) 1. sz. 33–35.

¹⁷ *Borsay Samu*: Erdélyi ev. ref. Chorálkönyv. Nagy–Enyed 1892.

¹⁸ *Nagy G.*: *Theologiai Fakultás* i. m. 34.

¹⁹ *Füstös Paul–Gabriel*: Ének- és zeneoktatás a Kolozsvári Református Kollégiumban a két világháború között. In: *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk. Kolumbán Vilmos József. Kolozsvár 2022. 435.

²⁰ *Kolozsvári József*: *Litteris et pietati sacrum*. Adalékok a Kolozsvári Református Kollégium történetéhez. II. Kolozsvár 2009. 194–195.

*esetén a teológiai fakultás megkeresésére az ének- és zenetanítóval szemben fegyelmiúleg eljárjon.*²¹

A szerződésbe foglaltatott továbbá az is, hogy a feltételek betartása esetén a fakultás évente 1000 koronát fizet a kollégiumnak, ha pedig a tanár ötödik ötödéves, és pótléka esedékessé válik, 1200 koronát. Leszögezték azt is, hogy a szerződés és jogügylet csupán a tanszék megüresedése esetén bontható fel.

Kürthy Sándor (1909–1913)

Az 1909/1910. tanévben a fakultás és a Kolozsvári Református Kollégium közös meghívásának Kürthy Sándor szászvárosi képesített ének-zene tanár tett eleget, akit a két intézmény együtt alkalmazott. A tanár elődeihez hasonlóan az egyházi ének, zene és zeneelmélet tanára volt, ám 1911-ben igazgatótanácsi hozzájárulással egy évi szabadságot kapott.²² Szabadságát később meghosszabbította, emiatt pedig a fakultás felmondta személyére nézve a kollégiummal kötött szerződést.²³ Mivel azonban 1913 augusztusában végleg lemondott állásáról, úgy döntöttek, hogy a következő tanévtől ismét közös ének- és zenetanítót alkalmaznak; az eljáráshoz mindkét intézmény három-három tagú bizottságot delegált, és az őszi egyházkerületi közgyűlés hatáskörébe engedték át az ügy intézését.²⁴ Kürthy Sándor helyettesítője 1911–1913 között Kárpáti Emil kolozsvári evangélikus kántortanító volt.²⁵

Saja Antal (1914–1915)

Az 1913. november 8–10-i egyházkerületi közgyűlés Saja Antal székelyudvarhelyi rendes ének-zene tanítót választotta meg a megüresedett tanári állásra, aki azonban csak az 1914/1915. iskolai évben kezdhette el a tanítást.²⁶ Az 1913/1914. tanévben továbbra is Kárpáti Emil látta el a katedra teendőit.

Saja Antal a Békés-megyei Ócsördön született református kántor fiaként, később Debrecenben tanult és szerzett énektanítói, majd zenekonzervatóriumi művészi oklevelet.²⁷ 1908–1912 között Brassóban hitoktató-kántor, 1912–1914 között pedig a Székelyudvarhelyi Református Kollégium zenetanára volt.²⁸ Érkezésétől a fakultás és a kollégium egyaránt azt remélte, hogy stabilitást hoz majd a diszciplína oktatásában, ez azon-

²¹ *Kolozsvári J.*: Litteris et pietati sacrum. i. m. 194–195.

²² Értésítő 1909/1910. 11–12.

²³ Értésítő 1912/1913. 39–40.

²⁴ Értésítő 1912/1913. 39–40.

²⁵ *Nagy G.*: Theológiai Fakultás i. m. 103.

²⁶ Értésítő 1913/1914. 18.

²⁷ *Nagy G.*: Theológiai Fakultás i. m. 114.

²⁸ *Nagy G.*: Theológiai Fakultás i. m. 114.

ban nem így történt.²⁹ A tanár 1914. október 4-én elfoglalta állását, ám 1915 őszén, annak ellenére, hogy mindent megtettek felmentése érdekében, hadba kellett vonulnia, egy év múlva pedig sajnos elesett.³⁰

Saja Antal helyét fél évig Kovács Albert kollégiumi tanító vette át. Ezután (1917 februárjában történt hadbavonulásáig) Imre Zsigmond tanította az éneket és a zenét.³¹ Mindkettőnek havi 40 korona tiszteletdíjat fizetett a fakultás.³² Miután Imre Zsigmond hadbavonult, Péter Sándor teológushallgatót bízták meg a tanszék teendőivel. 1918/1919-ben K. Tompa Arthur okleveles középiskolai tanárt alkalmazták helyettes tanerőként,³³ őt követték 1919/1920-ban Révész Imréné,³⁴ valamint a tanítói oklevéllel is rendelkező Mezey Mihály negyedéves teológushallgató.³⁵ 1921/1922-ben az immár evangélikus igazgatótanító Kárpáti Emil segített a legnélkülöhetetlenebb feladatok ellátásában.³⁶

Nagy Gerő (1922–1940)

Az ismertetett, alkalmi oktatókkal történő tanárpótlás számos gondot okozott. Az előjáróság e szükségmegoldások orvoslására azt a határozatot hozta, hogy függetlenül és a kollégiumtól önállóan kívánja megszervezni az ének-zene tanítói tanszéket.³⁷ Az igazgatótanács, valamint a püspök közbenjárására reagálva a kultuszminisztérium hozzájárult a kezdeményezéshez, és miután az államsegélyt is kilátásba helyezték, egyedül az egyházkerületi közgyűlés jóváhagyására kellett várni.³⁸ Az 1921/1922-es tanévben az értesítő híradása szerint az igazgatótanács megnyerte a román királyi kormány hozzájárulását egy rendes ének-zene tanári állás beállítására, amelyet az államtól járó javadalom terhére szerveztek meg.³⁹ Az egyházkerületi közgyűlés 1922. július 17-i ülésén megadta a jóváhagyást, az előjáróság pedig meghívás útján be is töltötte az állást.⁴⁰ A tanári kar és az intézeti előjáróság Nagy Gerő szeretetházi igazgatót, a korabeli zenei életet kiemelten támogató Nagy Károly püspök öccsét, az addig helyettes tanárt bízta meg a katedra teendőinek ellátásával, aki 1922. április 1-én foglalhatta el állását:⁴¹ „intenzív és szakszerű munkára alkalmas rendes tanárt nyertünk erre

²⁹ Értesítő 1914/1915. 5–6.

³⁰ Nagy G.: Theologiai Fakultás i. m. 114.

³¹ Értesítő 1916/1917. 4.

³² Nagy G.: Theologiai Fakultás i. m. 114.

³³ Értesítő 1918/1919. 7.

³⁴ Értesítő 1919/1920. 2.

³⁵ Értesítő 1920/1921. 18.

³⁶ Értesítő 1921/1922. 7.

³⁷ Nagy G.: Theologiai Fakultás i. m. 167.

³⁸ Nagy G.: Theologiai Fakultás i. m. 167.

³⁹ Értesítő 1921/1922. 4–5.

⁴⁰ Nagy G.: Theologiai Fakultás i. m. 167.

⁴¹ Értesítő 1921/1922. 4–5.

a fontos misszióra” – írják 1922-ben.⁴²

A kisborosnyói születésű tanár 1877. november 28-án látta meg a napvilágot, apja református kántortanító volt. Miután szülőfalujában elemi iskolai tanulmányait befejezte Sepsiszentgyörgyön és Nagyenyeden folytatta középiskolai és tanárképző tanulmányait; utóbbi helyen tanítói és kántori képesítést szerzett 1896. október 22-én.⁴³ Kántortanítóként praktizált egy évig Bikafalván, majd ugyanennyi ideig Illyefalván is, ahonnan Kézdivásárhelyre hívták meg hitoktatónak és kántornak.⁴⁴ 1921. november 5-ig végezte ezt a szolgálatot, amikor megválasztották a kolozsvári szeretetház igazgatójává.⁴⁵ Bár fakultásbeli állását 1922. május 4-én foglalta el, a kormány már egy hónappal korábban folyósította fizetését.⁴⁶

Benedek Kálmán (1940–1966)

Az 1936/1937-es akadémiai év második félévében, a Teológiai Fakultáson végzett szolgálatának 15. évében Nagy Gerő betegszabadságra vonult, ekkor Benedek Kálmán kollégiumi helyettes zenetanár helyettesítette óradóként. A következő tanévben is arról tudósítanak a források, hogy Nagy Gerő betegszabadságon van, a Benedek Kálmán általi helyettesítést pedig az igazgatótanács jóváhagyta.⁴⁷ 1940 áprilisától Benedek Kálmán immár nem helyettesként, hanem megválasztott ének- és zenetanárként oktatta a megfelelő tárgyakat.⁴⁸ Nagy Gerő „nyugalomba vonulásáig, teendőit hűséges odaadással, áldásosan végzi, s gyönyörű, zengő hangjával, kitűnő orgonajátékával a lelkeszöndvédek egész seregét képezi ki az egyházi ének és zene ismeretében.” – Alsórákoson hunyt el 1953. január 7-én.⁴⁹

1940. április 1-től tehát Benedek Kálmán töltötte be az ének- és zenetanári állást. 1912. szeptember 30-án született Nagyajtán, Benedek Zoltán orvos és Paxy Karola fiaként.⁵⁰ Sepsiszentgyörgyi tanulmányait követően Bukarestben és Kolozsváron végezte a zeneakadémiát, ahonnan ismét Sepsiszentgyörgyre került 1934-ben, zenetanárként.⁵¹ Két évvel később a Kolozsvári Református Kollégium ének- és zenetanára lett, ahonnan a fakultás elöljáróságának bizalma hívta el a távozófélben levő Nagy Gerő utódként tekintve rá.⁵² Nagy Gerő 1940. március 31-én bekövetkezett nyugdíjba vonulása után az ének és zene megválasztott tanára lett, és az

⁴² Értesítő 1921/1922. 6.

⁴³ Nagy G.: Teológiai Fakultás i. m. 167.

⁴⁴ Nagy G.: Teológiai Fakultás i. m. 167.

⁴⁵ Nagy G.: Teológiai Fakultás i. m. 167.

⁴⁶ Nagy G.: Teológiai Fakultás i. m. 167.

⁴⁷ Értesítő 1937/1938. 49.

⁴⁸ Értesítő 1941/1942. 29.

⁴⁹ Nagy G.: Teológiai Fakultás i. m. 167.

⁵⁰ Nagy G.: Teológiai Fakultás i. m. 246.

⁵¹ Nagy G.: Teológiai Fakultás i. m. 246.

⁵² Nagy G.: Teológiai Fakultás i. m. 246.

énekkart is ő vezette kiváló zenei képzettsége következtében; az ifúsággal országos hírű turnékat és fellépéseket szervezett.⁵³ Karrierjének egyik sötét időszaka a második világháború idejére esett, amikor hadifogságba került, ahonnan csak 1948 tavaszán szabadult és tért haza.⁵⁴ 1944–1948 között Nagy András foglalkozott az egyházi ének- és zeneoktatással, az énekkar vezetője pedig Csutak Csaba segédlelkész volt.⁵⁵

Zeneszeretét és hivatásával szembeni odaadását az is jól tükrözi, hogy fogsága alatt is az egyházi zenéhez menekült: „[o]tt a halál torkában már semmi mást nem hallott, csak azt a sok szép zenét, melyet megismert és megszeretett. A Bach muzsikája a halál és az élet mélységeit tárta fel lelkében” – emlékezik vissza Benedek Kálmán temetésén mondott prédikációjában egykori tanárára Sógor Gyula református lelkipásztor.⁵⁶ A tanár teljes életművének ismertetése túllépi az e tanulmány ismertette periódus kronológiai kereteit. Benedek Kálmán a modern magyar és egyházi és világi zeneirodalom egyik úttörő személyisége volt, énekkar-vezetői tevékenysége 1954-ig tartott.⁵⁷ Ekkor búcsúzott kóruskarmesteri tevékenységétől, melynek helyét átvette az hangszeres- és zeneszerzői munkásság, illetve az orgonaművészi karrier. Egy 1982-ben megjelent interjúban így vallott zenei és pedagógiai hitvallásáról: „az általános emberi a zenében jelenik meg a legtisztábban. (...) Ismert tétel, hogy a jó pedagógus saját tudásanyagához mindig hozzáad egyéniségéből egy-kis szívet-lelket, ami élettel tölti meg a kötelező tananyagot”⁵⁸

Tárcza Bertalan (1929–1936)

Végül Tárcza Bertalan tevékenységéről sem illik megfeledkezni. Ennek ismertetése azért maradt utoljára, mert az intézmény ének- és zeneóráit nem látta el, ő kizárólag az ének- és zenekart irányította. A kiváló pedagógus, zenei szakíró és zeneszerző a kárpátaljai Alsóapsán született 1882. július 3-án. Elemi iskolai tanítói oklevelét a szülőfalujától nem messze fekvő Máramaroszigeten szerezte 1902-ben, majd 1924-ben énektanítói oklevéllel tért haza Budapestről.⁵⁹ Miután elvégezte a kolozsvári Zenekonzervatóriumot, Bukarestben szerzett zenetanári oklevelet 1929-ben. 1903–1909 között a Szilágy megyei Nagymonban, a Máramaros megyei Técsőn, valamint az Ugocsa megyei Tamásváralján és Forgolányban működött református tanítóként, majd 1909–1916 között állami tanítói tiszteletet töltött be Técsőn és Szilágycsehben; 1916–1920 között a Sepsiszentgyörgyi Állami

⁵³ *Benkő András*: Kórusaink történetéből. Benedek Kálmán két énekkara. Művelődés 42. (1993) 1. sz. 28.

⁵⁴ *Nagy G.*: Theológiai Fakultás i. m. 301.

⁵⁵ *Nagy G.*: Theológiai Fakultás i. m. 301.

⁵⁶ *Sógor Gyula*: A jövődőt keressük. Kolozsvár 2003. 329.

⁵⁷ *Benkő A.*: Kórusaink történetéből. i. m. 28.

⁵⁸ *Antal József*: Zenével – a zenéért. Igazság, 1982. október 17. 3.

⁵⁹ *Kolozsvári J.*: Litteris et pietati sacrum. i. m. 324.

Tanítóképzőnél volt gyakorló iskolai tanító.⁶⁰ 1920-ban a Kolozsvári Református Kollégium előjárósága alkalmazta az éveken át óraadókkal ellátott énekórák megtartására, 1947-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig az említett intézmény tanára maradt.⁶¹

Tárcza oktatói tevékenysége mellett szerteágazó tevékenységet folytatott kora zenei közéletében. 1905-től az Erdélyi Protestáns Lap, a Nevelés, Magyarország, Népművelési Közlöny és Szilágymegyei Tanügy című időszakos kiadványok közölték zenei tárgyú cikkeit, 1918 után pedig főként az Ellenzékben publikált.⁶² A '30-as években a Keleti Újság lapjain is gyakran olvashatjuk nevét. 1923-tól 1947-ig vezette a Romániai Magyar Dalosszövetséget főtítkári minőségben. Szerkesztette a Dalosszövetség Magyar Dal című hivatalos lapját annak megszűntéig (1934), és a szövetség hivatalos Értesítőinek kiadását is ő vezette (1934–1940).⁶³ Ugyancsak szerkesztésében jelent meg a három évfolyami kiadást megérő Magyar Dalos Naptár (1929–1931). Írásaiban többször foglalkozott a gimnáziumi ének- és zeneoktatás kérdésével. Ilyen szempontból kiemelkedő fontosságúnak bizonyulnak a Magyar Dalban megjelenő írásai, valamint a középiskolai énektanítás kérdéseit érintő beszámolók. Kritikusai elismerik a 20. század első felében kifejtett munkásságának érdemeit, ám megjegyzik, hogy műsorpolitikájában, a népdalban gyökerező új magyar kórusirodalom népszerűsítése nem kapott kellő hangsúlyt.⁶⁴ Tárcza Bertalan számos országos és kerületi versenyt, valamint több karnagyi tanfolyamot szervezett. Kortársai hatalmas elismeréssel írnak róla a korabeli publikációkban. 1950. április 3-án hunyt el Kolozsváron.

A fakultás 1926/1927. tanévének értesítője arról tudósít, hogy az ének- és zenekör 1927. május 25–26-án a kollégiumi ifjúsággal karöltve rendezett hangversenyt.⁶⁵ Tárcza Bertalan neve azonban csupán az 1929/1930-as évi értesítőben bukkan fel ismét. Itt arról szerzünk tudomást, hogy ő vezeti a teológiai énekkart.⁶⁶ Ugyancsak ebben a tanévben Tárcza jutalmazta azokat a hallgatókat, akik „az énekkari órák látogatásában különös buzgóságot tanúsítottak, s saját kompozícióinak egy-egy példányát adományozta jutalmul” összesen huszonkét diáknak.⁶⁷ Tárcza Bertalan 1936-ig volt a teológiai énekkar vezetője. 1936/1937-ben Kárpáti Emil és Delly Szabó Géza vállalták az énekkar és zenekar vezetését, 1938-tól helyüket Benedek Kálmán vette át. Tárcza Bertalan tevékenységé

⁶⁰ *Kolozsvári J.*: Litteris et pietati sacrum. i. m. 324.

⁶¹ *Füstös P.–G.*: Ének- és zeneoktatás i. m. 436.

⁶² Romániai Magyar Irodalmi Lexikon V/2 (T–Zs). Főszerk. Dávid Gyula. Bukarest–Kolozsvár 2010. (a továbbiakban: RMIL)

⁶³ RMIL 709. o.

⁶⁴ RMIL 709. o.

⁶⁵ Értesítő 1926/1927. 48.

⁶⁶ Értesítő 1929/1930. 16.

⁶⁷ Értesítő 1929/1930. 51.

jól példázza azt, hogy működésének periódusában miként vált szét a fakultáson a tanórákon történő muzikális képzés ellátása az egyleti élettől, azaz az ének- és zenekari munkától.

Konklúzió

A Kárpát-medence református középiskoláiban és lelkészképző felsőoktatási intézményeiben történő 20. századi ének- és zeneoktatás folyamatainak történeti feltárását a kutatás mindezidáig nem prioritizálta. E feladat elvégzésének fontosságára hívja fel a figyelmet esettanulmányom is. A tanulmányban bemutatott tanáréletrajzok fontos adalékait képezik a címben is kiemelt tágabb témának. A tanárok szakmai életrajzának megismerése a 20. század eleji erdélyi református egyházi ének- és zenekultúra megismeréséhez kíván közelebb vinni, amely a jelen perspektívájából a tárgy oktatási képének rekonstruálásán keresztül érthető meg igazán.

VALLÁS, ÖRÖKSÉGVÉDELEM ÉS MODERN NEMZETÉPÍTÉS AZ ISZLÁM VILÁGBAN 1972–2000

RELIGION, HERITAGE PROTECTION AND MODERN NATION- BUILDING IN THE ISLAMIC WORLD 1972–2000

Szűcs Tamás

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

Az iszlám és a globális örökségvédelem közti kapcsolat a azóta foglalkoztatja a globális közvéleményt, hogy a tálibok 2001 márciusában felrobbantották a Bámijáni Buddhákat. Ebben a cikkben arra keressük a válszt, hogyan jutott el a globális örökségvédelem és az iszlám kapcsolata Bámijánig, milyen dinamika határozta meg az iszlám vallás, a kultúra és a globális örökségvédelem kapcsolatát. Kvantitatív és kvalitatív elemzéssel arra juthatunk, hogy az iszlám világon belül koránt sem volt egységes a viszony az örökségvédelemhez, a világörökségi rendszerhez. A múlt század második felében egyértelmű negatív összefüggés mutatható ki az iszlám mint identitásképző politikai erő és a globális örökségvédelmi normákhoz való igazodás között. Azok az országok teljesítettek jól a világörökségi rendszerben, ahol stabil világi berendezkedés volt hatalmon. Ezek az országok pedig egyértelműen a nyugati, orientalista narratívák alapján alkották meg saját világörökségi reprezentációjukat, amelyben az iszlám vallásnak, kultúrájának nem biztosítottak helyet.

ABSTRACT

The link between Islam and global heritage protection has been a global concern since the Taliban blew up the Bamiyan Buddhas in March 2001. In this article, we seek to answer how the relationship between global heritage protection and Islam made its way to Bamiyan, and what dynamics determined the relationship between Islamic religion and culture and the global protection of cultural heritage. Through quantitative and qualitative analysis, we can conclude that within the Islamic world, the attitude towards heritage protection and the World Heritage system was far from uniform. In the second half of the last century, there is a distinct negative correlation between Islam as a political force for identity, and conformity to global heritage protection standards. Countries that performed well in the World Heritage system were those with a stable secular system. And these countries have clearly created their own world heritage representation based on Western, Orientalist narratives, in which they have not granted a place to Islamic religion and culture.

Kulcsszavak: Iszlám, örökségvédelem, világörökség

Keywords: Islam, heritage protection, world heritage

Hossam Mahdy kicsit provokatívan teszi fel tanulmánya címében, hogy

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2024.3.3

halal – vagyis az iszlám vallási előírásoknak megfelelő-e az örökségvédelem,¹ Trinidad Rico tanulmányának címében pedig az iszlám és az örökségvédelem kapcsolatát „piszkos”-nak nevezi.² Csak ez a két kiragadott példa is jól jelzi, hogy az örökségvédelem globalizálódása, és az iszlám világ kapcsolata sok kérdést vet fel. 2001, a Bámijáni Buddhák lerombolása óta a sajtó, a szélesebb közvélemény, az iszlám vallás és jogtudósok, valamint – számunkra most ez a legfontosabb – a tudomány is keresi a válaszokat arra, hogy miért fordult szembe az ezredfordulón az iszlám világ egy része a globális örökségvédelemmel, és hogy hogyan egyeztethető össze a vallás univerzalizációja az örökségvédelem univerzalizmusával. Az előbb említett Hossam Mahdy és Trinidad Rico³, mellett Rim Lababidi⁴, és Sharif Shams Imon⁵ munkái alapvető jelentőségűek ennek feltárásában. Közös megállapításuk, hogy maga a kérdés – elsősorban a szakmán kívüli nagyközönségi sajtóban 2001 után jelent meg éppen a performatív erőszak kialakulásával, amelynek első közismert megnyilvánulása a Bámijáni Buddhák elpusztítása volt. A kérdés azonban nem kizárólag, és nem is elsősorban a performatív erőszakot érinti – amely, Finbar Flood megfogalmazásával⁶, pusztán egyike volt az iszlám történetében megismétlődő ikonoklasztikus momentumoknak, hanem általános kérdéseket vet fel azzal kapcsolatban, hogy a muszlim hagyomány kompatibilis-e az örökségvédelem alapvetően nyugati hagyományával. Az elmúlt években, részint a világörökségi rendszer útkeresésével, részint a közel-keleti helyzet újabb középpontba kerülésével, a témával foglalkozó írások száma is megnőtt.⁷ Megjelentek ugyanakkor – 2001-ben, az ulemának az UNESCO által összehívott kongresszusán elfogadott ál-

¹ *Hossam Hossam Mahdy*: „Is Conservation of Cultural Heritage Halal? Perspectives on Heritage Values Rooted in Arabic-Islamic Traditions” (Getty, é. n.), <https://www.getty.edu/publications/heritagemanagement/part-two/9/>.

² *Trinidad Rico*: „Islam, Heritage, and Preservation: An Untidy Tradition”, *Material Religion* 15, sz. 2 (2019. március 15.): 148–63.

³ *Trinidad Rico*: *The making of Islamic heritage: Muslim pasts and heritage presents* (Springer Nature, 2017).

⁴ *Trinidad Rico és Rim Lababidi*: „Extremism in Contemporary Cultural Heritage Debates about the Muslim World”, *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism* 14 (2017. 0 1.): 95, <https://doi.org/10.5749/futuante.14.1.0095>.

⁵ *Sharif Shams Sharif Shams Imon*: „The Value of Islamic Heritage on the World Heritage List”, é. n.

⁶ *Finbar Barry Flood*: „Between Cult and Culture: Bamiyan, Islamic Iconoclasm, and the Museum”, *The Art Bulletin* 84, sz. 4 (2002. december 1.): 641–59.

⁷ Figyelmet érdemel a Getty gondozásában megjelent kötet a konfliktusos örökségről (*Thomas G. Weiss és mtsai.*: *Cultural heritage and mass atrocities* (Getty Publications, 2022)), illetve a Világörökségi Egyezmény ötvenedik éfordulójára megjelent szintén nagyobb részt ezzel a témával foglalkozó kötet: *Klaus Hüfner*: „50 years World Heritage Convention: shared responsibility – conflict & recon-

lásfoglalás után⁸ – azok a szakmunkák is, amelyek az iszlám hagyományból kiindulva igyekeztek annak kompatibilitását bemutatni az örökségvédelem céljaival.⁹ Ebben a cikkben arra keressük a választ, hogy az iszlám mint az államszervezés elve, mennyiben befolyásolta az egyes muszlim országok örökségpolitikáját, azon belül is különösen az emblematikus világörökségi politikát azelőtt, hogy 2001-ben a Bámijáni Buddhák lerombolásával az alapvető változás megtörtént volna az iszlám és a modern örökségvédelem viszonyában.

Az örökségvédelem kialakulása az iszlám világban

A premodern korban a hagyomány és örökség meghatározója alapvetően a szakralitás volt: a régi dolgok csak akkor bírtak különös értékkel, ha kapcsolódott hozzájuk valamiféle szakrális jelleg.¹⁰ Ebben – ekkor – nem volt jelentős eltérés az európai és Európán kívüli civilizációk közt. Bár létezett a „régidolgok” iránti bizonyos tisztelet, a római romokat éppúgy használták kőfejtőnek, mint ahogy az asszír telkekre ráépítkeztek, vagy újrahasznosították az indiai templomokat. A modern, szekuláris örökségvédelem gondolata viszont esszenciálisan európai – nem választható el a 19. század modernizációs folyamataitól, a szekularizációtól, a modern nemzeti ideológiák megteremtődésétől. „A korai örökségvédelmi erőfeszítések céljai nem művésziek és nem is intellektuálisak, hanem egyértelműen hazafiasak” – írja erre utalva Barthel.¹¹ A nemzeti örökség kánonjai a – a regiszterektől az örökséget övező nemzeti rituálékig – a 19. században teljesednek ki Európában. Ekkor váltja fel a hagyományos szakralitást az alkotások illetve természeti helyszínek lényegéből fakadó (intrinsic) érték fogalma, amely már nem feltételez valami „felsőbb erőt” az érték megteremtésében – az a közösség történetében, kultúrájában gyökerezik.¹² Ez az időszak megegyezik azzal, amikor Európa gyarmati uralom alá hajtotta az iszlám világ szinte egészét. Ugyanakkor jelentős befolyást gyakoroltak azokra a muszlim többségű országokra is, amelyek ugyan megőriz-

---

ciliation”, *International Journal of Heritage Studies* 29, sz. 8 (2023. augusztus 3.): 879–80, <https://doi.org/10.1080/13527258.2023.2234354>.

⁸ Proceedings of the Doha Conference of Ulama on Islam and Cultural Heritage Doha 2001

⁹ *Remah Gharib*: „Preservation of built heritage: An Islamic perspective (1)”, *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development* 7 (2017. szeptember 18.); *Azeez Olaniyan és Akeem O. Bello*: „Countering the narratives of destruction: Textual evidence and the tradition of heritage preservation in Islam”, in *50 Years World Heritage Convention: Shared Responsibility–Conflict & Reconciliation* (Springer International Publishing Cham, 2022), 175–86.

¹⁰ *Jukka Jokilehto*: *History of Architectural Conservation*, London 2011. 6.

¹¹ *Diane Barthel*: *Historic Preservation: A Comparative Analyses Sociological Forum* Vol. 4, No. 1 (1989), 87.-105.

¹² *Ben Rogers*: „Introduction.” In *Is Nothing Sacred?* London 2004.

ték függetlenségüket, de igyekeztek maguk átvenni a nyugati mintákat, mint Atatürk Törökországa vagy a Pahlavi dinasztia Iránja, amelyek a modernizáció éppen a korabeli európai értékrend elsajátításával remélték elérni.¹³ Hadianpour ezt a folyamatot nevezi öngyarmatosításnak.¹⁴ A gyarmatosítás mögött álló gondolati sémát – Edward Said meghatározó műve alapján – az orientalizmus fogalmával írhatjuk le. Eszerint az orientalizmus olyan történeti hagyomány, amely a keletiekről nyugaton kialakult képre alapozva, a keletiekkel való bánásmódot foglalja rendszerbe: eszerint a „fejlettebb” nyugatnak megvan a képessége arra, hogy a keletről szóló tudást – a saját képe alapján – rendszerezze, annak értékét, autenticitását meghatározza.¹⁵ Ez azonban nem csak a gyarmatosítók gondolatvilágát határozta meg, de azt a képet is, amelyet a kolonializmus idején a keletiek nyugatias képzettségű elitje magáról kialakított. Ahogyan például a 19. században a korai európai műemléki rekonstrukciók egy „idealizált középkorhoz” nyúltak vissza, a gyarmati kelet rekonstrukciói is egy „idealizált arab középkort” teremtettek meg, gyakran a helyi élő hagyományoktól eltérve.¹⁶ A „magasabb rendűnek” tartott örökségelemeket másokhoz képest fontosabbnak tartva, akár romboltak is. Ilyen volt például Palmyra 1931-es a francia hatóságok által véghez vitt helyreállítása, amely során egy teljes középkori arab falut bontottak le, benne egy 12. századi mecsettel, és az annak alapját képező bizánci templommal, hogy az ókori műemlékeket helyreállíthassák egy feltételezett ókori formában.¹⁷ Emellett – más területeken – a gyarmati hatóságok komoly kiterjedésű feltáró és örökségmegőrző munkát végeztek, hogy a legfontosabbakat említsük: Egyiptom, Irak vagy Brit India ókori lelőhelyeinek szisztematikus feltárását. Kiépült továbbá ezeken a területeken az örökségvédelem infrastruktúrája, múzeumok, régészeti intézetek jöttek létre, megszülettek az első törvények, amelyek sok helyen gyakorlatilag változatlan formában élnek tovább: Pakisztánban 2011-ig gyakorlatilag nem változtattak az örökségvédelemnek a brit gyarmati időkből maradt intézményrendszerén.¹⁸ A gyarmatosítás alól

¹³ *Sara Mahdizadeh - Reyhaneh Sadat Shojaei*: The involvement of Western Orientalists in cultural heritage affairs during the Pahlavi Era, Iran (1925–1979), *Journal of Architectural Conservation*, 24:3, (2018) 169-184.

¹⁴ *Mohammad Hadianpour*: (2015). Post-colonialism and problem of comparative studies: *Cities* (45), (2015) 148-149.

¹⁵ *Edward Wadie Said*: *Orientalism* New York 1994.

¹⁶ *Hossam Mahdy*: *Approaches to the conservation of Islamic cities: The case of Cairo Sharjah*, 2017. 59.

¹⁷ *Andreas Schmidt-Colinet - Andrea Zederbauer*: ‘We should do nothing!’ On the history, destruction and rebuilding of Palmyra <https://www.eurozine.com/we-should-do-nothing-on-the-history-destruction-and-rebuilding-of-palmyra/>

¹⁸ *Mohammad Rafique Mughal*: *Heritage Management and Conservation in Pakistan: the British legacy and current Perspectives* *Pakistan Heritage* 3. (2011) 123-134.

felszabaduló országok így már egy, a korban többé-kevésbé korszerű intézményrendszert örökölték, mellé viszont megkapták azokat az európai gondolati sémák alapján létrejött kánonépítési technikákat is, amelyek alapján saját nemzeti örökségüket megteremtették.¹⁹ A többségében Nyugaton – vagy a helyi nyugatos kultúrát továbbvivő iskolákban – végzett szakembergárda ugyanis²⁰ megtartotta az orientalista szemléletmódot – azt „modernbbnek” „szakszerűbbnek” tartva, mint az örökség meghatározásának és kezelésének esetlegesen létező hazai hagyományait.²¹ Mahdy így jellemzi az egyiptomi helyzetet: „Az országos egyiptomi (örökségvédelmi) hatóság tudattalanul azokat az elveket alkalmazta, amelyek a megelőző korból maradtak, vagy amelyek informálisan a gyarmati korban jelentek meg. Egyiptomiakkal cserélték le a külföldieket a Comitében, de a célok vagy az elvek nem változtak. Nem hallgattak viszont a továbbiakban sem az európai kritikákra, amelyek az egyiptomi örökségvédelmet illették, de a közvéleményre sem, amely a morális alapot adhatta volna. Kairó épített örökségének védelme olyan egyiptomi közhivatalnokokra maradt, akik nem ismerték teljes egészében az európai örökségvédelem elveit, de európai iskoláztatásuk folytán egyáltalán nem ismerték az iszlám örökségvédelmi hagyományokat.”²² Így az újonnan létrejött, gyakran történelmi előképekkel sem rendelkező országok a gyarmati időkből örökölt – a huszadik század második felében Európában már meghaladott – nyugati módszerekkel és nyugati normák szerint, nyugati elvárások alapján teremtették meg a saját, nem nyugati történelmük koncepcióját. A „nacionalista régészetnek” az elmúlt években jelentős irodalma született.²³ Laurence Gillot részletesen Szíria, Sara Mahdizadeh pedig a Pahlavi-kori Irán példáján mutatja be, a nyugati, majd Nyugaton végzett szakemberek hogyan határozták meg az örökségvédelem agendáját a második világháború után.²⁴ Nem csak a tör-

¹⁹ *Sabine Marschall*: The Heritage of Post-colonial Societies In: The Routledge Research Companion to Heritage and Identity London 2008 347-352.

²⁰ *Mohammad Al-Maqdissi*: Pionniers et protagonistes de l'archéologie syrienne, 1860–1960. D'Ernest Renan à Sélim Abdulkak. Documents d'Archéologie Syrienne XIV. Damas 2008.

²¹ *Muhammad Saidoni*: “The role of endowments (Waqf) in the preservation of built heritage and achieving sustainability” *Awqaf*, Vol. 19. (2010) 59-92.

²² *Mahdy, H*: Approaches to the conservation of Islamic cities: i.m. 69.

²³ *Philip L Kohl*: “Nationalism and Archaeology: On the Constructions of Nations and the Reconstructions of the Remote Past.” *Annual Review of Anthropology* 27 (1998): 223–46.

²⁴ *Laurence Gillot*: Towards a Socio-Political History of Archaeology in the Middle East: The Development of Archaeological Practice and Its Impacts on Local Communities in Syria. *Bulletin of the History of Archaeology*, 20(1) (2010) 4–16.; *Sara Mahdizadeh - Reyhaneh Sadat Shojaei*: The involvement of Western Orientalists in cultural heritage affairs during the Pahlavi Era, Iran (1925–1979), *Journal of Architectural Conservation*, 24:3, (2018) 169-184.

vénykezést alkották meg a nyugati minták szerint, de a régészeti emlékek, mint identitásképző szimbólumok fontossága is a nyugati, modernista szekuláris mintákat követte. Volt azonban egy jelentős eltérés az európai nemzeti mítoszteremtés és annak közel-keleti megfelelői közt. A 19. század első felének nyugat-európai, második felének közép-kelet-európai nemzeti mítoszteremtése, az azt megalapozó nacionalista régészet – műemlékvédelem első sorban a mitizált középkorra tekintett, mint a modern nemzet előképére, és jelentős részt a középkor vallásos műemlékeit tette a modern nemzet szimbólumaivá, másodlagosnak tekintve a – Swanson által az „első örökség internacionálénak tekintett – 18. század által preferált antikvitást, addig a Közel-Keleten láthatóan a hangsúly az ókorra esett, az iszlám kor építészete pedig – nemzeti szempontból – kevésbé értékesnek tűnt. A nemzeti legitimáció kiépítésében – a modern territoriális nemzetek kialakításában első sorban azokra az emlékekre igyekeztek alapozni, amelyek a népnek a helyhez való kapcsolatát, az adott régió történeti jelentőségét hangsúlyozták, és alapvetően az egész területre jellemző – inkább összekötő, mint elválasztó – iszlám kor emlékei ilyen szempontból kevésbé tűntek hasznosnak. Iránban különösen Perszeopolisz vált fontossá, mint a nemzeti kontinuitás szimbólumai, amely a modern Iránt az Óperzsa Birodalomhoz kapcsolta, mintegy átugorva az iszlám évszázadait²⁵ ezzel is az „anti-arabizmus” ideológiáját szolgálva.²⁶ A perzsa kontinuitás megteremtésének szimbolikus aktusa volt az Óperzsa Birodalom megalapításának 2500. évfordulójára rendezett ünnepség Perszeopoliszban. Szíriában pedig elsősorban Palmyra lett a helyi partikularizmus felett álló multietnikus állam identitásának szimbóluma, egyfajta programot adva a modern államnak: megteremtették vele a „nyugatos mintájú, de hangsúlyozottan nem nyugati” ókori állam ideálképét. A kisebbségi alvitákon alapuló rendszer számára különösen fontos volt egy ilyen nem etnikai vagy vallási alapú nemzeti szimbólum – identitásképző elem – biztosítása. Így a – nyugati szekuláris professzionális – örökségvédelem fontos szerepet kapott a rendszerben olyannyira, hogy 1972-ben a szír alkotmányba is bekerült az épített örökség védelme.²⁷ Hasonló folyamatot mutat be Bernhardsson Irak esetében, ahol 1921-től részint az Abbászida Kalifátus, részint a különböző mezopotámiai államok jelentették azt a szimbolikus referenciapontot, amelyek mentén az iraki nemzetet tudatosan igyekeztek létrehozni. 1958, a hasemita királyság megdöntése után az ókori emlékek szerepe megnőtt, ahogy a pán-arab gondolat helyett az iraki partikularizmus lett hangsúlyo-

²⁵ *Ali Moussavi*: Persepolis: Discovery and Afterlife of a World Wonder Berlin 2012. 206-215.

²⁶ *Pegah Faghiri*: Language ideologies and attitudes towards Arabic in contemporary Iran In: Colonial and Decolonial Linguistics: Knowledges and Epistemes Ed: Ana Deumert, Anne Storch, Nick Shepherd Oxford 2020.

²⁷ *Stéphane Valter*: La construction nationale syrienne. Légitimation de la nature communautaire du pouvoir par le discours historique. Paris 2002.

sabb.²⁸ Ennek része volt Babilon propagandisztikus helyreállítása Irakban, Szaddám Husszein uralma idején.²⁹ Az ókori emlékek nacionalista átértékelése az iraki-iráni háború idején érte el a csúcst, amikor tudatosan használták fel az ókori párhuzamokat. Bernhardsson³⁰ Taha ad-Dín Máruf iraki alelnököt idézi, aki a háború kitörésének első évfordulóján egy beszédében azt mondta: „Mikor Sumer és Akkád hatalmas királyságát megalapították, az iraki nemzeti egység első kifejeződéséeként, a perzsa elámiak támadtak rá... amikor pedig Irak újra felemelkedett, és Agadei Sarrukin újraegyesítette Irakot, a sötét perzsa vágyak újraéledtek. De Sarrukin újra legyőzte őket...” Az előbb említettekhez hasonló szerepet töltött be a föníciai kontinuitás narratívájának megteremtése, és Baalbek helyreállítása Libanonban.³¹ A turizmus fejlesztése mellett az pánarab és palesztin hagyományoktól leszakadó „keleti parti jordán” identitás szimbolikus megteremtése volt a célja Petra elsődleges nemzeti szimbólummá tételének Jordániában a nyolcvanas években.³² Hasonlóképpen egyszerre szolgált turisztikai célokat és volt a „Nyugat felé való nyitottság” jele, a római helyszínek promóciója Tunéziában Ben Ali uralma idején.³³ Al Naim általánosítva az arab-izlám világra azt állapítja meg, hogy végül, pontosan a Nyugatról kapott eszmék és eszközök segítettek abban, hogy az örökségvédelem legyen az egyik eszköz, amivel az arab nemzet(ek) felépítsék sajátos nemzeti identitásukat a huszadik század második felének első évtizedeiben.³⁴ A térségben e tekintetben egyedül Marokkó jelentett már ekkor kivételt, ahol a királyság kulturális kontinuitását jelképező középkori-koraújkori medínák lettek azok a jellegzetes örökségelemek, amelyekre a modern nemzeti identitást építették,³⁵ amit az tett lehetővé, hogy – ellentétben például Iránnal vagy Törökországgal – a francia protektorátus hatóságai nem számolták fel az

²⁸ *Magnus T. Bernhardsson: Archeology and Nationalism in Iraq 1921 – 2003* In: *Controlling the Past, Owning the Future: The Political Uses of Archaeology in the Middle East* ed: Ran Boytner, Lynn Swartz Dodd, Bradley J. Parker Tucson 2010. 55-68.

²⁹ *Derek Hopwood et al: Iraq: Power and Society* (St Anthony's Middle East Monographs, Vol 29) 1993. Oxford 33.

³⁰ *Bernhadsson, M: Archeology and Nationalism in Iraq* i.m. 60.

³¹ *Osama Abi-Mershed: Trajectories of Education in the Arab World: Legacies and Challenges* London 2009. 125.

³² *Waleed Hazbun: Beaches, Ruins, Resorts: The Politics of Tourism in the Arab World* Minneapolis 2008. 87.

³³ U.o. p 73

³⁴ *Mashary A. Al-Naim: Introduction, research and heritage*, Research papers for the National Built Heritage Forum Riyadh 2010

³⁵ *John Steenbruggen – Pavlos Kazakopoulos – Ilyas Nizami: Urban tourism and cultural heritage: The ancient multi-layered medina's* In Morocco.VU Research Memorandum Amsterdam, 2019.; *Anthony G. Bigio: The Sustainability of Urban Heritage Preservation The Case of Marrakesh* New York 2010

óvárosokat, hanem azokat megőrizve, mellettük építették fel a modern városokat. Ez ugyan nem mentette meg ezeket az óvárosokat attól, hogy az hatvanas-hetvenes években jelentős állagromlásra menjenek keresztül, de lehetőséget adott egy a térségtől eltérő örökségpolitika megteremtésére.³⁶ Összességében azt mondhatjuk, hogy mire a Világörökségi Egyezmény megszületett, addigra az iszlám világ számára sem a globális örökségfogalom, sem az intézményrendszer nem volt ismeretlen, sőt, minden olyan iszlám többségű ország, amely ekkorra már függetlenné vált, képes volt aktív részesevé válni a világörökségi mozgalomnak.

Iszlám országok a Világörökségi Egyezményben

1972-ben több, mint egy évtizedes egyeztetéssorozat után megszületett az UNESCO Világörökségi Egyezménye, amely – az alapítók szándéka szerint – globális, univerzális értéként kezeli a természeti és épített örökség azon elemeit, amelyek rendelkeznek az úgynevezett „kiemelkedő egyetemes értékkel”. A folyamatot egy olyan örökségvédelmi együttműködés – az Asszuáni Gát építése során az ókori templomegyüttes áthelyezése – indította meg, amely Európán kívül, az iszlám világban helyezkedett el, és ez volt az UNESCO első olyan dokumentuma, amelynek helyből elkészült a hivatalos arab nyelvű verziója is. Ennek ellenére az elkészült szöveg – és annak szellemisége – alapvetően a készítő angolszász és frankofon szakemberek gondolkodását tükrözte. Mindazonáltal a korábbi nemzetállami szabályozáshoz képest a Világörökségi Egyezmény aláírása az örökségvédelemben minőségi ugrást jelentett. Az egyezmény ugyanis – elsőként - arra törekedett, hogy globálisan határozza meg az örökség fogalmát, globális örökségvédelmi normákat teremtsen, egységes mércével mérve a különböző régiókat.³⁷ A világörökségi egyezmény aláírása, később a mozgalomban való aktivitás, a felkerülő helyszínek száma, jellege, a várományosi listák kidolgozása egyértelmű mutatója lett annak, hogy az illető állam mennyire érzi sajátjának a globális örökségfogalmat, és mennyire hajlandó és képes érvényesíteni a globális örökségvédelmi normákat határain belül. Az ugyanakkor már a kilencvenes években egyértelművé vált, hogy jelentős aránytalanságok alakultak ki az egyes régiók, országcsoportok közt. Erősen felülreprezentált lett Európa, illetve az egyéb magas jövedelmű országok csoportja.³⁸

³⁶ *Hassan Radoine*: Conservation-Based Cultural, Environmental, and Economic Development: The Case of the Walled City of Fez. In *The Human Sustainable City: Challenges and Perspectives from the Habitat Agenda*. ed. Luigi Fusco Girard. Burlington 2003.

³⁷ Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage Paris 1972

³⁸ *Sarah Labadi*: A review of the Global Strategy for a balanced, representative and credible World Heritage List 1994–2004, *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 7:2 (2008) 89-102.

Bartacchini és Saccone³⁹, illetve Meszell⁴⁰ és Liuzza⁴¹ több cikkben is elemezték kvantitatív eszközökkel a különböző faktorok hatását a világörökségi aktivitásra. Számos esetben mutattak ki közvetlen összefüggést: a magasabb egy főre eső GDP, illetve a turisztikai és médiaszektor magasabb részaránya egyaránt összefüggésben állt az adott területre és népességre vetített helyszínek arányával. A területi összehasonlítást azonban csak az UNESCO által használt területi egységek szerint végezték. Ebben külön részt képez az arab világ, azonban jelentős muszlim többségű területek maradnak ezen kívül. A jelen kutatásban a teljes muszlim világot vizsgáltuk, annak tudatában, hogy a korábbi kutatásokban kimutatott faktorok tekintetében a teljes régió igencsak sokszínű: vannak nagyon magas (Katar, Egyesült Arab Emírátságok) és nagyon alacsony (Banglades, Jemen), GDP-jű országok, vannak olyanok, amelyekben a turizmus meghatározó (Tunézia, Egyiptom), és olyanok is, amelyekben alig van jelen (Szaúd-Arábia, Pakisztán). Közösek ugyanakkor abban, hogy az iszlám, mint kultúra befolyással van a közösségek értékrendszerére, gondolkodására, és ezért érdemes megvizsgálni, mutat-e egységet az örökségpolitika területén.⁴² Mérőszámként – ugyanúgy, ahogy Beraccini és Saccone lakosságszámra, illetve területre vetitem a helyszínek számát.

Mivel az UNESCO kormányközi szervezet, így a jelenleg az ENSZ által elfogadott határokat vettük figyelembe,⁴³ e tekintetben pedig sajátos helyzetet képvisel Jeruzsálem, amelyet az ENSZ szakosított szervezete-ként az 1947-es határozat alapján „corpus separatumnak” tekintenek. A helyszínt Jordánia terjesztette fel 1981-ben világörökségi jelölésre, Izrael joghatóságát az UNESCO nem ismeri el, az izraeli örökségvédelmi szervezet ugyan 2008 óta „érintett félnek” tekintik, de Izraelre, mint „megszálló hatalomra” hivatkoznak, Jeruzsálemet pedig statisztikai szempontból az „arab államok” csoportjába tartozóként kezelik. A „muszlim többség” tekintetében az országok népszámlálási adatait vettük figyelembe. Ez –

³⁹ *Enrico E. Bertacchini, és Donatella Saccone: Toward a Political Economy of World Heritage. Journal of Cultural Economics, vol. 36, no. 4, (2012) 327–52.*

⁴⁰ *Lynn Meszell: “States of Conservation: Protection, Politics, and Pacting within UNESCO’s World Heritage Committee.” Anthropological Quarterly, vol. 87, no. 1, (2014) 217–43.*

⁴¹ *Enrico E Bertacchini et al: Shifting the balance of power in the UNESCO World Heritage Committee: an empirical assessment. International Journal of Cultural Policy. 23.(2015) 1-21.*

⁴² *Trinidad Rico: Islam, Heritage, and Preservation: An Untidy Tradition Material Religion The Journal of Objects, Art and Belief Volume 15, (2019) 148 – 163.*

⁴³ Jeruzsálem esetében az UNESCO az ENSZ 1948-as döntését veszi figyelembe, amely szerint, a város corpus separatum, így a jeruzsálemi világörökséget is külön egységként kezelik, bár technikailag az Izraeli Örökségvédelmi Hivatal végzi a kapcsolattartást, a világörökséget az arab államok közé sorolják. Palesztina ugyanakkor a tárgyidőszakban még nem az UNESCO tagja.

természetesen – nem esik egybe az iszlám világ határaival, hiszen jelentős muszlim közösségek élnek kisebbségben Indiában, Oroszországban, illetve a szubszaharai Afrikában is.⁴⁴ A táblázatban a Világörökségi Egyezményhez való csatlakozás dátuma szerepel – abban az esetben is, ha ez a tárgyidőszakon kívül van.⁴⁵ Az „egyéb tevékenység” alatt a technikai segítséget, tréningeket, illetve az egyéb – végül listára kerüléssel nem végződő – jelöléseket gyűjtöttem egybe annak mérőszámaként, hogy az illető állam milyen aktivitást mutat a konkrét sikeres jelölési folyamatokon kívül.

A táblázatból jól látszik, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek (érdemes ezeket egybe venni a hetvenes években csak az utolsó két esztendőben 78-79-ben vettek fel helyszíneket a világörökségi listára) komoly felfutást jelentettek az muszlim világörökségek számára. Az első teljes évtized végére 65 helyszín fektült muszlim többségű országokban. Ez az összes korabeli világörökségi helyszín (320) 20,3%-a, és ez nem csak a jelenlegi adattal (14,98%) összevetve jelentős, de a régió globális súlyával is összhangban van.

1. Táblázat: A muszlim többségű országok világörökségi aktivitása 1978-99

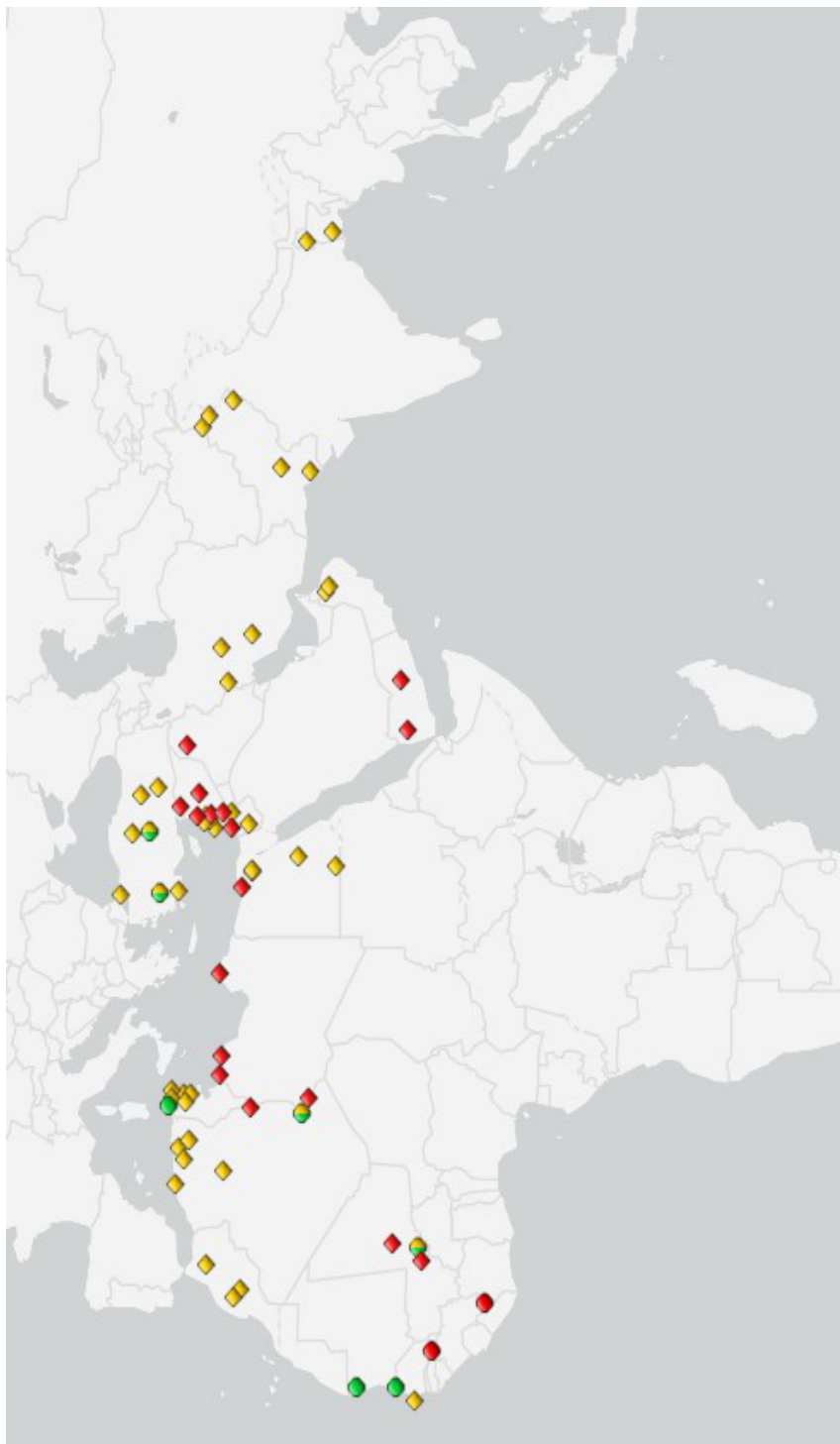
	1978-79	1980-89	1990-99	Csatlakozott	Várományosi lista	Bizottsági tagság	Egyéb aktivitás
Afganisztán	0	0	0	1979	3	0	1
Albánia	0	0	1	1989	3	0	1
Algéria	0	6	1	1974	8	2	8
Azerbajdzsán	0	0	0	1993	6	0	1
Bahrein	0	0	0	1991	0	0	0
Banglades	0	2	1	1983	7	0	6
Bosznia-Hercegovina	0	0	0	1993	2	0	3
Brunei	0	0	0	2011	0	0	0
Burkina Faso	0	0	0	1987	7	0	2

⁴⁴ A muszlim többségi országokon kívül a tárgyidőszakban egyedül India és Tanzánia rendelkezett olyan helyszínekkel, amelyek az iszlám kultúrához köthetők: Agra erődje (1983), Fatehpur Szikri (1986), Humájún sírja (1993) Kutub Minár (1993) Tadz Mahal (1983), Kilwa Kisiwani és Songo Mnara romjai (1981)

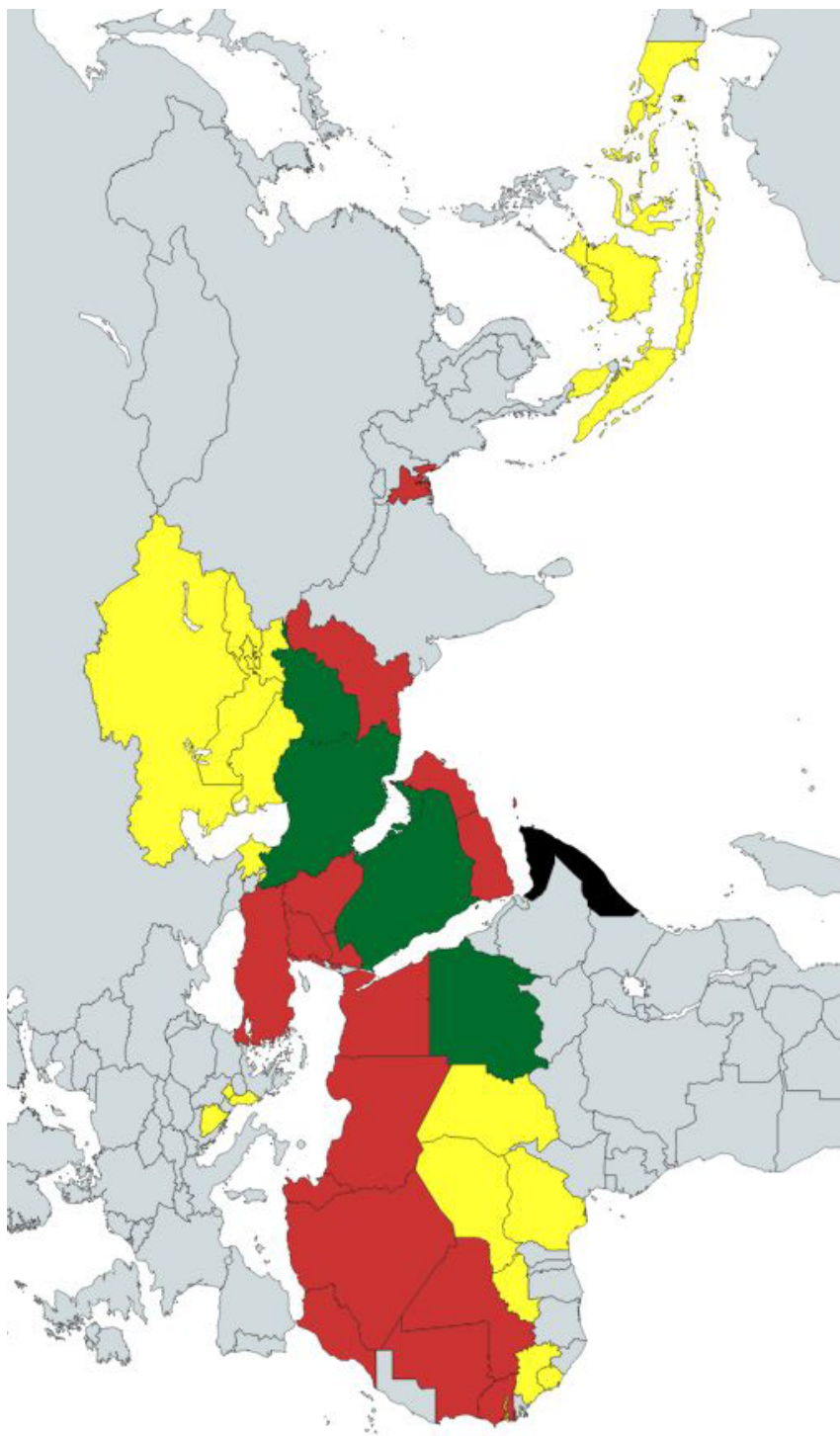
⁴⁵ Koszovó ugyan szerepel a térképen, a táblázatban azonban nem, mivel az UNESCO-hoz orosz és kínai nyomásra nem csatlakozhatott.

Comore-szigetek	0	0	0	2000	0	0	0
Csád	0	0	0	1999	2	0	0
Dzsibuti	0	0	0	2007	0	0	0
Egyesült Arab Emírátságok	0	0	0	2001	0	0	0
Egyiptom	5	0	0	1974	15	0	41
Gambia	0	0	0	1987	2	0	8
Guinea	0	1	0	1979	0	1	21
Indonézia	0	0	6	1989	15	1	17
Irak	0	1	0	1974	4	1	7
Irán	3	0	0	1975	7	1	3
Jemen	0	2	1	1980	3	1	13
Jeruzsálem	0	1	0				
Jordánia	0	2	0	1975	2	1	13
Katar	0	0	0	1984	0	0	1
Kazahsztán	0	0	0	1994	6	0	1
Kirgizisztán	0	0	0	1995	0	0	0
Kuvait	0	0	0	2002	0	0	0
Libanon	1	4	1	1983	9	2	17
Líbia	0	5	0	1978	6	1	4
Malajzia	0	0	0	1988	2	0	3
Maldív-szigetek	0	0	0	1986	6	0	1
Mali	0	3	0	1977	7	0	13
Marokkó	0	3	3	1975	17	1	15
Mauritánia	0	1	1	1981	0	0	3
Niger	0	0	2	1974	0	1	15
Nigéria	0	0	1	1974	11	1	8
Omán	0	2	1	1981	2	1	11
Pakisztán	0	5	1	1976	12	2	25
Palesztina	0	0	0	2011	0	0	0
Sierra Leone	0	0	0	2005	0	0	0

1. Térkép: Világörökségi helyszínek muszlim többségű országokban 1990 január 1-én.

2. Térkép – A világörökségi aktivitás regionális megoszlása

Szaúd-Arábia	0	0	0	1978	0	0	1
Szenegál	1	2	0	1976	2	3	24
Szíria	1	3	0	1975	29	1	18
Szomália	0	0	0	2016	0	0	0
Szudán	0	0	0	1974	4	1	1
Tádzsikisztán	0	0	0	1992	10	0	0
Törökország	0	7	2	1983	23	1	25
Tunézia	0	4	1	1975	8	2	21
Türkmenisztán	0	0	1	1994	2	0	0
Üzbegisztán	0	0	2	1993	5	0	0
Összesen	11	54	26				

A táblázat jól mutatja azt is, hogy nagy a szórás a világörökségi aktivitásban, hiszen csak összesen 18 államnak lett világörökségi helyszíne a mozgalom első évtizedében, vagyis az országok több mint fele, nem folytatott aktív nemzetközi szintű örökséppolitikát. Az új helyszínek eloszlását mutató térképek jelzik a földrajzi aránytalanságokat. Ha pedig országokra vetítjük a regionális megoszlást, akkor az iszlám társadalomban betöltött szerepe és világörökségi tevékenységük alapján eltérő országcsoportokat határozhatunk meg.

Három régió különül el láthatóan, amelyekben a világörökségi aktivitás érzékeltetésére a lakosságra vetített helyszínek számát, illetve a későbbiekben ennek a számnak a változását vesszük alapul. (Bár minden régióban vannak sajátos politikát folytató országok, így ezek a régiók nem valamiféle szigorúan elváló területek, leírásuk pusztán a tágabb kontextus megértését segíti.) Az adatok ebben az időszakban erős összefüggést mutatnak az iszlámnak a társadalomban betöltött szerepe, a koloniális hagyományok és a világörökségi aktivitás között. (Szomáliát fekete színnel jelöltük, mivel egyik régióba sem illeszkedik be, a tárgyidőszak nagyobb részében „bukott állam” volt, vagyis állami szervei nem vagy nem rendszerszerűen működtek, a központi hatalom nem gyakorolta fennhatóságát az államterület jelentős része felett, vagy ha igen, akkor az államhatalom nem rendelkezett nemzetközi elismertséggel, így működő – illetve elismert – állami szervek híján értelemszerűen az UNESCO tevékenységében sem vett részt.)

1. Az iszlám magterülete – alacsony aktivitás (zöld)

Ebben a csoportba – amelybe az Öböl Együttműködési Tanács országain kívül Irán Afganisztán és Szudán tartozik – a tárgyidőszakban az iszlám,

azon túl, hogy meghatározó eleme volt a mindennapi életnek, a politikumban is vezető szerepet kapott. Bár az iszlám különböző ágai vannak többségben a különböző országokban, így azok politikai rendszere is alapvetően eltér egymástól, abban egységesek, hogy az iszlámot, akár a hagyományok alapján, akár valamiféle parlamentáris rendszerben, beemelték az államrendszerbe. Az Arab-félsziget országainak társadalmi az ekkor meginduló rohamos fejlődés ellenére tradicionálisak. Az „öböl-menti” vagy partikuláris „nemzeti” identitás meglehetősen képlékeny még ebben az időszakban, a lakosság hirtelen szembesül azzal, hogy az addigi természetes életformájuk hirtelen „hagyománnyá, örökséggé” alakul.⁴⁶ A térség addigi identitásának alapját képezte az iszlám, így az határozta meg az épített környezetet és az életformát egyaránt. Később az új nemzeti identitások kialakításában is elsőként arra tudtak alapozni.⁴⁷ Szaúd-Arábiában pedig kimondva is az iszlám a társadalom szervező elve. A szekuláris nemzetépítésre sem a társadalom, sem az uralkodók részéről nem mutatkozott igény.⁴⁸ Gyarmati hagyományok nem voltak, az örökségvédelem intézményrendszere csak formálisan létezett.⁴⁹ Ezen a területen a tárgyidőszakban a világörökségi aktivitás alacsony. Három ország – Bahrein, Kuvait, és az Egyesült Arab Emírátsok – ekkorra még be sem lépett a szerződésbe, Szaúd-Arábia és Katar ugyan belépett, de valós aktivitása nem volt, még várományosi listát sem állítottak össze. Az UNESCO ugyan már 1974-ben – alig két évvel a Világörökségi Egyezmény kihirdetése után – missziót küldött Szaúd-Arábiába, amely alapján javasolták Darijja épített örökségének megőrzését,⁵⁰ az érdemi munka azonban 1998-ig nem kezdődött meg. Más helyzetben volt Irán és Afganisztán. A két ország – bár nem voltak koloniális hagyományaik – a kezdetekben a koloniális magterülethez hasonló politikát folytatott, majd az iszlamista fordulat után ez megváltozott. A császári Irán gyors ütemben helyezte fel a listára a legfontosabb régészeti emlékeit a mozgalom első két évében. Ez az iszlám forradalom után, 1980-tól megállt. A forradalom első időszakában pedig, amikor az iszlám lett a társadalmi identitás alapja, az ország új vezetése is bizonytalan volt abban, hogyan kel-

---

⁴⁶ *Karen Exell – Trinidad Rico*: ‘There is no heritage in Qatar’: Orientalism, colonialism and other problematic histories In: *World Archaeology* Volume 45, (2013) 670-685.

⁴⁷ *Ranjith Dayaratne*: Landscapes of nation: Constructing national identity in the deserts of Bahrain In: *National Identities* Volume 14, (2012) 309-327.

⁴⁸ *David Commins*: *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia* Library of Middle Eastern Studies vol 50 London 2006

⁴⁹ *Damma A Al-Zahrani*: *Heritage Conservation and Good Governance, Enhancing the Haritgae Law Framwork in Saudi-Arabia* Crawley 2016

⁵⁰ *Mokhtar Gamal*: ‘A General Survey and Plan for the Preservation and Presentation of Sites and Monuments Project Findings and Recommendations’ Paris 1974

lene megfelelő módon viszonyulni az épített örökséghez.⁵¹ 1979 és 2002 között Irán tevékenysége a Világörökségi Bizottságban annyi volt, hogy 1986-ban kértek és kaptak 20 ezer dollárt fotogrammetriai eszközök vásárlására,⁵² 1986-ban pedig fogadták a Bizottság rapportörét,⁵³ Eszfahánban, miután iraki rakéta csapódott be az világörökségi területre. Afganisztánban is történtek lépések a mozgalomba való bekapcsolódásra a szovjet vazallus rendszerben, 1983-ban elindították két helyszín jelölését, ezek azonban sikertelenek voltak. Az iszlamista erők hatalomátvételével minden aktivitás megszűnt. 1995-ben Afganisztán ENSZ nagykövete arról számolt be az UNESCO főigazgatójának, hogy 1983 óta, gyakorlatilag semmi nem történt.⁵⁴ Az időszak végén 2 147 000 km²-re illetve 37 500 000 főre jutott egy helyszín a régióban.

2. Posztkoloniális törzsterület – magas aktivitás (vörös)

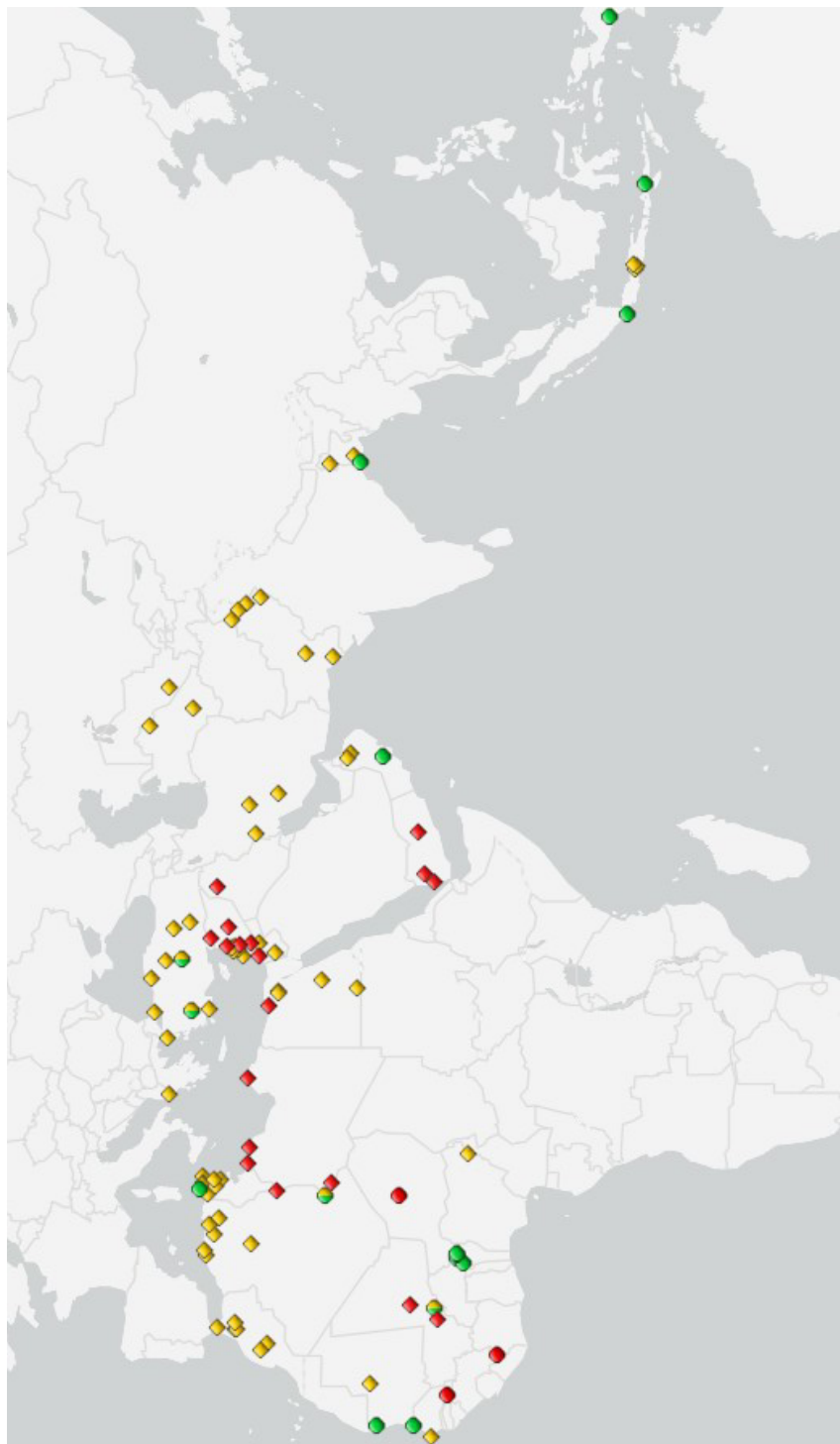
Bár jelentős területről van szó, amelyben számos, sok tekintetben eltérő állam fekszik, több közös vonásuk van. Az iszlám törzsterületéhez tartoznak, ahol a vallás és az arra épülő kultúra az évszázadok alatt saját képére formálta a társadalmakat, a lakosság identitásnak fontos eleme volt az iszlám. Ugyanakkor az 19. század végén, 20. század elején komoly nyugati modernizációs hatás érte őket, amikor – amint az előző fejezetben láttuk – kiépült az örökségvédelem intézményrendszere és megeremődött az ezzel foglalkozó szakembergárda. A 20. század második felében szekuláris rendszerek voltak uralmon. Törökországban ekkor a kemalista politikai elit gyakorolta a hatalmat – az ország nyugati elkötelezettsége megkérdőjelezhetetlen volt. Az arab országok jelentős részében – Egyiptom, Szíria, Irak Észak-Jemen – nacionalista diktatúrák működtek. Líbiában a Kaddhafi ezredes nevével fémjelzett sajátos államszervezési kísérlet zajlott, amely ugyan egyesítette az iszlám hagyományokat és a globális baloldal világról alkotott leképzéseit – geopolitikai szinten az időszak első felében erősen kötődött a szovjet szekuláris rendszerhez. Szovjet mintára szervezett államépítési kísérlet zajlott Dél-Jemenben is. Ománban viszont Kabúsz szultán hatalomra kerülése után egy gyors, nyugati mintájú modernizációs fordulat indult el. A világörökségi aktivitás itt igen magas volt, az országok szinte mindegyike már a hetvenes években aláírta a világörökségi egyezményt, és az évtizedben végig magas aktivitást mutatott, több állam vállalt bizottsági tagságot is, rendszeresek voltak az UNESCO által asszisztált programok. A teljes muszlim világ világörökségi helyszíneinek túlnyomó többsége ide koncentrálódott. Az időszak végére kerekítve 7 millió főre, illetve 160 000 km²-re jutott egy helyszín.

⁵¹ *Mehdi Hodjat*: *Cultura Heritage in Iran: policies for an Islamic country* Institute of Advanced Architectural Studies York 1995 218-219.

⁵² International Assistance, Iran <https://whc.unesco.org/en/intassistance/234>

⁵³ Bureau of the World Heritage Committee Twelfth Session Paris 1988. 12.

⁵⁴ Bureau of the World Heritage Committee Nineteenth session Paris 1995. 36.

3. Térkép – világörökségi helyszínek muszlim többségű országokban 2000. január 1-én

3. Az iszlám kultúra peremvidékei – elenyésző aktivitás (sárga)

A hatalmas kiterjedésű régió négy, egymástól elkülönülő, területre oszlik: Balkán, Közép-Ázsia, Szubszaharai Afrika, Délkelet-Ázsia. Összeköti ugyanakkor ezeket a történetileg és földrajzilag is nagyon eltérő régiókat, hogy bár az iszlám mindenütt többségi vallás, de a tárgyidőszakban sem a politika, sem a mindennapi élet terén nem volt meghatározó az országok életében. A balkáni és a közép-ázsiai régió országai a tárgyidőszak első felében baloldali diktatúrák uralma alatt éltek, Közép-Ázsia és Bosznia esetében még a független államiság sem volt adott. Nyugat-Afrika muszlim többségű országai abban az övezetben fekszenek, amely minden tekintetben átmeneti jegyeket hordoz magán: természeti szempontból a Szahara és az esőerdős sáv közötti átmentet jeleníti meg, kulturális szempontból az az iszlám és a kereszténység illetve a helyi vallási hagyományok keveredését mutatják. Az iszlám már nem a társadalom szervező ereje. Más részről a gyarmati infrastruktúra, a gyarmati időkben kinevelt szakembergárda is sokkal gyengébb volt, mint akár Szenegálban, akár az esőerdős övezet államaiban – Elefántcsontparton vagy Ghánában. A források és az infrastruktúra hiánya magyarázhatja a régió szinte teljes kimaradását a világörökségi rendszerből. Ez a régió adta ugyanakkor az egyetlen elfogadott helyszínt – Nimba hegy (1981), ami ugyanakkor inkább jelzi a régió korabeli korlátait, hiszen a dokumentációt Elefántcsontparttal együtt készítették.

Délkelet-Ázsiában ugyanakkor adottak lettek volna a körülmények, hogy a koloniális magterülethez hasonló paradigmát kövessenek. A második világháború után az új állam Indonézia, itt is – akárcsak Közel-Keleten – a preiszlám örökséghez nyúlt az új nemzeti identitásteremtés eszközeként, és ehhez használta fel legfontosabb szimbolikus szintre emelhető építészeti emlékeket a Prambanant és később az UNESCO segítségével restaurált – Borubudurt.⁵⁵ Az újjáépített Prambanan 1953-as felavatása éppolyan szimbolikus nemzetegyesítő momentum volt, mint amilyenek a perszopoliszi ünnepségeket szánták. 1965 után a Suharto rendszer azonban nem feltétlenül akarta folytatni az előző évtized programját, inkább az ország modernista átalakulását hangsúlyozta,⁵⁶ más részről éppen periszlám örökség bizonytalan kapcsolata a többségi muszlim lakossággal, és regionális kötődése tette visszafogottabbá az indonéz kulturális kormányzatot.⁵⁷

⁵⁵ *Marieke Bloembergen – Martijn Eickhoff*: Conserving the past, mobilizing the Indonesian future: Archaeological sites, regime change and heritage politics in Indonesia in the 1950s In: *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde / Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia* Volume 167: Issue 4 (2011) 405–436.

⁵⁶ *Pauline K. M. van Roosmalen*: Confronting built heritage: Shifting perspectives on colonial architecture in Indonesia In: *Architecture beyond Europe* 2013/3 <https://journals.openedition.org/abe/372?lang=en>

⁵⁷ *Bloembergen M - Eickhoff M*: Conserving the past, mobilizing the Indonesian future I.m. 405.

1. Ábra

Hogy Indonézia ez esetben a térségi trendekbe illeszkedik azt jelzi, hogy ebben az időszakban egyetlen délkelet-ázsiai ország sem folytatott aktív világörökségi politikát. Így térség teljes 10 512 467km² területére és 384 milliós lakosságára egyetlen helyszín jutott.

A megtorpanás évtizede 1990–1999

A következő tíz év (1990–1999) jelentős átalakulást hozott az új helyszínek tekintetében. Tíz év alatt a listára kerülő új helyszínek száma kevesebb, mint felére, 65-ről 26-ra csökkent. A csökkenés nem egy globális trend része volt, így összességében az arab-muszlim világ súlya a világörökségi rendszerben jelentősen csökkent – 1999 végére már csak a világ világörökségeinek 13.5%-a volt muszlim többségű országok területén. A csökkenést jól mutatja az 1. ábrán látható grafikon.

A három terület aktivitása között ebben az évtizedben is szignifikáns eltérések mutatkoztak:

1. Magterület – változatlanul alacsony aktivitás

A magterület országaiban az aktivitás változatlanul alacsony szinten maradt, új helyszín egyáltalán nem került a listára. Bahrein ugyan csatlakozott ez idő alatt az egyezményhez, de érdemi aktivitása nem volt, a többi ország továbbra sem készített várományosi listát sem, Szudán 1994-ben összeállította ugyan a várományosi listát, de dokumentációt nem készített. Iránban viszont az évtized legvégére már elkezdett körvonalazódni egy új, iszlám alapokon nyugvó örökségpolitika, ennek jele, hogy 1998-ban már regionális tanácskozást szerveztek, éppen Perszopoliszban az UNESCO égisze alatt, illetve Irán – közel két évtized után – 1998-ban frissítette a várományosi listáját.

Mivel a helyszínek száma nem változott, a területre vetített helyszínek száma is változatlan maradt, a jelentős népességnövekedés miatt a lakosságra vetített szám jelentősen romlott – 56 millió emberre jutott egy helyszín.

2. Posztkoloniális törzsterület – teljes megtorpanás

Bár a régió örökségvédelmi bürokráciája továbbra is aktív volt – az eltelt tíz évben folyamatosan vettek részt a régió országai a Bizottság munkájában, kétszer – 1991-ben (Tunézia) és 1999-ben (Marokkó) – a régióból került ki Bizottság elnöke is, a helyszínen a munka gyakorlatilag megállt. Az egész évtized alatt összesen 13 új helyszín kerül fel a régióból a listára, negyedannyi, mint az azt megelőző időszakban, ennek közel negyede (3) Marokkóból, négy országnak pedig egyáltalán nem lett új helyszíne. A valós aktivitás még annál is kisebb volt, mint amit ezek a számok sugallanak, Algír 1992-es felvétele pusztán az ICOMOS kiegészítő összehasonlító vizsgálatain múltott, egyébként még 1990-ben megtörtént volna,⁵⁸ Algéria pedig ezután teljesen passzívvá vált. Pakisztán esetében a Rohtasz erőd 1997-es felkerülése előtt már egy évtizede dolgoztak jelölési dokumentáción, ezen kívül az ország csak egy visszavont jelölést tudhat magáénak. A vitatott kasmíri területen fekvő Középső Karakorum Nemzeti Park jelölése pedig, – ez a Bizottság gyors visszautasításából is látszik – egyértelműen kizárólag politikai ügy volt, a terület feletti szuverenitásnak igyekeztek nemzetközi elismerést adni.⁵⁹ A fenti adat azonban egyértelműen jelzi, hogy a térséggel együtt induló Marokkó ebben az időben már jelentősen eltért örökségpolitikai szempontból a térség többi részétől – elsőként folytatott tudatos, turizmusvezérelt örökségfejlesztést az arab világban.⁶⁰ A nyolcvanas évek elejétől a kiemelt célpontokon, Fezben, Marrákesben, Tangerben, Aszilában jelentős városrevitalizációs programokat indítottak, amelyeket a kilencvenes években kulturális fesztiválokkal, egészítették ki.⁶¹

A régió lakossága ez alatt a tíz év alatt jelentősen növekedett, így a területre és a lakosságára vetített adatok eltérő dinamikát mutatnak, a területi arány javult, (132 ezer km²-re jutott egy helyszín), a lakosságra vetített arány azonban jelentősen romlott – 8 millió főre jutott egy helyszín. A tozás azonban akkor látszik, ha ezt az európai számokkal vetjük össze, míg tíz évvel azelőtt a két szám közel azonos volt (7 millió ebben a régióban,

⁵⁸ *Herb Stovel*: The Evaluation of Cultural Properties for the World Heritage List. *Ekistics*, vol. 61, no. 368/369, (1994) 255–60.

⁵⁹ World Heritage Committee Twentieth First Session Naples 1997. 6.

⁶⁰ *Bailey Ashton Adie*: Touring 'our' past: World Heritage tourism and post-colonialism in Morocco. In S. Seyfi & C.M. Hall (eds.). *Cultural and Heritage Tourism in the Middle East and North Africa: Complexities, Management and Practices*. Abingdon 2020

⁶¹ *Radoine H.*: Conservation-Based Cultural, Environmental, and Economic Development I.m.

5 950 ezer Európában), tíz év alatt Európa helyszín-sűrűsége közel négyszerese lett az iszlám koloniális területének (8 millió – 2 395 ezer).

3. Peremterület – dinamikus növekedés

A peremterületeken viszont éppen ez az az időszak, amikor megindul a világörökségi aktivitás. Ez a Balkánon, a posztszovjet térségben és Délkelet-Ázsiában egyértelműen a helyi aktivitás növekedésének köszönhető. Ez mindkét régióban párhuzamban állt a többi – nem muszlim többségű – térségbeli ország hasonló gyakorlatával. Mivel a szovjet időkből csak két nem orosz tagköztársaságnak volt örökölt világörökségi helyszíne (Üzbegisztán – Icsam Kala 1990, Ukrajna – Kijev 1990) szovjet gyarmati uralom alól felszabaduló országok a kilencvenes évek második felére teremtik meg önálló örökséspolitikájukat – általában az európai hagyományoknak megfelelően a szimbolikus nemzeti helyszínekre koncentrálnak. (Azerbajdzsán – Baku 2000, Észtország – Tallinn 1997, Lettország – Riga 1997, Litvánia – Vilnius 1994, Grúzia – Gelati kolostor, Mcheta 1994, Örményország – Hagpat és Snahin kolostor 1996, Ukrajna – Lviv 1998, Üzbegisztán – Buhara 1993, Kazahsztán – Hodzsa Ahmed Jaszavi Mauzóleuma 2004, Türkmenisztán – Merv 1999) Láthatóan a térség legszegényebb, legrosszabb infrastrukturális és professzionális háttérrel rendelkező országai voltak azok, ahol ez a folyamat mintegy egy évtizedet késett, (Kirgizisztán – Szulejmán-hegy 2009, Tádzsikisztán – Szarazm 2010) illetve még mindig nem ért célt (Moldova). A muszlim többségű területek nem mutatnak szignifikáns eltéréseket sem időbeli, sem anyagi téren.

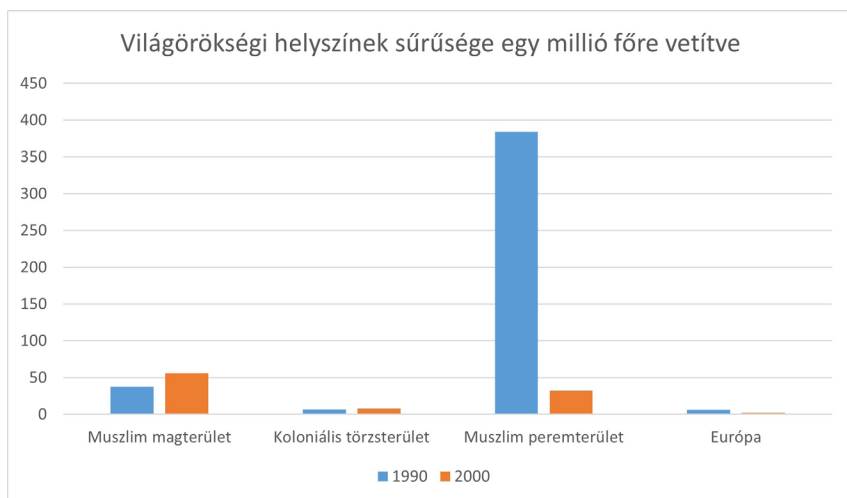
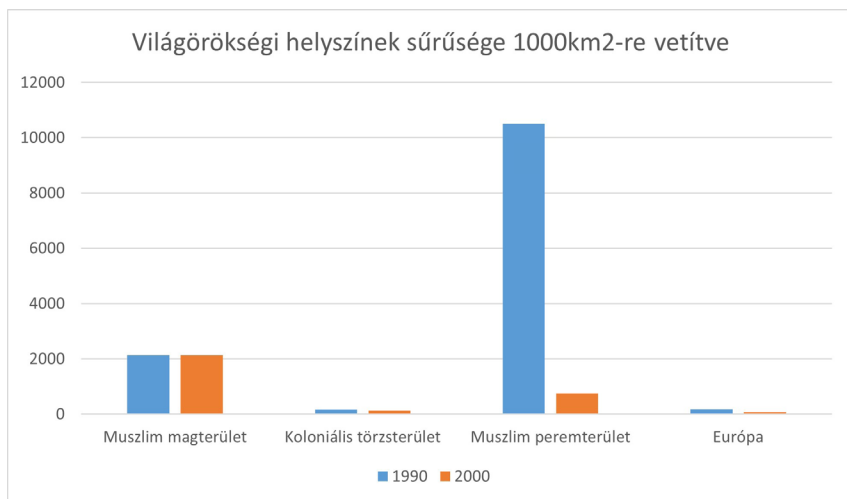
Hasonló a helyzet Délkelet-Ázsiában – nem csak Indonézia aktivitása nő meg ebben az évtizedben, a régió többi – nem iszlám többségű országa is a kilencvenes években szerzi első helyszíneit. (Thaiföld 1991, Kambodzsa 1992, Fülöp-szigetek 1993, Vietnam 1993) Ebben a társadalmi-politikai környezet változását, amely a civil társadalom megerősödését, és ezzel a helyi örökség fontosságának növekedését hozta el⁶², illetve a változó regionális szemléletet, az európai gyökerű globális örökségszemlélettel bizonyos szinten szembeforduló pán-ázsiai gondolkodást, amelyik a Narai Kiáltvánnyal indult,⁶³ és jelentős hatást tett az indonéziai szakmára is.⁶⁴

A szubzaharai Afrika ugyanakkor sokkal inkább az UNESCO proaktív „filling the gap” tevékenységének következtében tudott új helyszíne-

⁶² *Isnen Fitr – Yahaya Ahmad – Faizah Ahmad: Conservation of Tangible Cultural Heritage in Indonesia: A Review Current National Criteria for Assessing Heritage Value* <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1877042815032978?token=BB4BFA4C8AA4C089E4CA3252907A4FD2373A0C5682E3265623D6C3876830AFF12DE95DD6278DDD332FA134139CD457A0>

⁶³ ICOMOS: THE NARA DOCUMENT ON AUTHENTICITY Nara 1994

⁶⁴ Masamori Nagaoka: ‘European’ and ‘Asian’ approaches to cultural landscapes management at Borobudur, Indonesia in the 1970s In: International Journal of Heritage Studies Volume 21, Issue 3 (2015) 232-249.

2. ábra Világörökségi helyszínek területre és lakosságra vetítve a muszlim világban

ket jelölni – jól mutatja ezt, hogy az egyetlen a listára került kulturális helyszín, a Sukur kultúrtáj Nigériában nem hogy nem emblematikus helyszíne az országnak, de a szakmai közönségen kívül még szűkebb környezetében is alig ismerték.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy annak ellenére, hogy a régióban általában a szekuláris diktatúrák bukása után nőtt az iszlám szerepe a társadalomban, sőt beszélhetünk akár Közép-Ázsia akár Indonézia esetében kulturális szempontból iszlám újjászületésről, ez az örökségpolitikában nem eredményez szignifikáns eltérést a térség nem muszlim többségű országaihoz képest.

Az évtized végére radikális változás áll be a területre és népességre vetített mutatókban – 750 ezer km²-re, illetve 32 650 000 lakosra jut egy helyszín. Ez még mindig sokszorosa akár az európai, akár a koloniális törzs-területen megfigyelhető adatnak, de dinamikáját tekintve éppen ellenkező változást mutat, mint a másik rét régió.

A muszlim világ egészében – a peremterületek jelentősen megnövekedett aktivitása mellett is – csak tartani tudta a világörökségek lakosság-hoz viszonyított arányát, az Európához mért lemaradása jelentősen viszont nőtt ez alatt a tíz év alatt. (2. ábra)

Az adatok tehát egyértelműen azt mutatják, hogy az iszlám, mint többségi vallás, vagy akár mint társadalmi szervező erő nem akadályozta a globális örökségvédelmi normák érvényesítését a 2000 előtti időszakban, a politikai iszlám megjelenése az országok általános és kultúrpolitikájában viszont egyértelműen igen. Mivel a globális örökségpolitika alapvetően szekuláris-nacionalista alapokon nyugodott, az iszlám alapú politizálás nem tudott kapcsolatot teremteni vele.

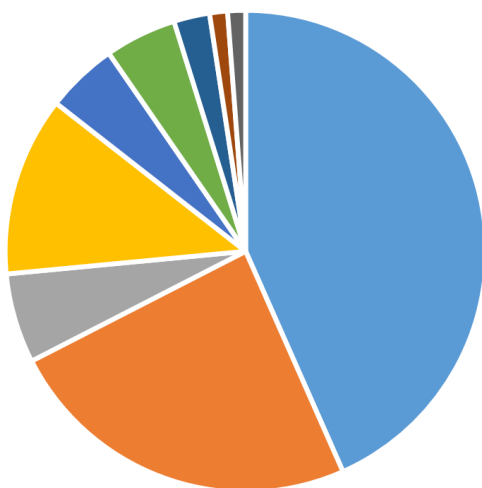
Az orientalista narratíva a világörökségek tipológiájában

Ezt erősíti meg az iszlám többségű országok világörökségi helyszíneinek tipológiai elemzése is. (3. ábra, illetve 2. táblázat)

2. Táblázat - A világörökségi listára került muszlim helyszínek tipológiai megoszlása országonkénti bontásban

	Preiszlám régészeti lelőhely	Történelmi város-mag	Iszlám kori régészeti lelőhely	Természeti helyszín	Hagyományos település	Egyedi épület	Ve-gyes helyszín	Ős-kori lelőhely	Gyarmati építeset
Albánia	1								
Algéria	3	2	1				1		
Banglades	1		1	1					
Egyiptom	4	1							
Guinea				1					
Indonézia	2			3				1	
Irak	1								
Irán	2	1							
Jemen		3							
Jeruzsálem		1							
Jordánia	1		1						
Libanon	4		1						
Líbia	4	1							

Mali		2			1				
Marokkó	1	4			1				
Mauritánia				1	1				
Niger				2					
Nigéria					1				
Omán	1			1		1			
Pakisztán	3		1			2			
Szenegál				2				1	
Törökország	5	1			1	1	1		
Tunézia	4	3		1					
Türkmenisztán	1								
Üzbegisztán		2							
Összesen	38	19	3	12	5	4	2	1	1

- Preislám lelőhely
- Városmag
- Iszlám lelőhely
- Természeit helyszín
- Település
- Egyedi épület
- Vegyes helyszín
- Óskori lelőhely
- Gyarmati

3. ábra

Túlsúlyban vannak a teljes mintában a preislám régészeti lelőhelyek. Az összes helyszín 40%-a tartozik ebbe a kategóriába, de több jelentős ország-

ban a helyszínek 80%-a ilyen. Ezek nagy része ókori lelőhely, egyetlen prehistorikus van köztük Bar Khutm és Al-Ajn Ománban. Az ókori lelőhelyek jelentős része görög-római romváros, vagy hellenizált keleti kultúrák terméke (Palmyra, Petra). Az iszlám kor leginkább a második legnagyobb csoportot jelentő történelmi városmagok képviselik (22%) – ezek nagy része a nyugati számára is ismert, emblemikus „keleti” város, Isztambul, Kairó, Damaszkusz – kevés az olyan, csak a muszlim világban ismert, vallási szempontból jelentős városmag, mint Kairuán (Tunézia), vagy Zabid (Jemen). Ennél is feltűnőbb bizonyos elemek teljes, vagy szinte teljes hiánya. A helyi hagyományos életformát az örökségpolitika szintjére emelő kultúrtájak, hagyományos települések, hagyományos mezőgazdasági vidékek, alig jelennek meg. Összesen 4 ilyen helyszín van: Safranbolu Törökországban, Ait-ben-Haddou Marokkóban, és az régi „kszur”-ok Mauritániában, Sukur Nigériában. Mind valamiért a paradigmába nem illő helyszín: Marokkó – ahogy fentebb említettük – egyedülként a térségben saját útját járta az örökségteremtésnek, Mauritániában adott volt a választás – az országnak meglehetősen kevés „nemzetközi szintű” műemléke van, Sukur egyértelműen nem muszlim vidéken nem muszlim hagyományokat jelenít meg. A törökországi Safranbolu példája is igen sajátos, bár formálisan a hetvenes évek közepétől védetté nyilvánították, de sem a hatóságok, sem a helyi lakosság nem tűnt érdekeltnek a megőrzésben, az igazi felfutást magánkezdeményezések és a társadalmi átalakulás hozta meg a városnak,⁶⁵ ami már egy későbbi korszak előjele volt a török örökségpolitikában. Ami ennél is feltűnőbb az egyértelműen vallásos egyedi műemlékek teljes hiánya. Természetesen számos, az iszlám történetében fontos szerepet játszó mecset, medresze, derviskolostor került világörökségi védelem alá a történelmi városmagok részeként Kairóban, Damaszkuszban, Marrákesben vagy Buharában, és szúfi szentek sírjai is találhatóak a Makli temetőben, de összesen egyetlen vallásos épület került saját jogon egyedi épületként a listára a törökországi Divriği nagymecset és kórház, amely ekkor már múzeumként működött, illetve egy olyan iszlám kori romváros – Bagerhat Bangladesből – ahol az emlékek alapvetően vallásosak. Afganisztán próbálkozott még 1983-ban a Dzsámi minaret jelölésével, de akkor a Bizottság visszaküldte kiegészítésre a jelölési dokumentációt.⁶⁶ Ezen felül egy olyan szubszaharai ország jelölt kifejezetten muszlim építészeti emlékeket, amelyekben az iszlám kisebbségi vallás: Ghána 1983-ban „Szudáni stílusú” mecseteket, azonban a Bizottság ezt a jelölést is visszadobta. Ez azt a furcsa helyzetet eredményezte, hogy a muszlim többségű országokban ugyanannyi egyértelműen a buddhizmushoz kötődő helyszín (Takht-e-Bahi, Taxila – Pakisztán, Paharpur – Banglades) volt, mint egyértelműen muszlim. Ugyanakkor egyedi épületként illetve épületkomplexumként 44 keresztény templom és kolostor volt a listán, illetve 14 olyan szeriális helyszín, amelynek részei

⁶⁵ *Ibrahim Canbulat*: Safranbolu UNESCO World Heritage City Ankara 2014.

⁶⁶ Advisory body evaluation – Sukur 1999

vagy kizárólag, vagy túlnyomó részt keresztény templomok/kolostorok, illetve volt 18 buddhista, 10 hindu (köztük egy szeriális), és 5 egyéb (konfucianus, sintó, afrikai őslakos) vallásos építmény a listán. Ez nyilván nem tükrözte az iszlám valós súlyát a világ kulturális örökségében. Ezt az aránytalanságot az UNESCO is érezte – de ahogy Sophia Labadi elemzéséből is látszik – az 1994 és 2004 közötti időszakban gyakorlatilag nem sikerült ezen változtatni.⁶⁷

Adja magát a következtetés, hogy az országok világörökségi politikáját – azt, hogy mit gondoltak saját örökségükből globális értékek – az az orientalista diskurzus határozta meg, amelyet a nyugati örökségvédelmi normákkal együtt a gyarmati korból örökölték, illetve – Törökország és Irán esetében – a modernizáló szekuláris rezsimiek sajátítottak el. A kép, amivel a globális örökség palettáján meg akartak jelenni az államok kormányai sokkal inkább azt az elképzelést tükrözte, amely a nyugati világban élt Keletről, mintsem a valós helyi hagyományokat.⁶⁸ Ebben a narratívában, amelyben – akárcsak a 19. századi Európában – a „régí és dicső” elemek lettek a legértékesebbek, nem volt hely sem a nyugat és a helyi modernizálódott elit által is alacsonyabb rendűnek tartott vidékies életformának (kultúrtájak). Az orientalista gondolkodás ugyanis a „keleti”, vagy akár az „iszlám” településfejlődést alapvetően a görög-római majd nyugati városfejlődés viszonylatában vizsgálta, ezért annál elmaradottabbnak, fejletlenebbnek, ezért megőrzésre kevésbé méltónak találta.⁶⁹ De nem volt hely az olyan örökségelemeknek sem, amelyek meghatározóak ugyan, de nem prezentábilisak (ipari, mezgazdasági, örökség, nem látványos, de a biodiverzitás szempontjából kiemelt természeti helyszínek). Látszik viszont az igyekezet, hogy elsőként azok a helyszínek kerüljenek fel a listára, amelyek emblematikusak, az orientalista diskurzust megteremtő nyugati közönség számára megjelenítik az illető ország identitását: a piramisok (Egyiptom 1979), Petra (Jordánia 1985), Baalbek (Libanon 1984), Persepolis (Irán 1979). Guillot megállapítása szerint a 19. századi Európa határozta meg azt, amit 20. század végén a Közel-Keleten örökségnek tekintünk.⁷⁰ Ez

⁶⁷ *Labadi S*: A review of the Global Strategy... I.m. 102.

⁶⁸ *Scott Gordon K. MacLeod*: „Digital Spatial Representations: New Communication Processes and ‚Middle Eastern’ UNESCO World Heritage Sites Online” in ‚Tourism in the Middle East: Continuity, Change and Transformation.’ Edited by Rami Farouk Daher, University of Jordan. Tourism and Cultural Change Series, #9, edited by Mike Robinson of Sheffield Hallam University, England, and Dr. Alison Phipps Glasgow 2006

⁶⁹ *Andre Raymond*: Islamic city, Arab city: Orientalist myths and recent views. British Journal of Middle Eastern Studies, 21, (1994) 3–18.

⁷⁰ *Xavier Guillot*: From one globalization to another: In search of the seeds of modern tourism in the levant, a western perspective in ‚Tourism in the Middle East: Continuity, Change and Transformation.’ Edited by Rami Farouk Daher, University of Jordan. Tourism and Cultural Change Series, #9, edited by Mike

pedig látható feszültséget okozott az elkötelezett állami szakbürokrácia és a helyszínen dolgozó alacsonyabb beosztású alkalmazottak, illetve a lakosság közt. Ezt a feszültséget sokáig nem is érezte az UNESCO hiszen alapvetően pontosan azzal a réteggel tartott kapcsolatot, amellyel megegyeztek az értékválasztásaik, illetve az világörökségi mozgalom promóciójára is olyanokat – régészeket, tudósokat – kértek fel, akik ugyanabból a kulturális szférából jöttek.⁷¹

Konklúzió

A világörökségi aktivitás adatai azt mutatják, hogy az iszlám sem mint többségi vallás, sem mint meghatározó kultúra nem nehezítette vagy akadályozta a globális örökségvédelmi narratívába való beilleszkedést a 20. században, a politikai iszlám viszont egyértelműen igen. Ez az eredménye annak, hogy ebben az időszakban a globális örökségvédelem egyértelműen „nyugatos”, szekuláris-nacionalista jelenség az iszlám világban, amely az iszlám hagyományoktól független nemzetépítés eszköze. A világörökségi listák összeállítása így aránytalan, az orientalista narratívának felel meg, a helyi valóságot figyelmen kívül hagyta. Ennek a fajta örökségépítésnek azonban láthatóan megvannak a határai, amelyeket elérve már új utakat kellett keresnie a régióknak.

Robinson of Sheffield Hallam University, England, and Dr. Alison Phipps of Glasgow University 2006

⁷¹ Lynn Meskell: *A Future in Ruins: UNESCO, World Heritage, and the Dream of Peace*. Oxford 2018.

BÉRMÁLÁS 200 ÉVVEL EZELEŐTT A BÁCISKÁBAN

Klobusiczky Péter érsek fogadása és bérmálási
ünnepség Baján 1824-ben

CONFIRMATION 200 YEARS AGO IN BÁCSKA
The reception of Archbishop Péter Klobusiczky and the confirmation
ceremony in Baja in 1824

Fábián Borbála
Délvidék Kutató Központ

ÖSSZEFOGLALÁS

Klobusiczky Péter az 1822-ben beiktatott kalocsai érsek 1832-ig tartó egyházmegyéje vizitációjának és bérmakörútjának egyik első állomása volt Baja, melyet még a megyeszékhely Zombor előtt meglátogatott. Az új kalocsai érseket fényes ünnepségekkel fogadták Baján. Ennek része volt a város kivilágítása, mely a korszak érseki látogatásain általában nem fordult elő a Bácskában. A kronosztikonos üdvözlő versekről is kevés híradás maradt fenn. A bajai kivilágításon kettő is szerepelt. A lövészegyletben a címe-relével és vesssel díszített lőtáblával fogadták. Az 1802-ben alakult bajai polgári katonaság, vagy díszruhás polgárőrség minden nap lövésekkel is tisztelgett az érseknek, sőt több alkalommal mozsárágyukat is elsütöttek.

A bajai 1824-es ünnepségekről korabeli hírlapi tudósítás nem maradt fenn, bár más bácskai érseki látogatáskor rendezett ünnepségekről olvashatunk a korabeli újságokban. A bajai eseményeket a városi jegyzőkönyvben örökítették meg. Négy napos itt tartózkodása alatt meglátogatta a gimnáziumot, a ferences szerzeteseket és a görögkeleti templomot is, az újonnan épített kaszárnyát és számos helyi előkelőséget is felkeresett. Vendéglátója a bajai uradalom bérlője, szentgyörgyi Horváth János volt. A plébánián Radicsevits Mátyás apátplébános reggelikkel és ünnepi ebéddel is fogadta. Három nap alatt 3810 főt bérmált az idős érsek. A jegyzőkönyvben történetírói szándékkal részletesen örökítették meg a látogatás négy napjának eseményeit. Ez a leírás két bajai egyesület a díszruhás polgárőrség és a lövészegylet történetéhez is fontos forrás.

Az 1824-es érseki látogatás emlékét egy vers és egy tárgy is őrzi. Jung János Szegeden nyomtatott elégiája és bajai Türr István múzeumban egy lőtábla.

ABSTRACT

Péter Klobusiczky, the Archbishop of Kalocsa, who was inaugurated in 1822, visited Baja as one of the first stops of his visitation and tour of the diocese that lasted until 1832 – even before the county seat, Zombor. The new Archbishop of Kalocsa was greeted with a lavish ceremony in Baja. Part of this was the illumination of the town, which was not usual in Bácska in that era for visitations of the archbishop. There are also few surviving records of chronogram format greeting poems. But were two of these at the Baja illumination. He was welcomed at the shooting club with a board

bearing his coat of arms and a poem. The Baja militia, or uniform-wearing vigilantes, founded in 1802, also paid homage to the archbishop every day with gunfire, and on several occasions they even fired their mortars.

No contemporary newspaper reports of the 1824 celebrations in Baja have survived, although other celebrations held during the archbishop's visitations in Bácska are presented in contemporary newspapers. The events in Baja were preserved in the municipality's records. During his four-day stay, he visited the gymnasium, the Franciscan monks, the Greek Orthodox church, the newly built barracks and also several local noblemen. His host was János Horváth from Szentgyörgy, the tenant of the Baja manor. At the parish, Abbot Mátyás Radicsevits welcomed him with breakfast and a festive lunch. In three days, the elderly archbishop carried out the confirmation of 3810 people. In the records, the events of the four days of the visit were documented in detail with a historiographic intent. This description is also an important source for the history of two associations in Baja, the vigilantes and the shooting club.

A poem and an object also commemorate the archbishop's visit in 1824. An elegy by János Jung printed in Szeged and a shooting board in the Türr István Museum in Baja.

Kulcsszavak: tömeges bérmálás, Bácska, 19. század, Klobusiczky Péter, ünnepek

Keywords: mass confirmation, Bácska, 19th century, Péter Klobusiczky, celebrations

---

Az 1821. december 18-án kinevezett és 1822-ben beiktatott Klobusiczky Péter kalocsai érseket a főegyházmegyében már nagyon várták, mivel az érseki szék 1817 óta, mikor Kollonich László meghalt, nem volt betöltve.¹ Bérmálások a Bácskában 1812 után különböző okok miatt nem voltak. Kalocsai érsekként első teendői közé tartoztak a bérmakörutak, mert ezekkel új egyházmegyét is meglátogatta. Az egyik bácskai bérmálásával kapcsolatban egy váratlan helyen, Baja város jegyzőkönyveiben találtam egy forrást. A Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára őrzi Baja város levéltárának fennmaradt iratait, köztük a mezőváros jegyzőkönyveit is. A 18. század közepe óta fennmaradt jegyzőkönyvekben ritkán

---

¹ A klobusiczi Klobusiczky Péter (Fehérgyarmat, 1752 – Kalocsa, 1843) jezsuita szerzetes, a rend feloszlata után 1773-ban a nagyváradai egyházmegyébe került, pappá szentelték, a káptalani helynök tiktára, majd Váradolaszi plébánosa lett. Kollonich László magával hozta Kalocsára, érseki titkár lett. 1790-ben a kalocsai székesegyház plébánosa és főszékesegyházi főesperes lett, 1799-ben kanonok. Az 1804-ben alapított szatmári püspökség második püspökévé nevezték ki 1807-ben. (*Tóth Tamás*: Peter Klobusiczky (1752 – 1843) In: Die Bischöfe der Donaumonarchie 1804 bis 1918. Ein amtbiographisches Lexikon. Band I., Berlin, 2020. 308-311.) és *Tóth Tamás*: 1821-1843 Klobusiczky Péter (1752-1843). archivum.asztrik.hu/?q=oldal/1821-1843-klobusiczky-peter-1752-1843 letöltés:2024. júl. 24.)

olvashatjuk ünnepségeik leírásait. A 19. század elején ezeket a jegyzőkönyveket latinul vezették. A kor szellemével haladva 1822. november 19-én a városi tanács elfogadta a városi szószóló, Ország Mátyás javaslatát, hogy magyarul vezessék a gazdasági jegyzőkönyveket. A jegyzőkönyvek következő kötetében az 1824. október 8-i, 277. számú bejegyzés a szeptember végi bérmálás három napjának eseményeit a következőképpen örökítette meg:

„A nagy Méltóságú Kalotsai Érsek a' Bérmálás Szentsége ügyesébe mult holnap 22^{dik} 23^{dik} és 24^{dik} napjaiban itt foglalatoskodó Eő Excellentionak miképpen lett elfogadásul, úgy többi pompás megtiszteltetéséről a' feljegyeztetésre, és emlékezetbe való megtartásra érdemeseknek talaltattak, és ugyan

a.) Szeptember 21^{kén} mint Eő Excellentiajának érkezése napján kiment a' város vaskuth felő való határához kitelhetőleg tsinossabb kotsikon Elejébe e' város Tanátsa jelessebb kiküldötsége: nevezetessen Feő Tisztelendő Plebános és Apat úr,² meg annak T. Kaplanyai³ mellett meg a' nagyon Tisztelendő Gvardián, és Lector⁴ mellett Városunk Bírája Hacsits Josef,⁵ Harlikovits András,⁶ Auer Ádám, Thür Jakab,⁷ Nen-

² A plébános Radicsevits (Radicsevics) Mátyás (1768 – Baja, 1828) 1821-től bulcsi apát, az esperesi kerület jegyzője 1811-től, esperes (1825–28), táblabíró volt. 1810–28 között Baja város plébánosa. (A bajai plébánosok közül egyedül ő viselte a bulcsi apát címet. Magyar Katolikus Lexikon. letöltés: lexikon.katolikus.hu)

³ kaplanyai = káplánjai. Ebben az évben három káplán volt a bajai plébánián: Bartók Mátyás (Baja, 1791 – Kalocsa, 1859) 1818-28 között káplán, majd bajai plébános 1828-50 között, ezután kanonok. Klaszánovits Marián (1796 - Kalocsa, 1867) 1822-1825 között, majd 1825-től, érseki házi káplán, 1836-tól csonoplyai plébános, később kanonok. Mihálovits (Mihalyevits) Ferenc (Pécs, 1789 – Bácsbokod, 1841) 1824-8 között volt bajai káplán, (Az egyházmegye 18-20. századi intézményei és névtára [letöltés: archivum.asztrik.hu/?q=oldal/az-egyhazi-megye-18-20-szazadi-intezmenyei-es-nevtara, 2024. máj. 10.]; Schematismus vener clerici archi-diocensis Colocensis et Bacsensis pro anno Christi MDCCCXXV. post bissextium primum dierum CCCLXV. Pest.)

⁴ 1824. június 6-án tartott kapisztránus tartományi káptalanon Becker Péter házfőnököt tartományfőnökké választották, ezért 1824-ben a házfőnök és a gimnázium igazgatója (Lector) ugyanaz a személy Pendl Nep. János volt. (A bajai ferencesek háztörténete. I. 1694-1840. ford. Kapocs Nándor, (Bajai dolgozatok 12.) Baja, 2000. 340.); Pendl Nep. János (Tata, 1786 – Baja, 1858) ferences szerzetes, 1819-50 között a bajai gimnázium igazgatója volt.

⁵ Hadzsits József (? – Baja, 1827) kereskedő, az „árvák atyja” is volt. Belső tanácsnok, többször főbíró.

⁶ Ebben az időszakban legalább két Harlikovics András is élt Baján, nem lehet megállapítani pontosan, hogy melyikükről van szó.

⁷ (Baja, 1786 – Baja, 1840) vaskereskedő, városi tanácsnok, többször főbíró. Türr István édesapja.

dovits Samu, Albrecht József, Horváth Ignatz, Simits Tivadar,⁸ Vlasity Máttyás, és Rokenstein György⁹ Senatorokkal, továbbá Ország Máttyás község szószólója, Palanitz Josef, Stojanovits Antal, Csordás Mártony,¹⁰ Csokor Istvány, Bischoff Mihály, Domini[t]s Ignátz, és Krausz Károly külső Tanácsosokkal, meg a' két Notariussal¹¹ – ezen Deputatió az Elől Lovagló választott iffiakkal úgy mint : Dévay Imre vármegye commissarius vezérlése alatt Paukovics János,¹² Latinovits Maximilin,¹³ Kernreich Pál,¹⁴ Nagy Josef, Lukáts Lajos, Radán Péter,¹⁵ Forkly Josef és Göbölös Istvánnyal az érdeklét határon délutáni 2 ½ orakor elvárva a' mint őt Eő Excellentiája kotsijárul megsejditette, meg allott 's véle levő Caremoniatióussával kotsijárul leszálva a' fél kerék formába előtte álló Deputatiónak meghajtotta magát, melynek nevébe Kuluntsich Josef¹⁶ főnotarius úr ekképpen szöllította: „Nagy Meltosságu és Kegyelmes Érsek, különösen tisztelt Lelki Fő Pásztorunk! Ezen baja varossa, a' tanátsa, és községéből ide rendelt szamossabb kiküldöttsége által excellentiád örvendetes elérkezésén különös öröm érzéseit kinyilatkoztatni kívánván nem találhat szokot, melyekkel kifejezhetvén azon szivbéli örvendezését, hogy excellentiadat, mint édes hazánkknak olly Ékes Nagy Oszlopát, olly tündöklő érdemekkel tündöklő feldiszesitet nagy férfiát, az anyaszentegyháznak latható fejét, és szeretett Lelki Főpásztorát mai napon e' város határán legbuzgobb Tisztelettel elfogadhatya legottan, a' midőn Exlld¹⁷ tsupán különös atyáskodó hajlandóságból, és véle született

⁸ Tanácsnok, kapitány is volt, 1824-ben kamarás (pénztárnok), 1826-ban bíró, a szerb elemi iskola igazgatója.

⁹ Paldt József halála után 1824. március 6-án választották városi tanácsnokká. (MNL BKML IV. 1001. 1824. márc. 8. 154. sz.)

¹⁰ Város gazdája.

¹¹ notárius = jegyző. A két nótárius: a városi főjegyző Kuluncsits József és az aljegyző Turay János. Turay János (1772 – Baja, 1860) nemes. 1823-tól Paukovics Miklós halála után a belvárosi templom syndicusa lett. 1837-ben 30 évi szolgálat után mondott le Turay, Kuluncsics ekkor már másfél éve betegsége miatt nem dolgozott.

¹² Paukovich János, senkvicz (1791-1853) Baja kapitánya, majd főbírája.

¹³ Latinovits Miksa (Baja, 1802 – Baja, 1881) bácsi főszolgabíró, 1824. május 2-án vette feleségül Baján Kardos Johannát. (Szluha Márton: Bács-Bodrog vármegye nemes családjai. Budapest, 2002. 197.)

¹⁴ 1830-ban a Bajai Lövészegylet 2. allövész mestere. Az 1825-ös „a bajai gránátosok első díszszemléje Zomborban ...” lőtáblán szerepel a neve, valószínűleg a bajai díszruhás katonaságnak is tagja volt. (Verebélyi Kincsó: Célra tarts! Festet lőtáblák Magyarországon. Budapest, 1988. 40. és a 8. sz. kép)

¹⁵ fakereskedő

¹⁶ nemesmilitics Kuluntsich (Kuluncsich) József (1780 – Baja, 1838) Baja város főjegyzője, 1835-től érdemei elismeréseként nemes lett. (Szluha M.: Bács-Bodrog i. m. 184.)

¹⁷ Excellentiád

Nagy Lelküségből a' feltett renden kívül hozzánk fáradni méltoztatott a' Szent Bérmálás, azaz ama Szentség megadására, mely nélkül huzamosabb idő olta szűkölködnünk keletett – Ezen megkülönböztető atyai Jovoltát Excellentiádnak azon fogadással hálályuk¹⁸, hogy mindennapi buzgó Imádságainkba a' Felseges Örök Istent Excellentiád hosszas és kedvező életéért kért fogjuk; most azon könyörögven Excellentiádnál, hogy benünket, és bérmálandó kisdedeinket, kik ez uttal az igaz hitben újra meggyökeresitetnek, kegyes atyáskodó szívébe fogadni malasztiba megtartani, és hathatós Imádságaiba foglalni méltosztasson – a' kik szent kezei tsokolása mellett határtalan tisztelettel és buzgósággal magunkat nagy kegyességébe aláztatossan ajánljuk [”] - melly beszédet Eő Exllja szokott nyájassággal viszonzván, és éránta mutatott ebbéli Tiszteltetést Köszönvén kotsijába ült, és kit a' fellyebb emlitetektül, kit pedig Ttes fő szbíró Vojnits Antal¹⁹ úr meg TablaBirák és Fiskálisok Markus Pál²⁰ meg Hollosy József uraktül meg az ötöt követő feő tiszteendő Bajaik és Csasz Kanonok és szamosabb Papoktul Husznál több hintoba késértetvén a' tornyoktül halatzot harangozasok, és a' Duna partján felalított mozsarakbul való lövöldözések közt az ugy nevezett vaskuthi nagy utzán²¹által a' város haza mellett /: a' hol a' Fegyveres polgarok oldalt tsinalván le hajtott zaszlojokkal, és a' Tisztek fegyverei köszöntéssel üdvözlötték Eő Excellentiáját:/ az uradalmi kastélyba²² a' mellynek udvara boltozatja allatt a' sok pap és szent ferencz rendi szerzetes mellett, Albrecht Josef,²³ Hideg Sándor,²⁴ Kuzmanovits Josef, Kubitska Istvany,²⁵ Hekanaszt Ferentz,²⁶ Kotsis? János, Berkity György,

¹⁸ hálályuk

¹⁹ (1760- Baja, 1832) táblabíró, pacséri közbirtokos, alispán.

²⁰ Markos Pál (Madar, 1788 – Baja, 1851), táblabíró és ügyész, a Bajai uradalomnak 45 éven át ügyvédője, a Baranyai és Bátsi [református] Egyház segéd gondnoka. (A bajai Kálvária temetőben lévő sírfelirata szerint) 1815-től uradalmi ügyvéd Baján, 1822-től algondnoka, 1830-tól alsó baranyai református egyházmegye „generális coadjutor curátora” volt.

²¹ Vaskúti nagy utca volt Baja város Fő utcája, mai neve: Szabadság út.

²² Grassalkovich-kastély, napjainkban: Városháza. A régi városházát a 19. század második felében lebontották.

²³ (Baja, 1807 – Baja, 1876) Albrecht József kereskedő és városi tanácsos fia, később ügyvéd. (Türr István Múzeum (TIM) Történeti dokumentáció gyűjtemény (TD), A bajai Lövész Társaság évkönyve 1835-től, 55.348.1.)

²⁴ Hideg Sándor (Baja, 1805 - ?) György bajai háztulajdonos fia.

²⁵ Kubicska János volt bajai főjegyző (evangélikus) és Szabady Anna fia. Édesapja a bajai céllövész társaság egyik alapítója volt.

²⁶ (Baja, 1801 - ?) Hekenaszt József, bajai háztulajdonos (1769 – Baja, 1808) fia.

Brassinger Josef,²⁷ Kovatsevits Aloysius,²⁸ Harlikovits Benjamin,²⁹ Hertlein Ferenc³⁰ és Resch László³¹ válogatott magyarul öltözött ifjak mint két oldalról álló kőfal főhajtással köszöntek, a' Garadits³² elején pedig Eő Méltósága Császári Királyi Kamarás SzentGyörgyi Horváth János³³ úr mint házi gazda Eő Nagysága Borsodi és Katymári Latinovits Josef³⁴ Consiliarius urral, ugy TáblaBíró Deák Janos³⁵ úrral és az egész uradalmi Tiszttségével elfogatta – azzal Eő Excellentiája a kastély első emeleti jobb oldala lakására rendelt szobait megszállotta, és az ötet követő kérésök köszöntéseit, és kézt sokolasait kegyessen elválalta, az alatt a' Polgári Katonaság helyezését a' Piartzon³⁶ az Érsek Eő Excellentiája lakassa³⁷ alatt fogvan három köszöntő Lövlettel köszöntését fejezván be eloszlott - Eő Excellentiája pedig Eő Méltóságának pompas és számos Előkelő vendégekkel ekesitet Asztalának meg ebedelvén,³⁸ e' napnak hatra volt idejét Imádsággal és az Istenrül valo elmelkedessel töltötte – estve a' város piart[z]an, a' Kastélynak altal ellenébe, több mind 120 mestersegéssen nagyobb emeletű karóba alkalmaztatott, és különb különb színeket jádzó³⁹ lampasokkal ki rakva, s' utzakra osztva világot adván, a' szamossan öszve sereglett közönségnek gönyörköttestő sétálást

²⁷ Az 1830-as évek végén gabonakereskedő volt. (TIM TD 55.348.1.)

²⁸ Kovacevics Alajos (Baja, 1805 - Zombor, 1886) Kovacevich Antal és Milassin Anna fia, keresztszülei Vojnits Antal és felesége voltak. (KFL V. Baja-Belváros keresztelési anyakönyv) 1835-ben ügyvéd és kincstári acturius volt. (TIM TD 55.348.1.)

²⁹ (1802-1881) apja: Harlikovits András. 1838-tól tanácsnok, 1839-től kórházi felügyelő, majd közgyám. (MNL BKML VIII. 54. Ferences Rend Bajai Gimnáziumának iratai 1. kötet)

³⁰ (Baja, 1801 - ?) édesapja Hertlein Károly borbély, külső tanácsnok volt. (MNL BKML VIII. 54. 1. kötet) 1835-ben kereskedő és a bajai Díszruhás Társaság tagja. (TIM TD 55.348.1.)

³¹ Resch László Dunaföldváron született, édesanyja Báró Vilczek Dominica volt, aki 1818 körül Baján lakott. (MNL BKML VIII. 54. 1. kötet)

³² garadits = grádics, lépcső. Ebben az esetben jelentése sor.

³³ Szentgyörgyi Horváth János (1777 – 1841), kamarás, kir. táblai ülnök, felesége borsodi Latinovits Anna volt.

³⁴ Latinovits József Mihály (Baja, 1759 – Baja, 1828) Latinovich Péter és báró Bernyakovics Anna fia, 1801-től katymári előnévvel, alispán, királyi tanácsos. (Szluha M.: Bács-Bodrog i. m. 206.)

³⁵ Keresztesi Deák János (Nagykálló, 1754 – Baja, 1832) táblabíró, uradalmi tisztartó.

³⁶ A város főtere, napjainkban Szentháromság tér.

³⁷ lakása

³⁸ Kiegészítés az oldal alján: „hat orakor a' N. vármegyénk VIspany úr által vezerlett díszes Deputatióját elfogadta”

³⁹ játszó

nyújtott ezeknek közepén pedig a' Szent Háromság képe ellőtt nagy magos oszlopokra felálatott Öt öll⁴⁰ magosságu, és két öll szélességű különbféle színekkel festet[t] foglalatba egy négyszegű tűz modjára felékesített, és Kotztur János Patikarius úr⁴¹ fáradozása által készített alkotmány a' tetején PK. mint Eő Exlla⁴² neve Előbetűjét alább ugyan Eő Excellentiája tulajdon sz[i]nével ragyogó Familia Czímerét eleve adta elő, ismét alább a' Köz örömet ezen tűzzel lángoló verzetet nyilatkozta ki:

Grande decus Patria Klobussitzky maxime Mysta

Salve virtutis lux, et fulgor pietatis

Huc ades ut summus tribuas sacra dona pusillis

*Vive dia sospes nos hoc tibi poscimus Omnes*⁴³

Végtere ismét alább ezen chronosticon fejeszte be:

*qVòD CVqLMV's CVnCtl spIra per nestorIs annos:*⁴⁴

midőn Eő Excellentiája ezen tűzzes, 's tiszteletére fel álló nagy oszlopot személyessen meg nézni, 's lejövén részenként figyelmetessen megtekinteni, mindent megvizsgálni, és elolvasni a' musika⁴⁵ harsogása közt a' számtalan vivat⁴⁶ kiáltásokat elfogadni 's különös meglegedését sött köszönetét kinyilatkoztatni, 's jó ideig itt mulatni méltoztatott, elment a' számelet való késérőivel a' Patika felé, a' mellynek ajtaján egy kised megvilagosított, és félülrül háladossan lángoló oszloptska ezen öröm kifejtő szavakat mutatta:

*transeVntI LaVreato kLobVsIczky DICatVM.*⁴⁷

e' nap így eltelvén

b. September 22^{kén} regveli nyoltz órakor Eő Excellentiája a' kastelybol az urasság kotsiján a' Plebania Templomba menvén ennek ajtajánál husz egyenlőel öltözött kised szüzcsekék által el varatott, és

⁴⁰ öll = öl, hossz mérték. A magyar öl 1,6 – 2 méter között volt, a pozsonyi öl 1,9 méter volt.

⁴¹ Kotztur János (Kutzur Joannes) 1808-ban végzett gyógyszerész (Zólyom, 1785 - ?) *Tóthné Süli Borbála: Az egyetemi gyógyszerészképzés vizsgálata 1770-1852 között hazánkban.* Budapest, 1987. [doktori értekezés] 37.

⁴² Exlla az Excellentiája rövidítve

⁴³ „A haza nagyszerű éke, Klobussitzky, legfőbb pap, Üdv, erénynek fénye, kegyességnek ragyogása, Jelen vagy itt, hogy a legfőbb szent ajándékokat add a kicsinyeknek, Él sokáig szerencsésen, ezt kívánjuk neked mindannyian. Amen” (Jusztin Péter fordítása)

⁴⁴ „amit mindnyájan kívánunk, hogy élj nesztori éveket” (Jusztin Péter fordítása) A kronosztikon összege: 1824.

⁴⁵ muzsika

⁴⁶ vivat = éljen!

⁴⁷ „Az átmenő babérkoszorús Klobusitzkynek ajánlva”. Ebben a feliratban a kronosztikon csak 1723-at jelenít meg, valószínűleg a lejegyzésben történt hiba.

Virágok hintései mellett a' míglen ama különösen készült deák Dall: O dalcis pater officis sacer de te: enekeltetett az oltar eleibe kesírtetvén térdre borúlt, és Imadságát végezte azután Szent miséit a' nagy oltár előtt mondott mely alatt ama híres Hayden által készült misse musika adatott elő, valamint a' misse szakaszaiban a' Templom előtt alitott polgári Katonaság által puskasztatott a' Duna partján pedig mozsarakbul lövöldöztetett – misse után által ment Eő excellentiája a' Plebaniába, a' holis Feő Tiszteendő Apát Úr és Plebanos által buzgo tisztelettel bevaratattván fölöstököm[m]el fogadtatott, mellyrül tsak hamár visszatérvén szent foglalatosságához kezdett, és 12½ oraig 769. gyermekeket megbérmált, s' áldásával a' hitben megerősítvén elbotsajtott, maga pedig fent érdeklett Plebanos Urral szamos vendégek, és urassagok Tarsaságában ebédelt délután pedg a' midőn előbb Tttes Pacséri Szutsich Josef⁴⁸ varmegyénk Allspanyát meglátogatta, meg szemlélte, és különös Figyelmére méltoztatta a' most készült katonai kaszarnyat, mellyrül tetzését mutatván, és Nsmilititsi⁴⁹ Allföldy János⁵⁰ főszBíró⁵¹ urat meglátogatván kvartelyjába vissza tért, és szokása szerént Imadsággal fejezte be e' napot.

c., más napra kelvén, valamint az előtte valón kezdette hasonló pompákkal késérve a' mindennemű Isteni szolgálatot, és a' Bérmálását, Ezer két száz hetven kisedeket ez nap megbérmálván, mely szent foglalatosságát ismét áldással bétsukván, és Borsodi s' Katymári Latinovits Consiliarius úrral több urassagok Tarsaságában díszes ebédrel fogatván délután a' város Lövöldöző Kertjébe /:Schissenstadt:/ a' Méltóságos Kamarás Horváth János urral és szamosabb urassagokkal alazta meg magát Eő Excellenciaja, ezen örvendetes látogatásra és e nagy vendég elfogadására helekoran el lévén a' város készülve a' mint Eő Excellentiáját jönni tapasztalt az előre fel készített 12. mozsarat el süttetvén az ott álló Tanatsi Deputatioval elfogattatta – Eő Excellenciaja pedig a' két oldalrul álló polgári Katonák közt bemenvén s' magát körül nézvéen tulajdon virágokkal körül rakott mellyképet örömel szemlélte meg, tekintetbe vette továbbá a' különösen e' végre készült, és Familiája czimerét szep szinekkal előadó céltáblat, melyen e' szép vers olvasodhatott

Vive diu Felix Excellentissime Prasul

*Tempore longaevo Te Sancta Numina servent*⁵²

⁴⁸ (Szabadka, 1769 – Baja, 1835) táblabíró, 1823-ban második alispán, 1825-től első alispán, 1832-től altárnokmester. Baján temették el. Felesége pacséri Mészáros Erzsébet volt. (*Szluha M.*: Bács-Bodrog i. m. 354.)

⁴⁹ Nemesmiliticsi

⁵⁰ (1771 – Baja, 1830) táblabíró, főszolgabíró. 1804-től viselte a nemesmiliticsi előnevet.

⁵¹ főszolgabíró

⁵² A Türr István Múzeumban őrzött lövésztabla felirata: den 23 September 1824. alatta lévő – szobor – talapzaton: „Vive diu Felix Excel/lentissime Praesul Tem/

bé ült továbbá ama Bodéba, mellynek két oldalarul a' lövöldözőket és a' Lövésmodjait láthatta, nyájas kedvet mutatván ha valamelyiknek a' czélt elütni és a' ruszsvat⁵³ elsütni lehetett szerentséje, méltó itt a' Figyelemre hogy Feő Tisztelendő Csau[s]z⁵⁴ kanonok úr Eő Nagysága ösméretlen idegen puskából másodszeri Lövésre a' Centrumot eltalálni, és a' czéltáblán a' ruszsvat⁵⁵ elsütni meltoztatta – így mulatván egy darabb ideig Eő Excellentiája az uzsonával felteritetett első Asztalnál az első helyet számós mind kétnembeli Publicum közt elfogadni meltoztatott és azon a' város Tanátsa, polgári Katonasága, és az öszve sereglett szamos közönsége egészsége is köszönteni és inya meltoztatott; elfogadta Eöis kegyes nyájasággal az Egesegeért való italköszöntéseket és a' muzsika harsogások meg számos Lövöldözések közt felkiáltott Vivatokat, és végtére kegyes meglegedését ezen kinyilatkoztatással fejezte ki – valóban nem hittem volna, hogy Baját illy szép, és valogatott közönség lakja, mellynekis hosszú életett, és Isteni áldást kívánok – öröm bőségbe hagyván itt nyoltz orakor a' vigsággal telyes Publicumot Méltóságos Házi gazdájával szünet nélkül való Vivát kiáltások közt vissza ment, és szokott Isteni szolgálati után nyugodalomba adta magát –

d., September 24^{kén} hét orakor már ászokott pompák közt végezőn szent misséit ezen utolsó napon 1771. és így sumába Három Ezer nyoltz száz Tiz gyermeket bérmálván Eő Excellentiája ezen szent Foglalatosságát délutáni 2½ orakor adott SzentÁldásával fejeszte be – A kastélyba ebédelvén délután járásbéli FeőSzBíró Patséri Vojnits Antal urat az Ó hitű Felső Templomot, Ttes Markos Pál Tábla Bíró és Herczegi Fiskális urat látogatván meg, el ment, és által vizsgálta a Királyi Gymnasium épületjét, ismét innend Tettes Fiskális és Tábla Bíró Hollóssy Josef⁵⁶ urat, és végtére a' Tisztelendő CP. Barátokat személyes látogatással megtisztelvén nyugodalomra ment :

e., 25^{dik} Septemb[e]r regveli ött orakor a' Tisztelendő CP. Barátoknál misézvén, és a' Plebaniába fölöstökömölvén Eő Excellentiája atyai látogatással, örvendeztette meg a T. Káplány Urakat szobaiban, és lelki vigasztalását hagyván nálok, a' Plebaniából a' Kastélyba gyalog ment,

---

pore longaevio Te Sancta / Numina servent”, azaz magyarul: Éljen sokáig boldogan Exc. Főpap, hosszú időn át őrizzen meg Téged az Isteni hatalom.

⁵³ Vagy ruszvasat. Nem sikerült beazonosítanom a céllövészetnél használatos szakki-fejezésekkel. Valószínűleg a céltábla közepén lévő szegre vonatkozik. Azok ugyanis, akiknek szeglövésük volt, megfeshették a céltáblájukat.

⁵⁴ Csauz István (Nagybánya, 1786 – 1844) érseki tükár (titoknok) 1810-től, 1823-ban az érsek tb. kanonokká nevezte ki. (Hazai 's külföldi Tudósítások, 1823. jún. 18. 386.) Később pécsi őrkanonok és címzetes prépost lett. (*Theurewk József: Magyarok születésnapjai.* Pozsony, 1844. 81.)

⁵⁵ Ruszsvat? – nehezen olvasható. A lövészeknek a célja a táblaközepén lévő szeg eltalálása.

⁵⁶ Hollósy József Bajai uradalom fiskálisa (ügyvédje) volt az 1820-as években.

a' számos népet és parádéba álló polgári Katonaságot áldásával vigasztalván, itt mind M. házi gazdájátul, mind a' számtalan szomorúan tőle elváló uraságoktól bútsút vett, és szinte olyan sött még nagyobb számú előlovaglok és késérok mellett mint a., alatt a be érkezés alkalmával be jött, Süközdig késértetett a' holis mindnyája Késéroktil külön külön elbutsuzván a' Bajaiak tellyes meglegedését nyilatkozatván tovább folytatta utyát ebédre Kalotsára haza szándékozván:

Engedjék az Egek, hogy Baja e' Kegyes Jó Érsekét még sokszor olly örvendetessen elfogadhassa.”⁵⁷

Bajai bérmálások a 19. század első felében

Baján 1824-ben a sematizmus szerint 11238 fő élt, a plébániához tartozott még Istvánmegye filia és Mátéháza pusztja (1147 fő).⁵⁸ Egy 1826-os összeírás szerint 1787 házban 10799 fő élt.⁵⁹ Akkoriban Bács és Bodrog törvényesen egyesült vármegyék legnépesebb települése volt a három szabad királyi város (Szabadka, Zombor, Újvidék) után. Klobusiczky Pétert 1821-ben nevezték ki kalocsai érsekké, a pápa 1822-ben hagyta jóvá és az ünnepélyes kalocsai bevonulása augusztus 26-án volt. Az első éveit az érseksége meglátogatásával is töltötte, erre a bérmakörutak, melyre elődjének utolsó éveiben nem került sor, szolgáltattak alkalmat. Klobusiczkyt már ismerték a bácskaiak még a szatmári püspökké való kinevezése előtti évekből.

A 19. század elején az első bérmálást Baján 1807-ben Kolonits László segédpüspöke Takáts Márton végezte november 13-15. között 4600 fő bérmált. Az egyik nap a ferenceseknél ebédelt.⁶⁰ A fennmaradt iratok szerint a következő évben 1808. július 17-én szintén Baja városában bérmált Takáts segédpüspök. Utoljára 1810. szeptember 28-án bérmált Baján Takáts Márton. Klobusiczky érsekségének idejéből a bajai bérmálási jegyzőkönyvek közül csak 1830-ból maradtak meg fenn. A bajai ferencesek háztörténete és a fennmaradt dokumentumok alapján 1824-ben és 1839-ben is volt bérmálás. 1830-ban Klobusiczky Péter bérmált, 1839-ben a segédpüspöke, a bajai születésű Girk György.

Az 1830-as bérmáláskor a fogadó küldöttség (deputáció) tagja az 1824-es látogatáshoz hasonlóan a gimnáziumi tanulóifjúság és a polgárőrség csapata is volt. Markos Pál uradalmi ügyvéd, Latinovics Benjamin táblabíró és Kuluncsics József városi főjegyző fogadta, tehát a földesúr mellett a vármegye és a város is képviselőket küldött. A vásártéren egy sátrat állítottak fel, ahol a város plébánosa Bartók Mátyás fogadta, majd körmenettel a plébániái templomba kísérték az érseket. Vagner Ferenc kanonok mellett ismét Csasz István kanonok kísérte az érseket, rajtuk kívül még Goor Ferenc,

⁵⁷ MNL BKML IV. 1001. 11. k. 1824. okt. 8. 277. sz.

⁵⁸ Schematismus vener cleri archi-diocensis Colocensis et Bacsensis pro anno Christi MDCCCXXIV. qui est bissextilis dierum CCLXVI. Pest, 95.

⁵⁹ *Bauer Antal*: Repertorium ... Bács et Bodrogh. 6-7.

⁶⁰ A bajai ferencesek háztörténete i. m. 258.

Goor Antal és Rehák Özséb.⁶¹ Bajai látogatásának idejére esett Úrnapja is, ezért az úrnapi körmenetet Klobusiczky érsek vezette, de Korsós József madarasi plébános és Zombory János hercegszántói plébános, valamint a papnövendékek is itt voltak. Az 1824-es látogatásához hasonlóan néhány nemest és a ferencesek kolostorát is felkereste. Az utolsó napon került sor a helyi iskolák (elemi és gimnázium) meglátogatására, ahol az iskolások köszöntötték az érseket. Ekkor a bajai uradalom bérlője valószínűleg nem volt a városban, ezért Kovács József⁶² hatlovas kocsiján utazott, és ő vitte el Vodícára is. A négy napon át tartó bérmáláson 2289 fő kapta meg ezt a szentséget. A tiszteletére rendezett ebédeken 40-50 fő, a plébánia udvarán sátorban tartott ebéden 80 fő vett részt. Június 11-én a kastélyban az uradalmi jószágkormányzó, Niczky Ferenc látta vendégül az érseket és 50 személyt. Baja városa a látogatás utolsó napján június 12-én Vodícán (ma: Máriakönyve) látta vendégül az érseket és 50 személyt.⁶³ 1839-ben a segédpüspök, a bajai születésű Girk György két napon bérmált meg 2435 személyt. Az első napon a plébánián látták vendégül ebédre, a másik napon az urasági kastélyban. Őt is számos hintóval kísérték búcsúzásakor.⁶⁴

A ferencesek bajai háztörténetében az 1830-as látogatást részletesebben lejegyezték. Az 1824-esről csak néhány sort: „Az érsek Ónagyméltósága különleges kegyből ideérkezett a bérmálás szentségének kiszolgáltatására. Ezért, hogy ilyen nagy vendéget méltóképpen fogadjanak, a bajai előkelőségek, az előjáróság és a papság Vaskút határáig elébe ment, ahova délután 4 órakor érkezett. Ott Baja népének nevében nemzeti Kuluntsich József úr magyar nyelvű üdvözlő beszéddel köszöntötte, ezután megszállt a kastélyban. Másnap a szentmise után kiszolgáltatta a szentséget, majd a főtisztelendő plébános úrnál ebédelt. A következő napon nagyságos Latynovich József tanácsos úr előkelően vendégül látta, majd a harmadik napon nagyméltóságú Horváth Nepomuki János úr fogadta nagy pompával a kastélyban; a negyedik napon, szombaton templomunkban mutatta be a szentmisét, s utána visszautazott Kalocsára.”⁶⁵

Az 1824. évi bajai bérmálás

1824-ben Klobusiczky Péter háromból két bácsi esperesi kerület kánoni látogatását végezte. A fennmaradt bérmálási jegyzőkönyvek alapján az alsó bácsi esperesi kerület plébániáit Kuczora (ma: Kucura) és Dunabökény

⁶¹ A bajai ferencesek háztörténete i. m. 391.

⁶² Rigyciai Kovács József (1796-1863) főszolgabíró. Édesapja Kovách Imre a gödöllői uradalom igazgatója volt, 1801-től Rigyica (Regöce) földbiroksosa. (*Szluha M.*: Bács-Bodrog i. m. 170.) Már édesapjának is volt háza Baján, a Fő utcában (ma: Szabadság út) 1803-ban. (*Flach Paul*: Die Hausbesitzer der Stadt Baja um 1803. (Die Deutschen aus Ungarn 13.) München, 1977.)

⁶³ A bajai ferencesek háztörténete i. m. 392.

⁶⁴ A bajai ferencesek háztörténete i. m. 458.

⁶⁵ A bajai ferencesek háztörténete i. m. 342.

között május 9-től június 1-ig látogatta. Május 9-től június 4-ig 5343 főt bérált.⁶⁶ A középső bácsi esperesi kerületre augusztus végén és szeptemberben került sor. Ekkor az érsekség egykori székhelyét Bácsot is felkereste. Augusztus 27. és szeptember 20. közötti körútja első állomását nem találtam meg, a második augusztus 29-én Gombos volt, az utolsó állomása Hódáság szeptember 19-20-a között.⁶⁷ A középső bácsi esperesi kerület mind a tizenegy plébániáján (Bács, Bácsújfalú, Bogojeva, Dérony, Hódáság, Karavukova, Novoszello, Paravuty, Plavna, Rácmilitics, Vajszka) járt a fennmaradt bérálási jegyzőkönyvek alapján. A főpapi funkciók jegyzőkönyve szerint ekkor 2927 főt bérált, a bérálási jegyzőkönyvek adatait összeadva 5042 főt számoltam.⁶⁸

Baja előbb került kiválasztásra, mint az esperesi kerületének községyei, melyekre 1830-ban került sor, sőt a vármegye székhelyénél, Zombornál is korábban lett kiválasztva. A város kiválasztásánál szerepe lehetett annak is, hogy Bács-Bodrog vármegye több vezetője ebben az időben Baján élt, például az alispán Szutsich József is.

Az érsek érkezésére készült a városi tanács. A tanács és községygyűlési jegyzőkönyv szerint szeptember 6-án tárgyalták a kalocsai érsek bajai látogatását a bérálásra. A közgyűlés határozata szerint a városi főbíró jelölte ki a deputáció tagjait, akik a város határában várták az érseket. Az őt a városba kísérő, előtte lovagló ifjaikat is a főbíró jelölte ki a feladatra. A város határán egy üdvözlő beszéddel való köszöntést is elhatároztak. Bajára való megérkezésekor a város főterén a „Duna parton ki állítandó mozsarak valamint a polgári katonaság által teendő puska lövések”-kel köszöntés határozták el. Megérkezésének estéjére egy kilágítást terveztek a plébánia templom mellé, hogy az „illuminált öröm oszlop” piramis a templom falára egy köszöntőverset vetítsen. A plébános asztalára két akó borral tervezett hozzájárulni a város. A látogatás utáni számadás szerint 11 akó bort adtak ki (7 $\frac{3}{4}$ akó fehér és 1 $\frac{1}{4}$ akó vörös valamint 2 akó új bort) – ennek egy részét lehetséges, hogy a kilágításhoz (illumináció) kapcsolódva. A költségjegyzék 301 forint 58 krajcár volt. A városi tanács kötelességének érezte, hogy az érsek „pompás elérékezéséhez és itt mulatásához” hozzájáruljon.⁶⁹

⁶⁶ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL) I. 1. E. B. kimenő iratok, főpapi funkciók jegyzőkönyvei vol. 19. Protocollum Functionum Episcopialium 1808-1842. 1824. évi bejegyzés. – Alsó bácsi esperesi kerület plébániái: Bukin, Cséb, Futak, Gajdobra, Josephsdorf (Zsablya), Újvidék, Kutzura, Palánka, Temerin, Titel. (Schematismus vener cleri archi-diocensis Colocensis et Bacsensis pro anno Christi MDCCCXXIV. qui est bissextilis dierum CCLXVI. Pest)

⁶⁷ KFL I. 1. E. B. kimenő iratok, főpapi funkciók jegyzőkönyvei vol. 19. Protocollum Functionum Episcopialium 1808-1842. 1824. évi bejegyzés.

⁶⁸ U.o. és Schematismus vener cleri archi-diocensis Colocensis et Bacsensis pro anno Christi MDCCCXXIV. qui est bissextilis dierum CCLXVI. Pest.

⁶⁹ MNL BKML IV. 1001. 1824. szept. 6. 270. sz.

Hódságról érkezett szeptember 21-én Bajára. A korabeli utazási viszonyok miatt két napig tarthatott az útja, valószínűleg Zombort is érintette, mivel onnan indult ki az az országút, ami Vaskút felől vezetett Bajára. Ez postaút is volt. A városi jegyzőkönyv alapján Baja határában a Vaskút felé vezető úton fél háromtól a plébános, a káplánok és a város vezetősége, valamint városi elit tagjai várták az érseket. Megérkezésekor – mely a ferencesek háztörténete szerint 4 órakor volt – a városi főjegyző, Kuluncsich József köszöntötte az érseket. A vármegye vezetőségének Baján lakó tagjai: Vojnits Antal, a fiskálisok, Markos Pál, Hollósy József és több mint 20 hínó kísérte a városba. Harangozással és mozsarakkal várták.

A városháza mellett a fegyveres polgárság állt díszőrséget, és díszlövéssekkel üdvözölte Klobusiczky Pétert. A városi polgárőrség, vagy díszruhás katonaság 1802-ben alakult és báró Podmaniczky József Bács-Bodrog vármegye főispáni székbe iktatásakor szerepeltek először. A napóleoni háborúk idején a bajai sóhivatalt őrizték és a kincstári pénz küldeményeket kísérték. Másik fontos feladatuk volt „az ünnepélyes istentiszteletet teljes díszben való megjelenése által emelni s derék zenekarával ama hódolatnak méltó kifejezést adni, melylyel ember Istennek tartozik.”⁷⁰ Ezt a célt 1834-ben még így fogalmazták meg: „sátoros innepek alkalmával az isteni szolgálat alatt ajtatoskodási tisztelekdedések”⁷¹ volt. A vármegye 1833-as leveléből az is kiderül, hogy nemcsak egyházi, hanem más ünnepeken is díszőrséget adtak a Bajai Díszruhás Polgár-Társaság tagjai: „az ajtatos szertartások s ünnepi szokások fényesbítésére s nemzeti pompáskodásra kijelelt napokon teendő tiszteledő szolgálattit, mindenkor mint hasznos Polgár-Őrség”.⁷² A „Bajai formaruhás Társaság” polgárőrségként a kincstári pénz szállításkor védőrök, vásárkor és tűzvész idején utcaőrök, sőt gonosztevők nyomozásában is részt vettek, ezért 1833-ban a honi pénztáradótól és a közmunkáktól való felmentésüket kérték, valamint hogy tagjai a külső tanácsstagok választásakor előnyt élvezzenek. Ezeket a vármegye 1833-ban jóváhagyta. A polgárőrség egyik szervezője a város főjegyzője, Kuluncsich József volt.⁷³ A bajai díszruhás társaság öltözete 1802-től báró Podmaniczky József főispáni beiktatása alkalmától vadász öltözet volt 1825-ig, mikor az újabb főispáni beiktatáskor már gránátos egyenruhát viseltek.⁷⁴ Ettől kezdve gránátosoknak (gernadier) is hívták őket. Az 1825-ös zombori főispáni beiktatáson szereplő bajai gránátosokat a Bajai Lövészegylet egyik lövésztablája is megörökítette.⁷⁵ A díszruhás katonaság 1851-ig működött a bajai feren-

⁷⁰ *Margalits Ede*: Egy lap Baja szabad királyi város történetéből. Baja, 1875. 22-23.

⁷¹ Honművész, 1834. okt. 12. 654.

⁷² MNK BKML XV. 33. Borsay

⁷³ MNL BKML XV. 33. 12. d. – Megyei ügyek

⁷⁴ Honművész, 1834. okt. 12. 654. – 1834-ben a század parancsnoka Arnó János volt.

⁷⁵ A városi polgárőrhad díszszemléje 1825. május 25-én gróf Győry Ferenc főispán beiktatása alkalmával. (TIM Helytörténeti gyűjtemény (HT) 82.2. 11.)

cesek háztörténete szerint az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után „fegyvereitől megfosztva” feloszlott.⁷⁶

Az érseket szállása, a Grassalkovich-kastély előtt tizenkét magyar ruhás ifjú sorfala mellett a lépcsőn a bajai uradalom bérlője, szentgyörgyi Horváth János és Latinovits József várták az érseket. A magyar ruhás ifjak többsége kutatásaim szerint a helyi gimnázium tanulója volt, és bajai születésű.

Az érsek a kastélyban ebédelt, a délutánt imádkozással töltötte. Este a város főterét kivilágították a tiszteletére, melyet az egyik bajai gyógyszerész, Kotztur János rendezett. Ennek díszje egy kb. 10 méter magas és 4 méter széles alkotás volt, melynek tetején Klobusiczky monogramját és családi címerét láthatták, alsó részét egy verses különböző színekben világító az érseket dicsőítő felirat ékesítette, utolsó sorában kronosztikkonall. (A városi jegyzőkönyv korábbi bejegyzése szerint piramis, vagy gúla alakú építményt rendeltek.) Klobusiczky kíséretével a patikát is felkereste, mivel itt is volt egy kivilágítás a tiszteletére. A patika, a város legrégebbi gyógyszerháza az Üdvöztetőházhoz, melyet 1780-ban vagy 1788-ban nyitottak, ekkoriban a Fő utca (napjainkban: Eötvös József utca) és a Patika (ma: Grauaug Ármin utca) sarkán állt. Heinrich György nyitotta meg itt a patikáját, amiről az utcát elnevezték. A Grassalkovich-kastélyt, ahol megszállt, egyik elődje gróf Patacsich Gábor kalocsai érsek kezdte építeni, majd gróf Grassalkovich Antal fejezte be. A bajai uradalmat 1784-től 20 évre évi 44.000 forintért Gludovátz Ferenc és barátja Szentgyörgyi Horváth Zsigmond bérelte. A 18. században Gludovátz tartózkodott Baján. A bérletet meghosszabbították, annak ellenére, hogy Gludovátz túlkapásai miatt a város pert indított ellene. Horváth Zsigmond 1808-ban meghalt, ezután fia szentgyörgyi Horváth János bérelte a bajai uradalmat.⁷⁷

Szeptember 22-én reggel 8 órakor a templom ajtajától az oltárig 20 szűz leány virágszirmok szórásával fogadták – ez szokásos köszöntése az érseknek más bérmálási ünnepek leírásakor is szerepel. A polgári katonaság ismét a Duna-parton (a Kamarás Duna partján) mozsár lövéséssel köszöntötte az érseket. A szentmisén Haydn egyik miséjét adták elő. A plébánosnál reggelizett, majd az ebédig 769 gyermeket bérmált. A plébánosnál ebédelt 12 ½-kor. A délutánt látogatásokkal töltötte pacséri Szutsich József alispánt és Alföldy János főszolgabíró kereste fel, valamint az újonnan épült kaszárnyát. Másnap 1270 gyermeket bérmált. Ezután Latinovits Józsefnél ebédelt. A Latinovits-családnak több háza is volt a városban, való-

⁷⁶ A bajai ferencesek története 2. kötet, (1841–1889) ford. Kapocs Nándor [kézirat] 1851. ápr. 19-i bejegyzés 110.

⁷⁷ *Kiss Z. Géza*: A török alóli felszabadulástól sz első világháború végéig. In: *Baja története a kezdetektől 1944-ig*, szerk.: Kőhegyi Mihály, Budapest, 1989. 200-286. 222-223.; *Rupp Jakob*: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre ..., Bácsival törv. egyesített Kalocsai főegyházmege. 3. k., Budapest, 1876. 23-24. – Rupp Jakabnál minden bizonnyal elírás a Horváth József név.

színűleg a legnagyobb házban a Ferenc (ma: Deák Ferenc) utcában álló, a ferences templom melletti, emeletes épületben látták vendégül. Latinovits József fia Sándor, ugyanis ezt a házat örökölte és itt tartották a családi iratokat is. Egyik lánya, Anna szentgyörgyi Horváth Jánosnak volt a felesége.

A délután további részét és a kora estét a városi lövészegylet lövöldöző kertjében töltötte. Ez akkor a város északi részén az epreskertben volt. Itt a városi tanács fogadta az érseket a polgári katonasággal, akik 12 mozsarat sütöttek el a tiszteletére. A lökértbe szentgyörgyi Horváth János más uraságok kísérték el Klobusiczky Pétert. Az érsek virágokkal körberakott portréjával várták és egy céltáblával, melyre az érsek címerét és egy üdvözlő verset festettek.

A céllövész társulat faházait Karácsony Lipót 1831-es lövészablájáról ismerhetjük meg, mely egy ott rendezett lakomát is megmutat. A lövészegylet Baja városának legkorábbi polgári egylete volt, 1803-ban alakult Császár Ferenc kezdeményezésére a magyar és német polgárokból.

A szeglövészek vizsgálatát Arno János (Johann Arno) 1829-es lőtáblája is bemutatja.⁷⁸ A lövészegyletben töltött napról az egylet saját iratai nem maradtak fenn, mivel a fontosabb iratokat őrző láda az 1840. május elsejei nagy bajai tűzvészben elégett. (A legkorábbi jegyzőkönyv 1842-től maradt fenn.)⁷⁹ Itt uzsonnázott és a zenés mulatságon este 8 óráig vett részt. Az uzsonnát valószínűleg Eschenlohr Ferenc vendéglöstől rendelték meg.

Szeptember 24-én 1771 gyermeket bérmált. A délután 2 ½ órai áldás után a kastélyban ebédelt, majd Vojnits Antal főszolgabíró, Markos Pált és Hollósy Józsefet látogatta meg. Ezek a házak egymáshoz viszonylag közel lehetettek, mivel Vojnits Antal emeletes háza a Duna/Provália utcában (ma: Árpád) ma is álló műemléki épület. Markos Pál háza a Bárány (ma: Táncsics Mihály) utcában volt, a két párhuzamos utca között az Oskola (ma: Martinovics Ignác) utca található. Hollósy Józsefnek valószínűleg nem volt saját háza, hanem az uradalmi ügyészi lakásban lakott a Klastrom utca és az Úri utca sarkán (ma: Bartók Béla és a Tóth Kálmán tér).⁸⁰ Az Oskola utca a végén található gimnáziumról kapta a nevét, amit Klobusiczky érsek szintén megtekintett. Vojnits Antal és Markos Pál meglátogatása között az „Ó hitű Felső Templomot” is megtekintette, vagyis a

⁷⁸ A lőtábla megjelent Verebélyi Kincső könyvében. (*Verebélyi K.*: Céltra tarts! i.m. 41. és 20. kép)

⁷⁹ MNL BKML X. 259. Bajai Céllövész Társaság iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek 1843. márc. 13-i jegyzőkönyv 28. sz. – a tűzvészben a lövészegylet új épületei az új helyen nem sérültek meg. Ez volt az egyik menhely a város szélén a tűz elől menekülők számára. A láda valószínűleg a városban volt, valamelyik egyesületi tisztviselőnél.

⁸⁰ A Tóth Kálmán tér később, a 19. század második felében került kialakításra. Ez a ház a mai Eötvös (korábban Úri) utca folytatásában állt, ahogy az 1803-as háztulajdonosok jegyzékében is megtalálható. (*Flach P.*: Die Hausebesitzer i. m. 29.)

napjainkban nagy szerb templomnak nevezett Szent Miklós görögkeleti templomot is. Markos Pállal szívesen beszélgetett Klobusiczky. Markos Pál nekrológiájában jegyezték fel: „Klobusiczky a kalocsai hitbuzgó, de magyar jellemű Érsek örömezt társalgott és gyakran enyelgett [vele] kedélyesen. E társalgásokból, sok adoma él még most is Bács megyében.”⁸¹

Az egyházi szentség kiszolgáltatását az érsek minden nap áldással fejezte be. Látogatásának utolsó napját reggel 5 órakor a ferenceseknél misével kezdte. (A ferences templom és kolostor közvetlenül a szálláshelye, a Grassalkovich-kastély /ma városháza/ mögött található.) A ferences kolostorban 1824-ben tizenegy pap – közülük hatan a városi gimnáziumban is tanítottak, nyolc ferences hittudományi tanuló és öt laikus testvér élt.⁸² Az érsek a plébánián reggelizett, meglátogatta a káplánokat és beszélgetett velük. A plébániáról gyalog ment a kastélyba, hogy elbúcsúzzon vendéglátójától és a város lakosságától. A bajaiak Kalocsára vezető útját Sükösdig kísérték.

Összesen Baján 1824-ben 3810 fő bérmált a városi jegyzőkönyv szerint, a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban őrzött jegyzőkönyv szerint kevesebbet 3786 főt.⁸³ A bérmálási anyakönyvek ebből az évből nem maradtak fenn. Három nap alatt majdnem 4000 fő kapta meg tőle a bérmálás szentségét az alsó bácsi esperesi kerületben, ahonnan Bajára érkezett 23 nap alatt 5042 főt bérmált augusztus 29. és szeptember 20. között. Ezen a néhány Baján töltött napon több katolikussal találkozhatott, mint a korábbi hetekben.

Bácskai bérmálások és bérmálási ünnepek az 1820-as években

Klobusiczky Péter 1823-ban a tiszai főesperesi kerületben járt, vagyis a Tiszai Korona Kerületet és Szabadka szabad királyi várost látogatta meg. A három esperesi mellé 1811-ben állították fel a szabadkait.⁸⁴ A bérmautak óbecsei és a szabadkai bérmálásáról hírlapi tudósítás maradt fenn. Óbecsén a Tiszai Korona Kerület tisztikara valamint Bács és Bodrog vármegyék küldöttjei fogadták az érseket 30 hintóval és lovasokkal. A mezővárosba érkezésekor nemcsak a harangokat kongatták meg, hanem tarackokat is elsütöttek. Zöldellő füveket és virágokat hintettek a lábai elé a processió közben míg a templomba kísérték. A templomban az érsek kánoni vizsgálatot tartott, majd a plébániára ment „harangok és tarackok szólásai közt” ahol szűz lányok virágokat szórtak a lába elé és a Torontál megye első is-

⁸¹ Ramocsai Markos Pál Alsó-baranyai segédgondnok rövid életrajza. In: Egyházi almanak az MDCCCLXIIedik évben. szerk. Dobos János, Pest, 1862. 71.

⁸² A bajai ferencesek háztörténete i. m. 340.

⁸³ KFL I. 1. E. B. kimenő iratok, főpapi funkciók jegyzőkönyvei vol. 19. Protocollum Functionum Episcopaliium 1808-1842. 1824. évi bejegyzés

⁸⁴ Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600-1850. összegy.: dr. Vanyó Tihamér Aladár, (Olaszországi Magyar Oklevéltár II.) Pannonhalma, 1933. 154.

pánjának, Kászonyi Sándornak hét éves lánya köszöntötte. Az érsek ekkor beszédet mondott magyarul. Másnap augusztus 20-án, Szent István király napján magyarul prédikált, a misét követően délután két óráig bérmált a templomon kívül. Másnap Bács-Bodrog és Torontál vármegyék küldötteit, Szucsics József és Kászonyi Sándor alispánokkal fogadta és a helyi ortodox plébánosokkal is találkozott. A helyi ortodox templomot személyesen is meglátogatta. Négy nap után elutazott, hogy bérmakörútját a környékbeli településeken folytassa. Moholon a Kamara által építendő templom alapkövét is letette. Szeptember 7-én a zentai csata helyszínét is megtekintette. Horgoson a Kárász család vendége volt és itt fogadta Csongrád vármegyék és Szeged város küldöttségeit. Szeptember 16-án itt is prédikált magyarul. Szabadkára érkezése előtt 11395 hívő kapta meg tőle a bérmálás szentségét.⁸⁵ Szabadkán az érsek kérte az ünnepek mellőzését. Ide szeptember 17-én érkezett. A város határában 26 lovas és a városi küldöttek várták, és a katolikus és a görögkeleti templomok harangjai jelentették megérkezését. A Szent Teréz-templomnál csak a városi tisztikar, a járási főszolgabíró és a helyi papság fogadta az érseket. A helyi plébánián volt a szállása és négy nap alatt 5000 főnek adta meg a bérmálás szentségét.⁸⁶ Az 1807. és az 1823. évi bérmálások feledésbe merültek a 19. század második felében, mivel Tormásy Gábor a szabadkai főplébánia történetéről írt könyvében azt írta, hogy az 1797. évi bérmálás után a következő 1829-ben volt.⁸⁷ Az 1823. évi bérmálási anyakönyvek szerint augusztus 20-22 között Óbecsén 1545 főt, szeptember 18-21 között Szabadkán 4542 főt bérmált az érsek.⁸⁸

1824. május 7-től az Alsó-bácsi esperesi kerület plébániáit látogatta a Ferenc-csatornán túl. Titelen katonai bemutatót is megnézett. Újvidéken nagy pompával fogadták. Az újvidéki görögkeleti püspöknél (bácsi püspök) és karlócai görögkeleti érseknél is ebédelt. Bácsott a várost kivilágították tiszteletére és a városházán egy világító üdvözlő felirattal is fogadták.⁸⁹ 1825-ben Rigyicán (Regöcén) rigyicai Kováts Imre földesúr magyar öltözetben 20 lovassal fogadta az érseket. A Boldogasszony kőszobra mellett zöldágakból diadalkaput állítottak a tiszteletére. A templom előtt 24 fehér ruhás lány virágot szórt az érsek elé. A canonica visitatio után „az Uraság Kastélyába vezetett szállásra, mellynek Anglus kert[j]e estve díszesen ki volt világosítva, s midőn ő Excellentiája ezt szemlélé, az által meglepettetett, hogy egy nagy eper fán 3 állások lévén készítve, a' fölsőről török musika kezdett zengení, 's akkor mozsarakból, és apró fegyverekből hang-

⁸⁵ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1823. okt. 18. 249. és Magyar Kurir, 1823. okt. 24.

⁸⁶ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1823. szept. 27. 201.

⁸⁷ *Tormásy Gábor*: A szabadkai római kath. főplébánia története. Szabadka, 1883. 203.

⁸⁸ KFL I. 1. d. Óbecse (Belváros) bérmáltak és KFL I. 1. d. Szabadka- Szt. Teréz Bérmáltak. A hírlapi tudósítás szerint Szabadkán 4795 főnek szolgáltatta ki a bérmálás szentségét. (Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1823. okt. 18. 251.)

⁸⁹ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1824. jún. 19. 385-386.

zott a' lövöldözés, a' Vendégek Ó Excellentiáját: „Éljen!” kiáltással köszöntvén, midőn egy szép gyöppös karajban, az ő Famíliája és Érseki Czímereinek elejbe jutott”⁹⁰. Másnap a bérmálás és a gazdag ebéd után az ifjúságot tanította. Következő nap Te Deumot tartott, mivel 24 év alatt a katolikusok száma nőtt és templomot is építettek.

Zomborban 15 év után 1828-ban bérmált április 30 és május 2-a között. A Felső-bácsi esperesi kerületnek tíz plébániáját (Apatin, Bezdán, Bresztovác, Doroszló, Kupuszina, Monostorszeg, Philippova, Priglevica-Szentiván, Szonta, Zombor) látogatta meg, canonica visitatiót tartott és a bérmálás szentségét adta fel. Az erről fennmaradt tudósítás szerint már útközben küldöttségek fogadták Bajaszentistvánon és Baján is, ahol ebédelt. Hasonló pompával fogadták, mint négy évvel korábban Baján. Kivilágítást nem rendeztek, de az ifjúság és a céhek fáklyákkal köszöntötték. Megérkezésekor a sátoroltártól processziót tartott. A templomban az érsek magyar nyelven prédikált.⁹¹

1829-ben fogadhatták a szabadkaiak ünnepélyesen Klobusitzkyt. Lovasok kísérték a városba. A hintójából való kiszállástól a céhek zászlókkal és a tanuló ifjúság sorfala között vezették a templomba. Másnap magyar nyelvű prédikációt mondott, a nagymisén Arnold György offertóriumát játszotta, amiért VII. Pius pápa kitüntette. Elutazása napján a katonaságot és a zenészeket (muzsika-kart) megajándékozta az érsek.⁹² Tormásy Gábor azt írta, hogy a „főpásztor látogatása Szabadkán mindenkor ünnepül tekintetett, útja a városon keresztül valódi diadalmenet volt, melynek fénye emelésére a legújabb időkig a város hatósága minden lehető megtevést.”⁹³ Az 1829. évi tudósítás szerint „említést érdemel ezen alkalmatossággal Nagy Tiszt. Sarcsevits Antal Szabadkai Plébános, és Esperesi Úr bőkezűsége, ki is O Exjának azon szabad Kir. városban mulatása alatt a' Fő Tiszt. Papságot, a' Ns. Magistrátust, az ott lévő hadi Tiszti Kart, a városi alsóbb Tisztviseleket, a' Sz. Ferencz Szerzeteseit felváltva bőven megvendégelte.”⁹⁴ Szabadkán is költeménnyel is várták az érseket, 1835-ben az alkalomra Farkas Bertalan Pásztori szóváltás ... című művét nyomtatták ki Szegeden.⁹⁵

1829-ben Klobusitzky Szabadkáról Topolyára utazott, ahol báró Kray Jánosnál öt napot vendégeskedett és az első nap végén a kisvárost kivilági-

⁹⁰ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1825. jún. 25. 405–406.

⁹¹ Magyar Kurir, 1828. máj. 16. 311.; Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1828. máj. 10. 297-298.

⁹² Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1829. máj. 20. 313.

⁹³ Tormásy G.: A szabadkai i. m. 203-204.

⁹⁴ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1829. máj. 20. 313.

⁹⁵ Farkas Bertalan: Pásztori szóváltás melyet nagy méltóságú Klobusitzky Péter, a kalocsai fő, és bácsi egyesült megyék érsekjének ... tiszteletére, midőn Szabadka szab. kir. városunkban Szent Iván hava elején híveit bérmálná. Szeged, 1835.

tották a tiszteletére. A bérmakörútja más településein a megyei nemesség tagjai is vendégül látták, például Bajsán bajsai Vojnits Máté.⁹⁶

1825-től a Hétszemélyes Tábla társbírája is lett Klobusiczky, ezért fél évet Kalocsától távol töltött. Ez is lassította az egyházmegyei vizitáció befejezését, melyet 10 év alatt 1832-ben fejezte be.⁹⁷ Az egyházmegyében 1827-ben 100 plébánia és 12 filiálé volt. 1827-ig a székhelyén, Kalocsán évente pünkösdkor és a vizitált plébániákon 30.000 főt bérmált a jelentés szerint.⁹⁸ 1838 pünkösdjén 86 évesen Kalocsán 616 főt bérmált.⁹⁹

Klobusitzky Péter érsek és Baja

Például 1824-es látogatásakor a bajai ferences kolostornak 100 forintot adott.¹⁰⁰ Klobusitzky Péter Bajával való kapcsolata nem csak a bérmáláskor, személyes látogatása idején nyilvánult meg. A lövészegylet új lövőházának felépítésére 1833-ban 20.000 téglát adományozott, a bajai uradalmat bérlő szentgyörgyi Horváth János és Józseftől ugyanekkor 12.000 darab téglát kapott a lövészegylet.¹⁰¹ A lövészegylet ekkor egy új helyre, a város másik részébe is költözött.

1837-ben a bajai kórház részére 100 forintot küldött. Az adományokat jegyző díszalbumba így jegyezték fel nevét: „Klobusitzky Péter Kalotzai Érsek Leopold cs: Rendének nagy keresztes vitéze, cs. kir. valóságos Belső Tittkos Tanácsos és a Hétszemélyű Fő Törvény szék közbírája.”¹⁰² Más alkalommal is adományozott a kórháznak, például 1840-ben a nőegylet által rendezett táncmultság alkalmából 40 pengő forintot küldött.¹⁰³

1839-ben a ferencesek bajai kolostorában engedélyezte, hogy magyar nyelvű miséket tartsanak ünnep és vasárnapokon. Az erről megjelent tudósításokban külön kiemelték, hogy az „isteni tiszteletet a hazaszeretettel” párosítja.¹⁰⁴

Az 1840-es tűzvész után is számos adományt és engedményt tett a rászorulóknak részére. Gyors segélyként a tűzvész utáni napokban 1000 forintot és 3000 pozsonyi mérő búzát kaptak a bajaiak. A város újjáépítéséhez 2000 kéve náddal, 50000 téglával kémények építésére és ingyen kútágások adományozásával járult hozzá és megengedte, hogy a földjén lévő két téglalehető kemencében készült téglák után csak 1 krajcárt fizettek a bajaiak.¹⁰⁵

⁹⁶ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1829. jún. 13. 369.

⁹⁷ Püspöki jelentések i. m. 403.

⁹⁸ Püspöki jelentések i. m. 156.

⁹⁹ Hírnök, 1838. jún. 21. 1.

¹⁰⁰ A bajai ferencesek háztörténete i. m. 342.

¹⁰¹ *Margalits E.*: Egy lap Baja i. m. 30.

¹⁰² MNL BKML IV. 1435. Adományok jegyzéke (1836-54)

¹⁰³ Uo. és Nemzeti Ujság, 1840. febr. 1. 37. – a bajai kórház adományok jegyzéke szerint 100 forintot küldött. (MNL BKML IV. 1435. Adományok jegyzéke)

¹⁰⁴ Jelenkor, 1839. dec. 7. 390.

¹⁰⁵ *Margalits E.*: Egy lap Baja i. m. 37.

A tűzvész után a plébános, Bartók Mátyás és a káplánok is pénzsegélyt kaptak az érsektől.¹⁰⁶

Összegzés

A bérálás eseményeit valamelyik jegyző örökítette meg, vagy kettejük közös munkájának eredményét olvashatjuk a jegyzőkönyvben. A feljegyzés szándéka szerint, melyet az 5-6. sorban fogalmaz meg és tanulmányom elején mottóként idéztem, történetírói szándékkal örökítették meg az eseményeket. A bérálás leírása terjedelménél fogva, amely több mint nyolc oldal, kiemelkedik a jegyzőkönyvből, mivel más városi eseményt ilyen részletességgel nem örökítettek meg. Az esemény a többi 19. századi bajai bérálási ünnepeknél is fényesebb, különlegesebb lehetett. Például az 1830-as látogatásakor a város főterét nem világították ki, bár este fél 8-kor érkezett meg Bajára, csak az aznapi vendéglátója a főszolgabíró, rigyicai Kovács József világította ki a házat.¹⁰⁷ Más bérálási leírásokban megjegyzik, hogy Klobusiczky magyarul prédikált a népnek. A Rómába küldött 1827-es és 1833-as érseki jelentésében is szerepel, hogy „egyházlátogatásakor a magyarajkú plébániákon szintén ő maga prédikál”.¹⁰⁸ Az 1824-es bajai leírás ezt nem említi, ugyanakkor kiemeli Klobusiczky imádságos lelkületét, vallásos buzgóságát, például hogy „szokása szerint Imádsággal fejezte be e' napot” vagy megérkezése napján az ebéd és az este közötti időszakot „Imádsággal és az Istenrül való elmelkedéssel töltötte”. Összehasonlítva a többi bacsikai bérálási leírással Baján is felkereste az egyik görögkeleti templomot, a nagyobbikat. A görögkeleti hívőkkel találkozott megérkezések is, hiszen a főbíró, Hadzsits József is ebben az évben szerb nemzetiségű görögkeleti vallású volt, valamint a városi küldöttség több tagjai is: Nenadovits Samu, Simits Tivadar, Stojanovits Antal, Csokor István. A Bajai Lövészegyletben töltött délutánon is minden bizonnyal részt vettek görögkeletiek is.

A bajai programjai is hasonlóan eseménydús volt, mint az 1823-as bérma körútja, ahol például az óbecsei bérálásáról jegyezték fel, hogy csak bámulni lehetett buzgóságát és hogy „elfelejtkezett testi öregségének gyengeségéről (72 esztendő korában) ’s leg-jobb korbéli férfinak munkásságát telyesítette”.¹⁰⁹ Klobusiczky egyik első életrajzírója Bedcsula Tamás is kiemeli jótékonyága mellett, hogy sokakat a bérálás szentségében részesített. Ezt az adatot, például a Vasárnapi Újság is átvette tőle, hogy Klobusiczky Péter „[f]áradhatatlan tevékenységének bizonyítványa, hogy az elhunyt, kalocsai érseksége alatt a kánoni visitatiót egész megyéjében

¹⁰⁶ *Bedcsula, Thomas: Vita Petri Klobusiczky .., Colocae, 1859. 146.*

¹⁰⁷ MNL BKML IV. 1001. 11. k. és A bajai ferencesek háztörténete i. m. 391.

¹⁰⁸ Püspöki jelentések i. m. 157.; 403.

¹⁰⁹ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1823. okt. 18. 250.

elvégezte, mindenütt prédikált s a mellett mintegy 108,538-at részesített hívei közül a bérmálás szentségében.”¹¹⁰

A korábbi és a későbbi Baján tartott bérmálási ünnepekről, vagy érseki látogatásokról nem maradt fenn ilyen részletes leírás. A 19. század elején az első bérmálás a városban 1807. november 13-15. között három napon tartott. Takáts Márton segédpüspök bérmált. A középső napon a ferencesek kolostorában ebédelt nemcsak a papokkal, hanem a városi bíróval, jegyzővel és írnokokkal is. A lakoma fénypontja egy díszes torta volt, melyen nemcsak egy művészi angyal püspöksüveggel és pásztorbottal volt látható, hanem egy Takáts Mártonnak szóló vers is. Ez az első fennmaradt emléke annak, hogy a bajaiak egy egyházi személyt alkalmi verssel köszöntöttek. Ekkor 4600 személyt bérmált, de a következő évben és 1810-ben is visszatért Bajára.¹¹¹

Klobusiczky Péter 1824-es látogatása alkalmára Jung János írt latin elégiát, melyet Szegeden nyomtattak.¹¹² A városi jegyzőkönyv szerint több ilyen mű is készült az alkalomból 1824-ben. Közgyűjteményben csak ezt az egyet találtam meg. A városi jegyzőkönyv egy másik verses üdvözlőlet említ, melyben az egyik külső tanácsnok, Dórits Károly Latinovits Józsefet becsületében megsértette, ezért őt megfosztották a külső tanácsosságtól.¹¹³ A Jung elégián kívül a bajai Türr István Múzeumban őrzött, az érsek címeivel ékesített lövésztabla is őrzi az 1824-es bajai ünnepek emlékét, valamint hogy az érsek meglátogatta a Bajai Lövészegyletet is. A másik bácskai lövészegyletet, az 1790-ben alakult újvidékit a tudósítás szerint nem látogatta meg Klobusiczky Péter 1824-ben. A városi jegyzőkönyv a két bajai egylet a Bajai Díszruhás Polgártársaság és a lövészegylet történetéhez is fontos adalékokat szolgáltat, főként az előbbinek a történetét még nem kutatták.

A bajaiak hasonlóan fogadták az érseket, mint más bácskai településeken, és a tiszteletére rendezett ünnepek nem maradtak el a szabad királyi városokban tartottaktól. Az érsek is megjegyezte a lőkerti mulatságon, hogy kellemesen csalódott a bajaiakban: „valóban nem hittem volna, hogy Baját illy szép, és valogatott közönség lakja.”¹¹⁴ Hírlapi tudósítás nem maradt fenn az 1824. évi bajai érseki látogatásról, de valószínűleg ugyanazt érezhették, mint egy évvel korábban a szabadkaiak a főpásztori látogatást az érsek „a’ Hívek’ nagy lelki vigasztalására szerentsésen elvégezte.”¹¹⁵

¹¹⁰ Vasárnapi Ujság, 1859. nov. 20. 560.

¹¹¹ A bajai ferencesek háztörténete i. m. 258.

¹¹² OSZK 627.077. – Jung, Ionnes: Elegia honoribus excellentissimi ... Petri Klobusiczky de eadem ... episcopi oblata anno 1824. Baiae. Szeged, [1824.]

¹¹³ MNL BKML IV. 1001. 1826./ 280. sz.

¹¹⁴ MNL BKML IV. 1001. 11. k. 1824. okt. 8. 277. sz.

¹¹⁵ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1823. szept. 27. 201.

HUMANISTA ÉRDEK VAGY PROTESTÁNS HIT?

Pesti Bornemisza Ferenc és könyvgyűjteménye (esettanulmány)

HUMANIST INTEREST OR PROTESTANT FAITH?

Ferenc Bornemisza of Pest and his book collection (Case study)

Károlyi Bálint

PhD

ÖSSZEFOGLALÁS

A Habsburg Monarchiával kapcsolatban sok kutatás született. Betekintést nyertünk a politikába, a gazdaságba és a társadalomtörténetbe. Újabban a hivatali világgal is foglalkoznak, de ezt vallás- és művelődéstörténeti szempontból nem vizsgálták. A Habsburg Monarchia tisztviselőinek kultúrájában és könyvműveltségében való vizsgálódás egészen új kutatási terület. Az egyes könyvlisták vagy könyvtárak alaposabb elemzése fontos adatokat szolgáltat az egyes tisztviselők és az egész csoport tudás- és műveltségi szintjéről.

Bornemisza Ferenc a 16. században a Magyar Kamara több tisztviselője közül az egyik volt. Életéről korábban már megjelent egy tanulmány. Tudása és műveltségi háttere azonban kevésbé ismert, akárcsak kortársaié. Könyvjegyzéke érdekes képet mutat számunkra a reformáció, humanizmus érintkezéséről a hivatalnokok között. A Magyar Kamara jegyzőjeként logikusan a katolikus hitet kellett volna preferálnia, de kis gyűjteménye azt mutatja, hogy inkább a reformáció tanai érdekelték. Emellett különböző egyházi műveket és néhány színvonalas humanista könyvet is birtokolt: Luther, Melanchthon, Sylvester és Pesti néhány szerző a gyűjteményéből. E lutheránus reformátorok és a korabeli humanista tudósok egyházi művei egy pénzügyi tisztviselő összetett érdeklődését mutatják.

Dolgozatomban Bornemisza személyes kapcsolatát mutatom be a reformációval. Fő kérdéseim: protestáns tisztviselő volt-e? Humanista volt-e, aki érdeklődött az új szellemi és intellektuális irányzatok iránt? Vagy élete és könyvlistája valami mást mutat nekünk? Egyedül volt a kamarában, vagy voltak más hasonló kortársak is?

ABSTRACT

A lot of research has been done on the Habsburg Monarchy. We have gained insights into politics, economics and social history. More recently there has also been work on the administrative segment, but this field has not been studied from a religious and cultural history perspective. The study of the culture and literacy of the officials of the Habsburg Monarchy is a relatively new field of research. A more thorough analysis of individual book lists or libraries provides important information on the level of knowledge and education of individual officials and the group as a whole.

Ferenc Bornemisza was one of the several officials of the Hungarian Chamber in the 16th century. A paper about his life was published earlier. But his knowledge and cultural background are as little known as those of his contemporaries. His list

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2024.3.5

of books gives us an interesting insight into the contact between the Reformation and humanism among the office holders. As a clerk in the Hungarian Chamber, he was a devout Catholic, but his small collection of books shows that he was interested in the Reformation. He also had several clerical works and some high-quality humanist books. Luther, Melanchthon, Sylvester and Pesti are some of the authors in his collection. The religious works of these Lutheran reformers and humanist scholars of the period testify to the complex interest of a financial official.

In my presentation, I will demonstrate Bornemisza's personal contact to the Reformation. My main question is: was he a Protestant official? Was he a humanist with interest on the new spiritual and intellectual trends? Or his life and his booklist is telling us something different? Was he alone among his fellow officials in the chamber or were there others like him?

Kulcsszavak: reformáció, humanizmus, könyvlista, tisztségviselők, Magyar Kamara, Magyarország, Habsburg Monarchia

Keywords: reformation, humanism, booklist, officials, Hungarian Chamber, Hungary, Habsburg Monarchy

---

The Protestant Reformation is definitely one of the major movements of the western Christianity. The influence of the protestant Reformation on religious life and theology is obvious, but the influence on the daily life of the people, on non-theological literature, on printing and reading culture is not always clear. During the 16th century, the new varieties of Christianity spread across the continent and even outside of Europe. Previous and ongoing investigations deal with several topics of this great movement. Up till now we have many publications about the mainstream Reformation, like the most important reformers, their literature, the social background of the movement and the changes it made in society.¹ There are some ongoing researches about the Eastern-European reformation to.² But new fields which were not or only partially known before are still open for investigation.³

---

¹ *Owen Chadwick: The Reformation*, New York, 1990.; *A companion to the Reformation in Central Europe*. Ed. Howard Louthan – Graeme Murdock, Leiden, 2015.; *Newly: Reformations Compared Religious Transformations across Early Modern Europe*. Ed. Henry A. Jefferies and Richard Rex, Cambridge, 2024.

² *The Luther Effect in Eastern Europe. History – Culture – Memory*. Ed. Joachim Bahlcke – Beate Störtkuhl – Matthias Weber, Oldenburg – Berlin/Boston, 2017.

³ Good example for these topics the contact between Reformation and book printing and trading: *Andrew Pettegree: Brand Luther: 1517, printing, and the making of the Reformation*, New York, 2015.; *Reformation, Religious Culture and Print in Early Modern Europe. Essays in Honour of Andrew Pettegree*. Ed. Arthur der Weduwen – Malcolm Walsby, Leiden, 2022. Or another good example for these topics the forms of the radical reformation: *False Preachers and Prophets: Henry Gresbeck's Account of the Anabaptist Kingdom of Münster Translated and Edited*

In this paper I will try to explain a little known aspect of the early Reformation in the Habsburg Monarchy, which is the relationship between office holders and the Reformation. The main figure of this paper, Ferenc Bornemisza of Pest, was an official of Hungarian Chamber who had a small but interesting book collection which could give some insight into his knowledge and faith. In the framework of this study, starting from Ferenc Bornemisza of Pest's book list, I try to establish whether the owner had humanist sentiments and interests, or whether he was a Protestant official who – by accepting the new faith – belonged to a small unknown group of Protestant officials of the Chamber.

The Hungarian Chamber and Ferenc Bornemisza

It is well known the Habsburgs were Catholics and they were the defenders of the Catholic faith, but during the 16th century the Reformation spread without much impediment in their countries, especially in the lands of the Bohemian Crown, in the Austrian hereditary lands⁴ and even in the Kingdom of Hungary.⁵

During the 16th to 17th centuries, the most prestigious local representatives of the Habsburgs were the financial offices called chambers (Kammer/Camera). These institutes were usually based in the capital cities of each country in the Habsburg Monarchy and sometimes the sister or daughter organizations were set up in other important towns. The main duty of these chambers was the taxation of the country and the administration of estates of the crown. In addition, the officials of the offices had some minor tasks, for example acting as judge in local cases, taking part in diplo-

---

by Christopher Mackay, Kirsville, 2016.; *Réka Újlaki-Nagy*: Christians or Jews? Early Transylvanian Sabbatarianism (1580-1621), Göttingen, 2022.

⁴ Robert John Weston Evans: *The making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation*, Oxford, 1979. 3–40. More recently: *Howard P. Louthan*: Austria and Bohemia In.: *Reformations Compared. Religious Transformations across Early Modern Europe* Ed. Henry A. Jefferies and Richard Rex, Cambridge, 2024. 61-79.

⁵ *Zoványi Jenő*: *A reformáció Magyarországon 1565–1600* [The Reformation in Hungary 1565-1600], Budapest, 1977.; *Zoványi Jenő*: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, [The Reformation in Hungary until 1565] Budapest, 1986.; *Csepregi Zoltán*: *A reformáció nyelve – tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, [The language of the Reformation – Studies about the Hungarian Reformation according to the analysis of its first quarter of the century] Budapest, 2013.; More recently: *Pál Ács*: *Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest*, Göttingen, 2019.; Béla Mihalik: *In the shadow of the crescent moon: Hungary and Transylvania*. In.: *Reformations Compared. Religious Transformations across Early Modern Europe* Ed. Henry A. Jefferies and Richard Rex, Cambridge, 2024. 80–103.

matic missions or supporting the Catholic Church.⁶ The Habsburgs set up two chambers in the Kingdom of Hungary. First the Hungarian Chamber was originally founded in the city of Buda in 1528, but due to the operation of the office collapsed. In 1531 the chamber was reestablished in Pozsony (today Bratislava, Slovakia).⁷ In the middle of the 16th century (1567) a daughter institute (the Spiš Chamber) was set up in the town of Kassa (today Košice, Slovakia).⁸ Thanks to previous and ongoing research, we know a comparatively large amount about the early modern operation of the two offices.⁹ Also important, we have more and more information about the officials of the two chambers. Thanks to the published databases, the circle of people who served in the two organizations is becoming more and more clear.¹⁰ We also have a big number of individual biographies of officials.¹¹

⁶ About the Chamber system of the Habsburg Monarchy: *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit: Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen*. Hggt: Michael Hochedlinger – Petr Mata – Thomas Winkelbauer, Wien, 2019.825–927.

⁷ *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, [The finances of Hungary under the rule of Ferdinand I] Budapest, 1888. 50–51., *Ember Győző*: Az újkori Magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig, [The history of Modern era Hungarian administrative offices from the battle of Mohacs to the end of the ottoman period] Budapest, 1946. 124–126., Newly: *István Kenyeres*: Die Ungarische Kammer, die Zipsen Kammer und die Kammergüter in Ungarn In.: *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit: Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen*. Hggt: Michael Hochedlinger – Petr Mata – Thomas Winkelbauer, Wien, 2019. 917–927.

⁸ *Szűcs Jenő*: A Szepesi Kamara levéltára 1567–1813, [The archive of the Spiš Chamber 1567-1813] Budapest, 1990. 18–21.,

⁹ *Ember Gy.*: Az újkori Magyar közigazgatás története i.m. 119–203. Kenyeres I.: Die Ungarische Kammer. passim.

¹⁰ *Ember Gy.*: Az újkori Magyar közigazgatás története i.m.131–134., *Fallenbüchl Zoltán*: A szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. [The office-holders of the Spiš Chamber during the 17th and 18th century] *Levéltári Közlemények* 38. (1967) No. 2. 219–232.; *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. [The office-holders of the Hungarian Chamber during the 17th century] *Levéltári Közlemények* 39. (1968) No. 2. 251–262., Kenyeres I.: Die Ungarische Kammer. 917–927.

¹¹ About the German consillors of the Hungarian Chamber: *Gecsényi Lajos*: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a XVI. században. [About Hungarian Chamber's consil membership during the 16th century] In.: A történelem és jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Ed.: Seifert Tibor, Budapest, 2001. 55–70.; About the 16th century consilliours: *Gecsényi Lajos*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara veze-

However, we have good knowledge on the Chamber as well as the employees of these offices, there are still important research topics. For example, we have little knowledge on the officials' education or their relationship to the Churches and their faith.¹² Besides this we know almost nothing about the reading culture of these people, just as it is not clear whether they continued patronage activities, just as we do not know their impact on their social position.¹³

The life of Ferenc Bornemisza of Pest (?–1575?) is well known thanks to the work of József Bessenyei, who summarized his career. He was probably born in Pest or Buda at the beginning of the 16th century. His schooling is little known. Perhaps he attended the humanist school of Buda, before the Battle of Mohacs. During this period the Humanist school of Buda had excellent teachers like Bartholomeus Frankfordinus Pannonius and Simon Gryneus.¹⁴ Besides them for a short time a friend of Martin

tői és magyar tanácsosai a 16. században. [About the judgment preparatory elite. The leaders and conciliours of the Hungarian Chamber during the 16th century.] In.: Gecsényi Lajos: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből.* Ed. Katona Csaba, Győr, 2008. 475–488.; A few biographies: *Gecsényi Lajos: Egy kamarai tisztségviselő a 16. században.* Nagyváthy Ferenc. [A Chamber office-holder in the 16th century. Ferenc Nagyváthy] In.: Gecsényi Lajos: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből.* Ed. Katona Csaba, Győr, 2008.; *Frederik Federmayer: Nováki Andreasich Mátyás. A győri káptalan jegyzőjének életútja.* [Mathias Andreasich of Novák. The life of the prebendal notary of Raab.] In.: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből.* Ed. Nemes Gábor – Vajk Ádám, Győr, 2011. 119–126; *Frederik Federmayer: Wolfgang Mórócz z Bekeftalvy (1575–1648).* *Spoločenský vzostup kariérneho úradníka v ranonovovekom Uhorsku.* *Theatrum historiae* 9. (2011). 201–223.; *Frederik Federmayer: Hölgyi Gáspár kamarai tanácsos családjá és a Bedy család.* [The family of Caspar Hölgyi and the Bedy family] In.: *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára.* Ed.: Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám, Győr, 2016. 189–200.

¹² *Frederik Federmayer: A jezsuita iskolákban végzett diákok és karrierlehetőségeik a Magyar Királyság 17. századi fővárosában.* [Carrier opportunities in the 17th century capital city of the Hungarian Kingdom, among the students of the jesuit schools] In.: *Történelmi Szemle* 6(2018) No. 2. 218–236.; *Bálint Károlyi: Hiding Patrons or Lords without Patronage? Additions to the Patronage Activity of the Presidents of the Hungarian Chamber with an Outlook on the Habsburg Monarchy.* In.: *Pro&Contra*. (2021) No. 2. 5–29.

¹³ *Károlyi Bálint: Tassy Gáspár ismeretlen levele Melith Péterhez.* [Caspar Tassy's unknown letter to Peter Melith] In.: *Magyar Könyvszemle*, 137. (2021) No. 1. 80–85.; *Bálint K.: Hiding Patrons or Lords without Patronage? i.m.*

¹⁴ *Mészáros István: XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”,* [Our town schools and the „studia humanitatis”] Budapest, 1981. 16–20.

Luther, Konrad Cordatus also appeared there and taught in the school.¹⁵ These humanists and early protestants may have influenced the young students at the school like Bornemisza. According to our current knowledge, Bornemisza did not attend any of the nearby European universities. After his schooling, he served in the court of King Louis II (1505–1526) of Hungary in Buda.¹⁶ In the years before the battle of Mohács, Buda was a meeting place of the humanist thinkers and the first followers of the protestant Reformation. It is well known that Louis II and his wife Mary of Habsburg were interested in the works both of Erasmus and Luther.¹⁷ During the first half of the 16th century, after the battle of Mohács, Bornemisza became an employee of the Hungarian Chamber. Unfortunately, research has so far been unable to identify what his role in the organization was. He was probably a lower-level employee like a scriba. During the 1560s, he got a small grant from King Ferdinand I (1527–1564) in the north-eastern part of the kingdom which was under the control of the supporters of Elisabeth Jagellonian (1519–1559) and her son, the elected king of Hungary, John Sigismund Zapolya (1541–1571). Bornemisza was arrested twice in quick succession. In the 1560s, Bornemisza travelled to Transylvania to inspect his property in Nagybánya (today Baia Mare, Romania), which Ferdinand I had been granted to him. Thanks to his poor communication – he lied to the chancellor of Transylvania on his intentions – Bornemisza was first imprisoned in Transylvania. After his release he went back to Hungary where he was also arrested – for the Hungarian authorities thought he became the spy of the Transylvanians – and his property was confiscated.¹⁸ Later, during the 1570s he was settled down in Upper Hungary (today eastern Slovakia) which was the northeastern part of the Hungarian Kingdom. He became there a prominent representative of the local nobility. He probably died there in the second half of the 1570s.

Recent research has been able to supplement this with just some minor details. Since we cannot add new information on the course of Bornemisza's life based on current knowledge and research, I consider it important

¹⁵ *Bencze Imre*: Konrad Cordatus, Luther Budáról indult küzdőtársa. [Conrad Cordatus Luther's comrade from Buda] In.: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Ed. Tibor Fabinyi, Budapest, 1984. 132–149.

¹⁶ *Botta István*: Huszár Gál élete, művei és kora (1503–1575), [Gál Huszár's life, works and age] Budapest, 1991.139.

¹⁷ *Csepregi Zoltán*: A reformáció kezdetei II. Lajos Magyar Királyságában. [The beginnings of the Reformation in the Kingdom of Louis II] In.: *Levéltári Közlemények*, 88. (2017) No. 1-2. 12.

¹⁸ *Bessenyei József*: Pesti Bornemiszsa Ferenc kalandjai Erdélyben 1564-ben. [Ferenc Bornemisza's adventure in Transylvania in 1564] In.: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, Tomus 13. (2008). No. 3. 363–371.

to highlight only one thing. In relation to his library, we cite connections to his life where appropriate.

The inventory of Bornemisza's books

Research in Hungary is in a really good position, as many book lists from the 16th–18th centuries have been published, their ownership ranging from urban burghers to members of the aristocracy. The original reason for compiling these lists vary a lot.

Fortunately, in the case of Ferenc Bornemisza of Pest, we know the background to the drawing up of the book list. In 1565 Bornemisza arrived back to Hungary, but he was arrested by the Hungarian authorities because they thought he was the spy of the Transylvanians. During this period, an inventory was made of his goods and possessions. A list of his books was included in this document.¹⁹ Presumably, because of this, his properties in Buda – which was under the control of the Ottomans – was also listed. Fortunately, the creators of the inventory are also known. The head of the delegation was Johannes Zermegh, his aides were Ladislaus Mossóczy and Mathias Angeli.

Zermegh's career was progressing nicely. Basically, Zermegh had a classic civil servant's career, in which he continuously moved up the ranks. In his early years he served the bishop of Zagreb, then Alexius Thurzó the governor of Hungary as a secretary. From 1554 he became the secretary of the Hungarian Chamber and, as the high point of his career, in 1558 he promoted to the councillor of the Hungarian Chamber.²⁰

Ladislaus Mossóczy had a similar career, but he is not as well-known as his colleague. At the end of the 1540s, he was already serving in the Hungarian Chamber as a sub-accountant, and from 1555 he acted as the office's treasurer.²¹ His career was highly supported by his uncle Zacarias Mossóczy the bishop of Nitra. An important fact that both Zermegh and Mossóczy were the former colleagues of Bornemisza.

Unfortunately, we do not have further information about Mathias Angeli, the third member of the delegation. We also have no information on whether Bornemisza got his collection back after his release. Considering that he later moved to Nagybánya, and that his friends and former colleagues who carried out the inventory were responsible for his release,

¹⁹ Magyarország magánkönyvtárak I, 1533–1657, [Hungarian private libraries I. 1533-1657] Ed. Varga András, Budapest-Szeged, 1986. 15–16.

²⁰ *Gecsényi L.*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit i.m. 482.; Zermegh also was the author of a historical work. comp.: *Kasza Péter*: Néhány gondolat Zermegh János commentáriusáról [A few thoughts about Johannes Zermegh's commentaria] In.: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXX*. Ed. Font Zsuzsanna – Ötvös Péter, Szeged, 2011. 242–248. 242–244. and passim.

²¹ *Ember* 1946. 133.

it cannot be ruled out that he might have recovered his confiscated goods later.

Looking through the list of books,²² we can see that, like the well-known libraries of common nobles, the number of books owned by Bornemisza in 1565 – only 25 items – was relatively small. In terms of its distribution by languages, it fits in with the Hungarian conditions of the time, since in addition to the twelve Latin books, there are nine works in Hungarian and four in German, and three other works are bilingual. It can also be said that it was a relatively new collection, as a significant portion of the authors were contemporaries, and the rest were books that, although written by older authors, were published again and again in the era. The list does not reveal the format and condition of the books, the only specification being that the collection included a manuscript item. We cannot discover a principle of arrangement in that the books were listed in a mixed manner in terms of their content, but at the same time, we will see that the small collection refers to the relatively wide range of interests on the part of Ferenc Bornemisza of Pest. An important feature of Bornemisza's book inventory is that the cataloguers wrote down only the title or topic of the books, and for this reason, there are some ways to analyse them.

Taking a closer look at the book list, compared to the Hungarian conditions of the period we find that works by ancient authors are conspicuously absent. This is a significant difference compared to the Hungarian book lists and library inventories of the 16th and 17th centuries, because in addition to their entertainment value, the works of ancient authors in Latin also served as schoolbooks in the Kingdom of Hungary, which basically had a Latin-speaking official world.²³

If we are looking for other schoolbooks, we find only a Latin-Hungarian grammar. One of the most obvious possibilities is that in his collection he had Johannes Sylvester's *Grammatica Hungarolatina*, which was considered a period work, but its popularity was far behind of another similar work.²⁴ The other possibility was a much more popular work that had gone through several editions, the Latin grammar of the Transylvanian Saxon Johann Honter. It could be argued in favour of this work that we are talking about a work that already gone through several editions in the first half of the 16th century. Furthermore, Bornemisza's Transylvanian connections, which also gave him the opportunity to have Honter's book in his possession, are worth emphasizing. In my opinion, what might settle the debate in Sylvester's favour is the fact that the list includes a Latin-Hungarian

---

²² Magyarországi magánkönyvtárak I 15–16.

²³ *Mészáros I.*: XVI. századi városi iskoláink i.m. 20–44.

²⁴ *Ioannes Sylvester*: *Grammatica Hungarolatina*, Ed. István Bartók, Budapest, 2006.

record, which is more suitable for the work of the author from Western Hungary.²⁵

Moving on, we find only two historical books in the library of Ferenc Bornemisza of Pest.

The volume labeled „Bonfini” which is Antonio Bonfini’s *Rerum Hungaricarum* decades was a very common item in both Hungary and Transylvania. Bonfini wrote his work between the late 1480s and the middle of the 1490s. It contains the history of the Kingdom of Hungary until the death of Matthias Corvinus (1490). The most important part, from a political point of view, the fourth decade, which narrates the reign of King Matthias Corvinus, was finished after the death of King Matthias during the early years of reign of King Uladislav II. The question here is which edition of Bonfini’s work Bornemisza had in his collection. The first complete edition, edited by János Zsámboky (Johannes Sambucus), was only published in 1568, and so it can be ruled out since this was three years after Bornemisza’s arrest.²⁶ Thus, according to our current knowledge, the possibilities can be narrowed down to two earlier editions. Since Bornemisza visited Transylvania, it is tempting to think that it was a Latin Bonfini edition containing the original Latin text printed by Gáspár Heltai.²⁷ It should be noted, however, that Heltai’s edition came out in 1565, so we must be very careful with this conclusion. As it is well known, the printers of the period worked extremely fast by today’s standards.²⁸ Hence, it is more likely that Bornemisza’s library contained the first Bonfini volume, which was published in 1548 in Basel and contained only the first three decades. It was a quite popular version not just in Hungary but in Europe. This volume had a German and French translation too.²⁹

²⁵ Johann Honter’s grammatical work published first in 1530. It followed by 14 editions until the end of the 1560s. *Bartók István*: „Poetica est...” Johann Honter latin grammatikájának irodalom elméleti vonatkozásai. [“Poetica est...” The literary theoretical aspects of Johann Honter’s latin grammar] In.: *Irodalomtörténeti Közlemények* 117. (2013) No. 2. 123–141.

²⁶ *Almásy Gábor*: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584). 1. [Two Hungarian humanists in the service of the imperial court Andreas Dudith and Johannes Sambucus] In.: *Századok* 139. (2005) No. 4. 913.

²⁷ *Holl Béla*: „Sajtóhibák” Heltai Gáspár Bonfini-kiadásában. [Misprints in Caspar Heltai’s Bonfini edition] In.: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 74. (1970) No. 1. 49–50.

²⁸ *Péter Katalin*: Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotában a 17. században. [Golden age and decline in the intellectual culture during the 17th century] In.: *Történelmi Szemle* 27. (1984) No. 1-2. 82.

²⁹ *Ritókéné Szalay Ágnes*: Galeotto Marzio és Bonfini történeti művének kiadása [The publishing of Galeotto Marzio’s and Bonfini’s historical works] In.: „Nympha

Besides Bonfini's historical work the second volume with designation 'Cronica Hungarica' is definitely the grandiose work of Bornemisza's contemporary Sebestyén Tinódi who was a well-known epic poet and minstrel of the first half of the 16th century. The Cronica which is the edited form of his previous works published in 1554 in Kolozsvár (today Cluj-Napoca, Romania). The book was dedicated to King Ferdinand I. It contains twenty-two Hungarian histories in song, mostly about the Hungarian history between 1540 and 1554. These songs have excellent value about their age. The readers of the book can have excellent knowledge about the middle of the 16th century, because Tinódi crowded his song with full particulars.³⁰

The list of books includes István Werbőczy's *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyi regni Hungariae* was also a common part of Hungarian and Transylvanian libraries and book collections. It was a manual of Hungarian customary law completed in 1514 and first published in Vienna 1517. This judicial book helped the legal intellectuals to find their way around Hungarian affairs. The book seems to have been particularly important among the official elite.³¹ Although it is true that the Hungarian chamber was primarily a financial institution, those who served there had to have some legal knowledge, and as time progressed, it became desirable for them to possess increasing amounts of high-level legal knowledge. It is no coincidence that from the second half of the 16th century to the beginning of the 17th century, a significant number of the royal directors of legal affairs continued their careers as councillors of the chamber.³² Apart from the *Tripartitum*, it was also common for the citizens of the country to own certain parliamentary provisions in printed form. In the small collection of Ferenc Bornemisza, we can also find one, which is believed to be the provisions of the Coronation Parliament of 1563.³³

---

super ripam Danubii": tanulmányok a XV-XVI. Századi magyarországi művelődés köréből. Ed. Ritoókné Szalay Ágnes, Budapest, 2002. 208.

³⁰ Tinódi Sebestyén Krónika. Ed. István Sugár. The preliminary written by Ferenc Szakály. Budapest, 1984. 32-35.

³¹ The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts (the "Tripartitum") Stephen Werboczy (Laws of East Central Europe) ed. Bak, János – Banyo Péter – Rady, Martyn, Budapest – Idyllwild, 2005.

³² The practice that the royal directors created to chamber councillors started 1586 with Bálint Baranyay (–1592) and ended with the creation of Jakab Püspöky (–1636) in 1635. comp. Gecsényi L.: A döntést előkészítő hivatalnoki elit i.m. 485.

³³ After long negotiations the old emperor and king Ferdinand I. convocked the diet to Bratislava in 1563 to crown his first-born son Maximilian who was already crowned to emperor and king of Bohemia in the previous year. For the summary of the Diet of 1563 see: Monumenta Hungariae Historica 3. Monumenta Comititalia regni Hungariae 4. 1557–1563. Ed. Vilmos Fraknoi, Budapest, 1876. 369–439.

I think Ferenc Bornemisza's life can explain some items that are different from the books that make up the core of the collection. Three volumes in the list indicate that he tried to prepare for his move to Nagybánya. As is known, the city was one of the important mining towns of the country. Although Bornemisza managed to obtain the grant from King Ferdinand only after serious adversities, the fact that he later settled there and was a respected member of the local community even in the mid-1570s clearly shows his intentions. His interest in mining is attested to by the fact that the sixth item in the collection is a German-language book on mining. After it, the eleventh item is a volume dealing with alchemy, and the penultimate item was a text on the properties of metals. In my opinion, the reason for the acquisition of these works is that he was preparing for his move to Nagybánya, one of the centres of gold mining in Hungary. The mining manual and work on metals, as well as the interest in alchemy, suggest that Bornemisza wanted to profit from the opportunities offered by mining in his new residence. Finally, a small geographical publication may have helped him orient himself in the region.³⁴

Orientation in the world was facilitated by two works. One of them was a Calepinus' Latin dictionary and the other was a copy of Johann Carion's world chronicle in a Hungarian edition. Calepinus's dictionary was also a popular publication at the time and went through several editions. The first edition of Calepinus's dictionary was published in Reggio in 1502. Later it was reprinted several times and then they added on other languages. Unfortunately, in our case, the list does not reveal which edition was in Bornemisza's collection. However, it is worth noting that the Paris edition of 1539 was already in Greek to Latin, and the Venetian version of 1546 was already drawn up in five languages. In our case, I consider this version to be more plausible; at least based on the place of publication, it is more likely.³⁵

The Carion chronicle now in part leads us to the next topic, the longer-discussed area of religious literature. As it is well known, in the age of Reformation, Philipp Melanchthon played a significant role alongside Martin Luther. One of his works was the revision of Johannes Carion. Presumably, Ferenc Bornemisza's library had a copy of this version.³⁶

---

³⁴ *Mátyás-Rausch Petra*: A nagybányai politikai elit és a helyi bányászatban betöltött szerepe a kamarai kezelés éve alatt (1569-1579). [The political elite of Nagybánya and their role in the local mining industry during the years of chamber management] In.: URBS – Magyar várostörténeti évkönyv 8. (2013). 75–76.

³⁵ *Melich János*: Calepinus Szótára. [Calepinus' dictionary] Magyar Nyelvőr 41 (1912) No. 8. 357–367.357.

³⁶ *Imre Mihály*: Melanchthon paeonjai és magyarjai – adalékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának alakulásához. [Melanchthon's Paeons and Hungarians - additions to the development of the historical identity of Hungarian

After this general overview and a few smaller clearly distinguishable groupings, it's time to turn our attention to items on the ecclesiastical themes that make up the largest group. This leads us to consider the question: in the case of Ferenc Bornemisza of Pest, was he a nobleman with humanist interests or a Protestant official.

Among Bornemisza's books, many works from different religious literatures are present. To begin with, there are several Scriptural works (or parts of them), as well as the works of some representatives of the Reformation. It is expedient to deal with the Bibles in more detail first, because looking at the entire list, we can find a total of six complete or partial Bibles. Overall, it can be said that Bornemisza owned mostly Hungarian translations, there being only one Testament in German on the list. Bornemisza probably knew the German language well. In his childhood, Buda was a mostly German city. At the humanist school of Buda, we know of many teachers who came from the German territories. After service in the court at Buda, Bornemisza had some knowledge of German. Based on this knowledge of the language, he was probably able to read and understand all his German language books well. I believe that it may be correct to identify the eighteenth item of the list, a German Testament, with Luther's 1522 translation of the New Testament or his 1534 translation of the Old Testament, even though the list does not indicate its author, presumably because contemporaries thought it clear who the author was.

In the other cases, we have a somewhat more difficult task, because by 1565, several parts of the Bible had already appeared in Hungarian. However, the thirteenth, nineteenth, twenty-first and twenty-third items of the short list are perhaps the easiest to identify. In the case of the *Fragmenta Biblia Hungaricae*, I think it is the translation of the letters of St. Paul by Benedek Komjáthi.³⁷ Although Komjáthi's book is the first work entirely in Hungarian, it was not printed in Hungary, but in Krakow. As it is known, the author was commissioned by Katalin Frangepán, because there was a need for a new translation due to the inadequacy of previous translations.³⁸ It should be noted that this is not a work that grew out of the Reformation. Komjáthi's work was influenced by the activities of Erasmus of Rotterdam and the need for a high-quality Bible in Hungarian, or at least a part of it,

---

Protestantism] In.: *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról.* Ed. Imre Mihály, Sárospatak, 2012. 137–139.

³⁷ *Régi Magyarországi Nyomtatványok I. tomus. 1473–1600*, [Old Hungarian printings] (RMNY) Ed. Borsa Gedeon – Hervay Ferenc – Holl Béla – Käfer István – Kelecsényi Ákos, Budapest, 1971. 76–77.

³⁸ *Ács Pál: Keresztény humanizmus vagy előreformáció. A magyar erasmista bibliafordítók.* [Christian humanism or pre-formation. Hungarian Erasmian Bible translators] In.: *Ige-idők: a reformáció 500 éve.* Ed. Kiss Erika – Zászkaliczky Márton – Zászkaliczky Zsuzsanna – Székely Júlia, Budapest, 2019. 158.

to be available to readers. The finished letters of Saint Paul were among the first heralds of a kind of vernacular humanism.³⁹

Behind the items ‘Liber Evangeliorum Hungaricus’ and ‘Evangelio Hungarica’, we must conjecture Komjáthi’s contemporary, Gábor Pesti, and his main work, the Hungarian version of the four gospels (Wij Testamentum magijar nijelven).⁴⁰ The author was also a follower of Erasmus. Before his main work, Pesti translated the fables of the ancient Greek author Aesop. It is an interesting fact that one of the main supporters of printing the Hungarian translation of Aesop’s Fables and the Four Gospels, was Albert Peregi, provost of Pécs and the president of the Hungarian Chamber.⁴¹ Peregi is known as a great humanist of his time. His writings and published works are unknown, but his patronage on humanist authors is well known.⁴² This fact confirms that the work of Komjáthi was not the product of the protestant Reformation.

In the case of the last item, I think behind the ‘Testamentum Hungaricum’ is the New Testament printed by its third humanist translator, Johannes Sylvester. Sylvester was also a follower of Erasmus. He studied at the University of Vienna and later he attended the University of Wittenberg. Later he worked under the patronage of Thomas Nádasdy (1498–1562). He was one of the greatest landowners in Western-Hungary during the 16th century. As a statesman in 1554 Nádasdy elected to the palatine of Hungary. He was among the first supporters of Protestant Reformation. Sylvester’s translation of the Bible, however, was not Protestant in spirit; Sylvester himself remained a disciple of Erasmus, but also a Catholic. Johannes Sylvester organized a printing press in the town of Sárvár-Újsziget, which was one of the main estates of Nádasdy. The First Hungarian New Testament was printed there.⁴³

In the case of the three early Bible translators, it has already been shown that the main driving force behind their work was not the Reformation. Their works were sometimes considered Protestant and sometimes Catholic, which is also true of their contemporary readers. In any case, I

³⁹ *Pál Ács*: The Reception of Erasmianism in Hungary and the Contexts of the Erasmian Programme –The “Cultural Patriotism” of Benedek Komjáti In.: Pál Ács: Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest, Göttingen, 2019. 45–57.

⁴⁰ RMNY I. 82.

⁴¹ *Ács Pál*: Keresztény humanizmus vagy előreformáció. i.m. 159.

⁴² *Varga Szabolcs*: Egy ismeretlen humanista: Peregi Albert pécsi prépost. [An unknown humanist: Albert Peregi, provost of Pécs] In.: Történelmi Szemle 53. (2011) No. 3. 370–375.

⁴³ RMNY I. 109–110.

believe that Bornemisza's book list shows us that the three authors achieved their goal and that their works reached a relatively wide audience.⁴⁴

In the case of the remaining work, the *Pars Bibliae Hungaricae*, perhaps we should think of a part of the Bible of Gáspár Heltai and his circle, parts of which were published between 1550 and 1552 and between 1560 and 1565. Unfortunately, since the list doesn't give us any more information, we can't be sure which part it is.⁴⁵

Regarding the Bibles there is the question of whether Bornemisza acquired them out of humanistic interest or religious conviction. Research showed relatively long time ago that the translations of the three humanist authors were not born out of a commitment to Protestantism, but rather along the lines of Erasmus' thought. In the longer term, none of the works formed an integral part of the readings of the Reformation. At the same time, I believe that in this case we are witnessing a specifically Hungarian phenomenon. As a result of the Reformation, Bible translations began along the line of Luther's, and the followers of the Reformation needed their own Bible in their native language. Since a complete translation did not appear in Hungarian until the end of the 16th century, people tried to fill in this gap as best they could, which is why they used these Hungarian translations. It clearly shows that in this case it is not a matter of humanistic interest, that we also find a German Bible in Bornemisza's library, and as soon as it became available, he also acquired a Hungarian translation.⁴⁶

In addition to the Bible, there are some other religious works on the list. Among the most significant representatives of the Reformation, Martin Luther's collection of talks by name is the seventh item on the list. In the absence of the original book, it is not possible to find out exactly which work of Luther's this is. It would be tempting to perhaps identify it with the Table Talks, but we must note that in 1565 we are already twenty years after Luther's death. Thus, it is easy to imagine that it is only a collection of books by Luther's disciples in this case.⁴⁷

⁴⁴ *Péter Katalin*: A Biblia olvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században [The Bible reading program for everyone in Hungary during the 16th century] In.: Péter Katalin: Papok és nemesek 45–46

⁴⁵ *Zvara Edina*: A Biblia magyar nyelven a XV-XVII. században [The Bible in Hungarian language in the XV-XVII. century] In.: Ércnél maradandóbb: a Vizsolyi Biblia vizsolyi példányának hasonmása. Ed. Monok István – Nyerges Judit, Budapest, 2006. 7.

⁴⁶ *Péter Katalin*: A Biblia olvasás. i.m. 47.

⁴⁷ *István, Monok*: Luthers und Melanchthons Werke in ungarländischen Bibliotheken des 16. und 17. Jahrhunderts In.: Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen: Augsburgisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918. Ed. Márta, Fata – Anton Schindling, Münster, Deutschland, 2017. 201–221. 203–204.

In addition to Luther, his Wittenberg colleague Philipp Melanchthon is represented in another “classic” of his in addition to the previously mentioned Charion Chronicle, namely his commentaries on the Book of Daniel. This work was very popular in the Kingdom of Hungary, as well as in Europe. Melanchthon prepared his first version in 1529, and the situation in Hungary – which he learned about mainly based on the stories of his Hungarian students⁴⁸ – prompted him to revise it and publish it again in 1542.⁴⁹ The work’s system of successive empires, as well as the conception of the Turks as the Antichrist, made the work particularly popular for the Hungarian and Transylvanian reading public.⁵⁰

Besides Melanchthon’s commentaries on the Book Daniel, there is another apocalyptic book in the collection. The book by the famous Hungarian Bible translator Gáspár Károlyi’ entitled *The Two Books* is also on the list. Károlyi had strong connections with Wittenberg, as in 1556 he enrolled at the university, where he also attended the world history classes taught by Melanchthon, which began that year. The master course based on the Charion chronicle. Later, Károlyi was active as a Lutheran preacher in the Upper-Hungarian town Gönc, when the inventory of Bornemisza’s books made, and his work *The Two Books*, published in Debrecen in 1563, is considered a defining work of Hungarian apocalyptic literature. In the first part of his book, Károlyi draws attention to the parallels between Hungarian and Jewish history along the lines of a cause-and-effect relationship, creating the consciousness of being the chosen people. And in the second book, he focuses entirely on the end of the world.⁵¹ In the work, Protestant ideas such as the statement against idolatry – evidently

⁴⁸ Melanchthon learned much about the Hungarian happenings from his previous and current students. One of them was Sigismund Thorda de Gyalu, who sent many letters to his previous master. Some of these letters already published. *Bauch Gusztáv: Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI. században.* [Additions to the history of the reformation and the sciences in Hungary in the 16th century] Magyar Történelmi Tár. 3. (1885) No. 8. Tomus. 519–540.

⁴⁹ *Ritoókné Szalay Ágnes: Miért Melanchthon? [Why Melanchthon?] In.: Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből.* Ed. Ritoókné Szalay Ágnes, Budapest, 2012. 214–215.

⁵⁰ To the topic of Melanchthon’s Daniel commentaries and the apocalyptic literature: *Őze Sándor: Bujdosó királyok: Dániel könyvének birodalmi a 16. századi európai államelméletben [Hidding kings: the empires of Daniel’s book in the 16th century European state theory]* In.: *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae: Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára.* Ed. Somorjai Ádám – Zombori István, Budapest, 2016. 225–232.

⁵¹ *Szabó András: Károlyi Gáspár a gönci prédikátor, [Gáspár Károlyi the preacher of Gönc]* Budapest, 1984. 195–201.

referring to Catholics – and the presence of the Turk as divine punishment appear in the work.⁵²

However, it is important to see that, in addition to the great reformers, other members of the first generation of the Reformation are also represented. In Bornemisza's library, Johann Spangenberg is the one who takes pride of place. Spangenberg belonged to Martin Luther's entourage. He was one of the major authors of the Protestant Reformation, and his works were extremely popular. Perhaps one of the impressions of this popularity is that he was represented by three of his works in the collection of Ferenc Bornemisza. This is not a big surprise, because Spangenberg, representing the orthodox trend in Lutheran thought, was still popular among Hungarian readers even at the end of the 17th century.⁵³

At the same time, it is not easy to determine the exact title of these works. Perhaps behind the 'Postilla Spangenbergii Germanica' one can conjecture the author's work *Postilla für die jungen Christen, Knaben und Meidlein in Fragstücke verfasset* published in 1543, while in the case of the note *Epistola Spangenbergij* there are several possible solutions, as it seems Spangenberg devoted several books to the epistles for various feasts and Sundays. It is worth noting that these works were written between 1544 and 1556. Based on this, Bornemisza had very up-to-date information. It should also be noted that one of Spangenberg's works, which is mentioned only as 'Spangenbergius Germanicus' in the list, cannot be ruled out as having been printed in Gáspár Heltai's printing house.⁵⁴

And finally at the end of the list an excerpted Bible was also included. The scribes of the inventory added the section 'Domini Hozutoti'. In my opinion this perhaps referring to the name of the owner or the author. During this period, the research knows György Hosszútóty who was the councillor of the Hungarian Chamber,⁵⁵ with whom Bornemisza most likely came into contact, so it can be assumed that the mentioned book can be brought in connection with him.

⁵² *Ungváry Sándor*: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században, [The Hungarian Reformation in Ottoman Hungary territory in the 16th century] Budapest, 1994. 156–157.

⁵³ *Monok István*: A humanizmus és a protestantizmus áttűnései a Magyar Királyság és Erdély olvasmányműveltségében. [The transitions of humanism and Protestantism in the literacy of the Kingdom of Hungary and Transylvania] Budapest–Eger, 2020. 210.

⁵⁴ *Thienemann Tivadar*: A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei I. [The german origins of the 16th and 17th century Hungarian literature] In.: Irodalomtörténeti Közlemények 33. (1922) No. 1. 74.

⁵⁵ *Gecsényi L.*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit i.m. 481–483.

Outlook

The question in this case is: Were there people with a similar attitude to Bornemisza or were there chamber officials with a similar book collection. Unfortunately, we have very few book collections from the first half of the 16th century.⁵⁶ Exceptional book collections are also known from the ranks of the nobility, such as the library of György Perneszi⁵⁷ or Imre Forgách,⁵⁸ but in our case these cannot be the basis for comparison, since none of them were clerks of any offices in the Kingdom of Hungary. At the same time, the list of books prepared in 1561 by one of Bornemisza's contemporaries, perhaps his colleague, Jacobus Litteratus de Buda, is known.⁵⁹ According to our current knowledge, Jacobus de Buda had a similar background to Bornemisza, just as his service in the Chamber was similar, with the only difference being that he served at the Bratislava office until the end of his life. The mentioned book list shows many similarities with Bornemisza's collection. There are mostly books on ecclesiastic topics. Catholic authors like Saint Thomas of Aquino, the Franciscan friend Bernardinus de Busti, Jean Gerson, Albertus Pighius and Perbalt of Temesvár can be found in it. Besides the Catholics there is a work of the Lutheran humanist poet of Eobanus Hessus. In addition to all this, Jean Calvin is also represented in the small collection with one of his works.⁶⁰ This indicates that in one hand this collection was a mixture of piety and humanistic literature. On the other hand, it is clear that the owner was reading the authors of the new faith which indicates that Jacobus de Buda was already open to Lutheran and Calvinist doctrines.

Unfortunately, we do not have other inventories of the libraries or book lists of other chamber clerks from the 16th century. Naturally we do know that other officials also had books or even smaller or bigger libraries which included Protestant literature. A good example for this is Christoph Armbruster.⁶¹ At this level of our knowledge we know that a

⁵⁶ *Monok I.*: A humanizmus és a protestantizmus áttűnései i.m. 34-35.

⁵⁷ *Borzák István*: Perneszi György könyvjegyzékéhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 66. (1962), 628-632.

⁵⁸ *Monok István*: A 16. századi köznemesség műveltségéről. [About the culture of the 16th century nobility] In.: Nadasdy Tamás (1498-1562): tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10-11. Ed.: Söptei István, Szombathely, 1999. 105-116.

⁵⁹ A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése [About the Hungarian book culture's past. Béla Iványi's articles and collections], sajtó alá rend. és a függeléköt összeáll. Herner János, Monok István, Szeged, JATE, 1983 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.)54-55.

⁶⁰ *Monok I.*: A humanizmus és a protestantizmus áttűnései i.m. 37., 47-48.

⁶¹ Christoph Armbruster came from Transylvanian Saxon family. He became the employee of the Hungarian Chamber. He served both at the Chancellery and at the Hungarian Chamber. At the highpoint of his career, he became the consiliour of the Chamber in 1561, but he died shortly after that in 1562. He was buried

couple of books remained with his sign in them including a Latin language translation opera omnia of Luther Martin.⁶² Another chamber consillour Sigismund Thorda de Gyalu,⁶³ who after his return from Wittenberg helped out by the council of the city of Eperjes (today Prešov in Slovakia) in 1549, because they give 3 florins for the arrange of his library which was left behind.⁶⁴ Sad to say the source do not say a word what kind of books Thorda had in 1549.

For the time being, these scattered data only allow us to conclude that the average official of the Hungarian Chamber also had some kind of reading culture, which I believe was not lacking in the authors of the Reformation either. Thanks to the little and scattered data it is hard to identify the reading culture and knowledge of these people.

Conclusion

In the title of the paper, I asked the question whether Ferenc Bornemisza of Pest was a noble man with humanist interests or an early protestant. After analysing his small book collection, we have obtained out some data. By tying these with the information about his life, we gain insight on his interests. Among his books, we find some works which belonged to everyday use, like the mining books and the judicial works. For our paper the most important works were those books which dealt with ecclesiastical topics. The great reformers like Martin Luther and Philip Melanchthon appear with some works. Beside them there is the minor figure Johannes Spangenberg, whose works were popular among the general populace. In Hungarian, the only true reformer to be seen is Gáspár Károlyi. Besides his work Bornemisza had only partial translation of the Holy Bible. We already know that Komjáti, Pesti and Sylvester were originally humanist. Their works were born under the influence of Erasmus, not Luther. Because of the lack of a full protestant and Hungarian

---

in Bratislava. vid.: *Mikó Árpád – Pálffy Géza: A pozsonyi Szent Márton templom későreneszánsz és korai barokk sír emlékei.* [Late Renaissance and early Baroque tombs of the Szent Márton church in Bratislava] In.: *Művészettörténeti értesítő.* 51. (2002) No. 1-2. 123–124.

⁶² *Komorova, Klara: Luther műveinek 16. századi kiadványai a szlovák könyvtárakban és possessoraik.* [Luther's 16th century published works in the Slovakian libraries and their possessors] In.: *A Reformáció könyvespolca. Reprezentatív kiadványok Magyarországon a Reformáció korából.* Ed. Judit, P.Vásárhelyi, Budapest, 2017. 17–18.

⁶³ Sigismund Thorda de Gyalu came from Transylvanian noble family. He studied at Wittenberg and later in Padua. He was the school rector at Kosice and Presov. Later he became the employee of the Hungarian and Spis Chamber. vid.: *Póka Ágnes: Gyalui Thorda Zsigmond naplója (1558–1568)* [The diary of Sigismund Thorda of Gyalu], Budapest, 2021. 8–40.

⁶⁴ A magyar könyvkultúra múltjából, i.m.351.

translation of the Bible during the 16th century, however, the Hungarians had to use their works as a substitute. Bornemisza did the same. The lack of other humanistic works from the previous and contemporary authors and the presence of other Lutheran authors shows that Bornemisza was more interested in the new faith rather than in humanism. He was probably first influenced in this direction during his school years. In early 16th century Buda, people of the city encountered a mixture of humanism and the early Reformation.

In his later life we found Bornemisza in Transylvania, and after his release from prison, he moved to Upper-Hungary, where the Protestant faith spread the most after Transylvania.

Based on this information, I think Bornemisza had some kind of Protestant interests in 1565, most of his books having some relationship to Protestantism. We can cautiously assert that Bornemisza was an early Protestant noble of his age.

AZ ÁLLAMI OKTATÁSPOLITIKA MEGJELENÉSI FORMÁI A 19. SZÁZADBAN

FORMS OF PUBLIC EDUCATION POLICY IN THE 19TH CENTURY

Balla János

Nemzeti Közszolgálati Egyetem

ÖSSZEGLALÁS

A 17. század végétől a felvilágosodás filozófusaitól elindul az egyházi és az állami ügyeknek a szétválasztására irányuló törekvés az európai államokban. Elméleti, vegytiszta szétválasztásról, amely egy pontban történt volna meg, egyik országban sem beszélhetünk. Jól tetten érhető ez az oktatás területén, ahol szinte mindegyik vizsgált állam valamilyen módon egy vallási intézmény közvetítésével jutott el arra a gondolatra, hogy neki is részt kell vállalnia állampolgárai nevelésében.

Az így létrejövő modernizálódó európai közoktatási rendszerek közös vonása, hogy majdnem mindegyikük csak a 19. század végére – esetenként a 20. század elején – jut el a kötelező, állam által felügyelt oktatás gondolatáig, valamint az is, hogy a nemzeti közoktatási rendszerek elemei, illetve középszintje elkülönülnek egymástól. Az így létrejövő duálisnak mondható rendszer különböző iskolatípusai eltérő pedagógiai célokat határoznak meg, és azok foganatosításához egyedi tanítási formákat alkalmaznak. Eltér egymástól a két rendszer felügyeleti és intézményirányítási rendszere is. A minden állampolgár számára kötelező tömegiskola elsősorban az alapvető készségek (írás, olvasás, számolás) megtanítására és a nemzeti érzület „elsajátítására” fókuszál.

ABSTRACT

From the end of the 17th century, the philosophers of the Enlightenment set in motion a drive to separate church and state affairs in European states. We cannot talk about a theoretical, clear-cut separation in any country at any point. This can be clearly seen in the field of education, where almost all the states studied came to the idea through the intermediary of a religious institution, in one way or another, that they too should be involved in the education of their citizens.

The common feature of the evolving modern European public education systems is that almost none of them reach the idea of compulsory, state-supervised education until the end of the 19th century – sometimes the beginning of the 20th century – and that the elementary and secondary levels of national public education are separated systems. In the resulting, basically dual school system, the different types of institutions set different educational objectives and use specific teaching methods to achieve these. The supervisory and institutional governance systems of the two systems are also different. The people's school, which is compulsory for all citizens, focuses on teaching basic skills (reading, writing, arithmetic) and “acquiring” a sense of national identity.

Kulcsszavak: felvilágosodás, filozófia, oktatástörténet, állam, egyház, szétválasztás

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2024.3.6

Keywords: enlightenment, philosophy, history of education, state, church, separation

Bevezetés

„Egyház és állam – polgári és vallási jogok: megtartani a civilizált társadalom ezen alapvető hatalmait az egymással megfelelő viszonyban, nehogy inkább annak terhévé, mintsem támaszává váljanak; ez talán a politika tudományának legbonyolultabb feladata, melyet sok évszázad próbálkozásai sem tudtak elméletileg megoldani, habár a gyakorlatban egy-két országban szerencsésen elsimították a nézeteltéréseket.”

Samuel T. Coleridge: *Essays on His Times*

Az egyház és az állam jogi viszonya egyik meghatározó kérdése a jogtörténetnek. Ez a kapcsolat összefonódik az állam szuverenitásával, valamint az állampolgári szabadságjogokkal. Az állam és az egyház különválasztásának sokak által megfogalmazott gondolata – melynek előzményei, nyomai megtalálhatók a modernitást megelőző századokban is – a felvilágosodás korában merült fel erőteljesen a filozófiában, majd ezt követően a törvényhozásban. Előrebocsátjuk, hogy mindegyik ország más-más megoldást követ, nincs általánosan elfogadott modellje sem egyetemesen, sem regionálisan az állam és egyház viszonyának. Indokolt tehát, hogy a legfontosabb nemzetközi példákat történeti, jogfilozófiai, valamint oktatástörténeti megközelítésben alább bemutassuk a teljesség igénye nélkül.¹

A hagyományos megközelítés Európában három modellt különböztet meg a szétválasztásban. Az első az ún. *államegyházi* modell történelmi öröksége, amelynek emblematisms országa Anglia. A második, a radikális *elválasztás* modellje, ami Franciaországhoz és az Amerikai Egyesült Államokhoz is köthető. A harmadik a *kapcsolódó* modell, amely elsősorban Közép-Európa német nyelvű államaiban, Ausztriában, Németországban és

¹ Robert Audi: Democratic authority and the separation of Church and State. New York 2011. 39–40.; Rodney Stark – Laurence R. Iannaccone: A Supply-Side Reinterpretation of the “Secularization” of Europe, Journal for the Scientific Study of Religion 33. (1994) 3. sz. 230–252. Charles Taylor: A szekularizáció változatai. 2000. 7. (1995) 8–14.

Svájc német nyelvű kantonjaiban fejlődött ki. Ez a berendezkedés az állam-egyháziság és a radikális elválasztás között foglal helyet. A hangsúly az együttműködésen van, amelyben az állam pozitív semlegességgel – és nem közömbösséggel – viszonyul az egyház felé.²

Egy-egy országnál először a szétválasztás filozófiai háttéréről, majd konkrét filozófusokról olvashatunk, végül az iskolaügyet tekintjük át a 19., illetve ahol indokolt a 20. század elejéig.

1. Az angol modell

„(...) azt hiszem, nyugodtan mondhatom, hogy az utunkba akadó emberek kilenczted része nevelés útján lett azzá, ami – jóvá vagy gonosszá, hasznossá vagy haszontalanná. A nevelés okozza a nagy különbségeket az emberek között.”

John Locke: *Gondolatok a nevelésről*

Az állam és egyház különválasztásának egyik legismertebb megfogalmazója az angol újkori polgári filozófia klasszikus képviselője, John Locke (1632–1704) volt.³ *Levél a vallási türelemről* című írása a XVII. századi Anglia társadalmi és vallási küzdelmeinek kellős közepébe vezeti az olvasót. Műve abban az időben keletkezett, amikor a filozófus politikai menekültként Hollandiában tartózkodott 1685 és 1686 között.⁴ Az eredeti latin változat 1689-ben jelent meg a szerző neve nélkül (*Epistola de tolerantia*).⁵ Ez a mű az első ama három levél közül, amelyeket Locke a vallási türelemről

² Schanda Balázs: Az állam és az egyház viszonyának lehetséges modelljei. *Társadalmi Szemle* 5. (1995) 35–41. Robert Audi: The Separation of Church and State and the Obligations of Citizenship. *Philosophy & Public Affairs* 18. (1989) 3. sz. 259–261. Theodore S. Orlin: A vallásszabadság védelme, az egyház és az állam viszonya. *Világosság* 33. (1992) 440–450.; Michael Minkenberg: Church-State Regimes and Democracy in the West, Geopolitics, History, and International Relations 4. (2012) 1.sz. 76–100.; Robert J. Barro – Rachel M. McCleary: Which Countries Have State Religions? *The Quarterly Journal of Economics* 120. (2005) 4. sz. 1331–1370.

³ Peter A. Schouls: Reasoned Freedom. John Locke and Enlightenment. London 1992. 6.

⁴ Locke a „dicsőséges forradalom” és Orániai Vilmos trónra kerülése után 1688-ban tért vissza hazájába.; Kontler László: Locke értekezése a polgári kormányzatról. *Korunk* 8. (2019) 27–29.

⁵ A Locke Dictionary. Ed. John W. Yolton. London 1993. 123–127.

írt.⁶ A második 1690-ben, a harmadik 1692-ben jelent meg angol nyelven.⁷

Locke első levele a vallási türelemről kétségkívül a legjelentősebb a három levél közül.⁸ Az itt megfogalmazott alapvetések szoros kapcsolatban állnak Locke-nak a kormányzatról szóló két értekezésével is.⁹ Az állam lényegének magyarázatát a *Két értekezés a kormányzatról* és a *Levél a vallási türelemről* egymással egybehangzóan adják meg. Az utóbbi alapgondolata, hogy az államot és az egyházat feltétlen szükséges különválasztani.¹⁰ Locke ennek során határozza meg az állam, illetve az egyház fogalmát is: „Az állam – én úgy látom – olyan emberi közösség, amely csak a polgári javak megőrzésére és előmozdítására alakult. Polgári javaknak nevezem az életet, a szabadságot, a testi épséget és egészséget és a külső javak – amilyenek a birtok, a pénz, a házi eszközök stb. – birtoklását.”¹¹ Az egyház fogalmának meghatározása így hangzik: „Nekem úgy tetszik, hogy az egyház önként társult emberek szabad közössége arra a célra, hogy az Istent nyilvánosan úgy tisztelhessek, ahogy – hitük szerint – az Istenség tőlük ezt a lelkük üdvösségére elfogadja.”¹² Az állam és az egyház fogalmából következik, hogy más és másféle bűnöket más-más eszközökkel büntethetnek. Az állam hatalma a kényszerítő erőben rejlik, és éppen ezért nem tartozhat az állam hatáskörébe a lelkek gondozása: „Mivel pedig az igazi és üdvösséges vallás a lélek belső hitében áll, amely nélkül Isten előtt mit sem ér; olyan az emberi értelem természete, hogy semmiféle külső erőszak nem kényszerítheti. Elveheted a javait, börtönben őrizheted, vagy kegyetlen büntetéssel sanyargathatod a testet, mindez hiábavaló lesz, ha ezekkel a büntetésekkel az értelemnek a dolgokról alkotott ítéletét akarod megváltoztatni.”¹³

⁶ A közvélekedéssel ellentétben Locke totális türelme sem az ateistákra, sem a katolikusokra nem terjedt ki. Az állam nem lehet toleráns olyan „vallásokkal” szemben, amelyek más legfelsőbb hatalmat ismernek el, vagyis nem lehet toleráns az ezt valló egyénekkal szemben sem. Vö. *Toleration in Enlightenment Europe*. Eds Ole Peter Grell – Roy Porter. New York 2006. 37–38.

⁷ *John Dunn: The Political Thought of John Locke*. New York 1969. 27–29.; *Adam Wolfson: Persecution for Toleration*. Plymouth 2010. 13.

⁸ *The Oxford Handbook of Secularism*. Eds. Phil Zuckerman – John R. Shook. New York 2017. 371.

⁹ *Wolfhart Pannenberg: Teológia és filozófia*. Bp. 2009. 132–133.

¹⁰ *David McCabe: John Locke and the Argument against Strict Separation*. *The Review of Politics* 59. (1997) 2. sz. 236–238.; *Jakob De Roover – S. N. Balagangadhara: John Locke, Christian Liberty, and the Predicament of Liberal Toleration*. *Political Theory* 36. (2008) 4. sz. 526.

¹¹ *John Locke: Levél a vallási türelemről*. Bp. 1992. 8.; *Locke Political Essays*. Ed. Mark Goldie. Cambridge 1997. 134–159.

¹² *Locke, J.: Levél i. m.* 11.

¹³ Uo. 9. *The Sources of Secularism*. Ed. Anna Tomaszewska – Hasse Hämläinen. London 2017. 96.

Ebből pedig az következik, hogy az államnak nem lehet sem joga, sem kötelessége beleszólni abba, hogy ki milyen úton keresi az üdvösséget, milyen módon tiszteli istenét. Továbbá minden egyháznak csak a saját tagjai felett van joghatósága, nem lehet hatalma a más egyházi közösségekhez tartozók felett, hiszen minden egyház önként társult emberek szabad közössége. Az egyház nem kérheti az állam segítségét arra, hogy erőszakkal a maga hitére térítse vagy pedig üldözze a más felekezethez tartozókat. „Úgy ítélem, hogy mindenekelőtt különbséget kell tenni a polgári és a vallási dolgok között, és helyesen meg kell vonni a határokat az egyház és az állam között.”¹⁴

Locke arról is értekezik, hogy az egyház nemegyszer a világi hatalom engedelmese kiszolgálója volt. „Ámbár – ha az igazat akarjuk megmondani – az egyház többnyire könnyebben alkalmazkodik a fejedelmi udvarhoz, mint az udvar az egyházhoz (értve ezen az egyházi emberek törvényhozó gyűlését) (...) újabb példákat mutat Anglia története, mily szépen és készségesen szerkesztették meg az egyházi férfiak határozataikat, hitük tételeit és az egyház szertartásait, valamennyit a király kívánsága szerint, Henrik, Edward, Mária és Erzsébet idejében. Pedig ezek a királyok a vallásról oly különbözőképpen éreztek és parancsoltak, hogy senki, hacsak nem volt esztelen, majdnem azt mondtam: istentagadó, nem merte kinyilvánítani nyugodt lelkiismerettel, melyiket tartja közülük igaz embernek és az igaz Isten imádójának, hogy Isten iránt érzett igaz tisztelettel engedelmeskedessen vallási rendelkezéseinek.”¹⁵ Ennek egyszerű oka abban keresendő, hogy az angol egyház feje a világi uralkodó. A VIII. Henrik (1491–1547) alapította anglikán egyház – amely végső soron a parlament ellenőrzése alatt állt – mind a katolikus, mind a protestáns hagyomány örökösének vallotta magát. Másként állt a helyzet a brit szigetek többi részén: Skóciában a reformáció kálvini jelleget öltött, a walesiek pedig az angol mintát követték. Írország viszont – nagyobb részben – katolikus maradt, ezáltal elhatárolódtak az uralkodó protestáns britektől. Kivételt képeztek az ír sziget északi részére betelepült skót telepesek, akik ugyancsak reformált vallást követték.¹⁶

A protestantizálódó királyságban fontos kérdés volt az iskolaügy az állam és egyház viszonylatában.¹⁷ Nem meglepő módon az iskolák és a főiskolák Angliában az anglikán egyházhoz kapcsolódtak, de olyan központokká fejlődtek, amelyeken belül különböző csoportok gyakran élesen

¹⁴ Locke, J.: Levél i. m. 7.; Montesquieu and England. Ed. Rebecca E. Kingston. London 2010. 39.

¹⁵ Locke, J.: Levél i. m. 29.

¹⁶ Leo F. Solt: Church and State in Early Modern England. 1509–1640. New York 1990. 44–45.; James Murray: Enforcing the English Reformation in Ireland. New York 2009. 4–12.; Stephen V. Monsma – Christopher J. Soper: The Challenge of Pluralism. New York 2009. 134–136.

¹⁷ Church and State in 21st Century Britain. Ed. R.M. Morris. London 2009. 22–27

eltérő véleményt alakítottak ki a teológiában éppen úgy, mint az egyházjogban. Skóciában a kálvini reformáció, mely erősen hangsúlyozta a Biblia egyéni olvasását és tanulmányozását, a népoktatás gondolatának melegágya lett. Mindez a skótokat Európa egyik legjobban képzett népévé tette, akik máig megőrizték elkülönült és kiemelkedő oktatási rendszerüket.¹⁸

A polgárháború után is az anglikán egyház maradt az államegyház, és ez ellenőrizte az egyetemeket és a legtöbb iskolát, azonban a 18. század végére a helyzet megváltozott, a szereplők létszáma az oktatási intézmények fenntartásában megnőtt: az iskolák helyi autonómiáján alapuló decentralizált rendszer jött létre, amelyben az oktatási intézményeket egyesületek, önkormányzatok, magánszemélyek felügyeltek és működtettek. Az 1810-es évektől kezdve pedig különféle szervezetek jöttek létre, amelyek kimagasló eredményeket értek el a természettudományos műveltség, a testkultúra és egyéb praktikus ismeretek terén.¹⁹

A szigetországra jellemző módon két lelkész munkája – Andrew Bell és Joseph Lancaster – révén indult meg az angol közoktatás reformja, amely a 18-19. század fordulóján Európa-szerte elterjedt. Ez az ún. „kölcsonös oktatásra” alapuló módszer – a később a Bell-Lancaster-módszer – lényege, hogy a tanár az idősebb és tehetségesebb tanulók közül segédtanítókat választott maga mellé, akik a kisebb gyerekeknek megtanították mindazt, amit a hivatásos tanártól elsajátítottak. A módszer azt eredményezte, hogy a segédekkel megerősített tanárok nagyobb létszámú osztályokkal is tudtak egyszerre dolgozni. Az angol módszer a tengerentúlon, valamint Európában is nagy népszerűségnek örvendett.²⁰

Az Egyesült Királyságban intézményesülő klasszikus liberalizmus sokáig gátolta az oktatásba történő etatista beavatkozást. A társadalom előkelőbb rétegeihez tartozó fiatalok azonban mégsem maradtak minőségi oktatás nélkül. Az önkéntességen alapuló vallásos, zártkörű elitképző magániskolák és egyetemek kiállták az idő próbáját, és továbbra is kiváló oktatásban részesítették az idejárókat. A 14-18 éves korú fiatalok középszintű képzését a szintén nagy tradícióval rendelkező bentlakásos magániskolák (*public school*)²¹ tartották kezükben, amelyek falai között előkészítő iskolák (*preparatory schools*) is működtek. Az angol arisztokrácia neves középiskolái, kollégiumai – a magas tandíjért cserébe – olyan műveltséget adtak a fiataloknak, amelynek középpontjában a hagyományos klasszikus nyelvi (görög és latin) tanulmányok álltak. A középiskolai tanulmányokat az

¹⁸ T. L. Jarman: Landmarks in the History of Education. London 1963. 154.

¹⁹ Uo. 199–200. Németh András: A modern magyar iskolarendszer kialakulása a nemzetközi intézményfejlődési és recepciók folyamatok tükrében. Iskolakultúra 5. (2005) 58.

²⁰ Michael Sanderson: Education, Economic Change and Society in England 1780–1870. London 1991. 21–22.

²¹ A leghíresebbek: Eton, Winchester, Harrow, Charterhouse, Rugby, Westminster, Merchant Taylors, St. Paul's and Shrewsbury.

1854-ben bevezetett – és az ún. Civil Service keretében létrejött – versenyvizsga zárta, amely leginkább az állami hivatalnokok kiválasztására szolgált. Ez a vizsga alapvetően az általános műveltséghez tartozó tudásanyagot állította fel mércének.²²

Az állami középiskolai oktatás szervezeti keretei csak a 20. században, egészen pontosan 1902-ben épülnek majd ki (*The Balfour Act*). Ekkor hozták létre az elemi és középiskolai oktatási hatóságot (*Board of Education*), amely intézményt csak 1944-ben emelték minisztériumi szintre. Szintén az 1902-es törvényhez köthető a helyi oktatási hatóságok (*Local Education Authorities*) rendszere, amelynek illetékessége az elemi és középfokú iskolákra terjedt ki.²³

A fentiekből is jól kiolvasható, hogy a mindenkori brit kormányok igen hosszú időn át távol tartották magukat attól, hogy beavatkozzanak az elemi oktatásba, illetve hogy elrendeljék a kötelező iskolalátogatást. Egy korábbi, az 1833. évben elfogadott reform (*Factory Act*) is csupán az anglikán egyház felügyelete alatt megvalósuló segélyezési program létrejöttét jelentette, amely már nem bizonyult elégségesnek az ipari városokban jelentkező megnövekedett oktatási igények kiszolgálására. Viszont a támogatási összegek eredményes felhasználására és ellenőrzésére létrehozták az állami Nevelési Tanácsot és egy szakfelügyeleti rendszert is.²⁴

Az 1860-as évekre egyre feltűnőbb volt a többi európai országhoz viszonyítva, hogy az Egyesült Királyságban számos iskoláskorú gyerek még mindig nem jár iskolába, ami kéz a kézben járt az ország iskolázottsági színvonalának esésével. Ennek kiküszöbölésére léptették életbe 1862-ben az új rendeletet (*Revised Code*), amely az egyes elemi iskoláknak olyan mértékű állami pénzügyi támogatást nyújtott, ami arányban állt az írás, olvasás és számolás tanításának sikerességével. A népoktatás hatékonyságának további növeléséhez az 1870-ben megalkotott Education Act (*Forster's Education Act*) járult hozzá. Ez már előírta az 5-14 éves korú gyerekek oktatását végző állami iskolák létrehozását egy adott körzetben, ahol nem működött megfelelő egyházi iskola. Az általános iskolakötelezettség bevezetésére még 1880-ig kellett várni (*Mundella's Act*), az ingyenes elemi oktatás pedig 1891-ben jött létre.²⁵

2. Az amerikai út

„Azok a jogkörök, amelyeket alkotmány nem ruházott rá az Egyesült Államokra, és nem tiltott meg az egyes

²² Németh András: A pedagógia problémátörténete. Bp. 2004. 434–435.

²³ Jarman, T. L.: Landmarks i. m. 273–274.

²⁴ Sanderson, M.: Education i. m. 24.; Kontler László: Állam, egyház, államegyház. Világosság 35. (1994) 148.

²⁵ Sanderson, M.: Education i. m. 25. 69.; T. L. Jarman: i. m. 266.

államoknak, az egyes államokat, illetve a népet illetik.”

Amerikai Egyesült Államok Alkotmányának X. kiegészítése

Az állam és egyház szétválasztásának gondolata gyorsan terjedt Angliában és Franciaországban is, mégis az Amerikai Egyesült Államokban érett be Locke filozófiai elgondolása.²⁶ Ennek egyik legfontosabb forrása a Jogok Törvénye (*Bill of Rights*) néven ismert, tíz kiegészítő pontból álló alkotmánymódosító textus, amelyet néhány évvel az eredeti alkotmány után 1791-ben ratifikáltak. Ezen belül is megkülönböztetett jelentőségű az Első Kiegészítés,²⁷ mivel az amerikai állampolgárok legfontosabb szabadságjogait rögzíti: a szólás-, a sajtó-, a vallás- és a gyülekezési szabadságot. A pontos idézet így szól az alkotmány szövegből: „A Kongresszus nem alkothat olyan törvényt, amely vallást alapít, vagy vallás szabad gyakorlatát tiltja...”²⁸

Ebből kiolvasható, hogy az eredeti tilalom kizárólag a szövetségi kormányzatra, annak is a törvényhozó ágára vonatkozik, vagyis önmagában egyáltalán nem korlátozza azt, hogy a tagállamok saját hatáskörükben efféle jogszabályokat hozzanak.²⁹

Ennek alátámasztására lépünk vissza néhány évet Amerika történelmében. Az alapító atyák számára nem volt kérdés, hogy a vallásnak és az oktatásnak kéz a kézben kell járnia, ezért már az 1787-ben keletkezett Északnyugat-rendeletben (*Northwest Ordinance*) így fogalmaztak: „A vallás, az erkölcs és a tudás egy jó kormányzat léteéhez és az emberiség általános boldogságához egyformán szükséges. Az oktatás és nevelés színhelye pedig az iskola, amelyet ezért minden időben segíteni és támogatni kell.”³⁰ Az államot és az egyházat elválasztó törvény tehát nem a kormány-

²⁶ Philip Hamburger: Separation of Church and State. Massachusetts 2004. 53–55.

²⁷ *Establishment Clause, Free Exercise Clause*, azaz államvallási klauzula és szabad vallásgyakorlat klauzula, összefoglalóan pedig *Religion Clauses*, vagyis vallási klauzulák. Vö. Irving Brant: Madison, On the Separation of Church and State. The William and Mary Quarterly 8. (1951) 1. sz. 18.

²⁸ Schweitzer Gábor: Lelkiismereti és vallásszabadság. In. Lamm Vanda (szerk.): Emberi jogi enciklopédia. Bp. 2018. 464. “Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof (...).”

²⁹ Hamburger, P.: Separation i. m. 2–3.; Ennek ellentmondásosságáról az amerikai joggyakorlatban: Leo Pfeffer: Church and State, Something Less than Separation, The University of Chicago Law Review 19. (1951) 1. sz. 1–29.; Wilber G. Katz: Freedom of Religion and State Neutrality. The University of Chicago Law Review 20. (1953) 3. sz. 426–440.

³⁰ The Northwest Ordinance. Ed. Frederick D. Williams. Michigan 1989. 125.; Milton R. Konvitz: Separation of Church and State. The First Freedom. Law and Contemporary Problems 14 (1949) 1. sz. 56.; Thomas J. Curry: The First Freedoms.

zat és a nép, hanem a szövetségi kormány és az államok között húzódot. Az államok elméletileg az első alkotmánykiegészítés után is támogatták a vallásgyakorlatot.³¹

Egy másik konkrét történetből még világosabb a jogalkotók szándéka. Az Egyesült Államok harmadik elnöke, Thomas Jefferson (1743–1826) szerint is a vallás az államok dolga: „Az Egyesült Államok kormányának megítélésem szerint nem szabad beavatkoznia a vallási intézmények dolgába, tanaikba, dogmáikba és gyakorlatukba. Ez abból a rendelkezésből következik, hogy a vallások intézkedéseivel és működésével kapcsolatosan semmiféle törvény nem alkotható, valamint abból is, amelyik az államok hatáskörébe utal minden olyan hatalmat, amelyet azok nem ruháztak kifejezetten az Egyesült Államok kormányára. Az pedig egészen bizonyos, hogy e kormányra vallási kérdésekben semmiféle hatalmat nem ruháztak, vagyis a dolog az egyes államokra tartozik, amennyire ilyesmiben emberi hatalomnak szava lehet egyáltalán.”³² Ezeket a sorokat Samuel Millerhez, egy presbiteriánus lelkészhez intézte az elnök, amikor az megkérdezte tőle, hogy miért nem adott ki – elődeihez hasonlóan – hálaadásnapi nyilatkozatot.³³

Egy másik emblematikus írása Jeffersonnak az egyházat és az államot illetően 1802-ből, amelyet egy baptista gyülekezetnek küldött, mivel azok kifogásolták Connecticut állam vallásszabadságra vonatkozó joggyakorlatát:³⁴ „Mivel Önökkel együtt hiszem, hogy a vallás olyan ügy, amely egyedül az emberre és Istenére tartozik, hogy az ember senki másnak sem tartozik elszámolással hitéért vagy annak gyakorlásáért, hogy a kormány legitim hatalma csak tettekre terjed ki, véleményekre nem, ezért rendkívüli tisztelettel tekintek az amerikai nép azon döntésére, mellyel deklarálta, hogy törvényhozása nem alkothat törvényt vallás hivatalossá tétele avagy szabad gyakorlásának eltiltása tárgyában, ezáltal elválasztó falat építve egyház és állam közé.”³⁵ Jefferson rövid válaszában az Egyesült Államok alkotmányának első kiegészítéséből vett szó szerinti idézettel hangsúlyozta, hogy a

---

Church and State in America to the Passage of the First Amendment. New York 1986. 217–218.

³¹ *Alexander Meiklejohn*: Educational Cooperation between Church and State. Law and Contemporary Problems 14. (1949) 1. sz. 61–72.; *Paul Johnson*: Az amerikai nép története. Bp. 2016. 215.

³² Uo. 215.; *Alexis de Tocqueville*: Democracy in America. Chicago 2000. 523.

³³ *Daniel L. Dreisbach*: Thomas Jefferson and the Wall of Separation between Church and State. New York 2002. 63–64.; *Donald D. Drakeman*: Church, State and Original Intent. New York 2010. 97.

³⁴ Uo. 144–145.

³⁵ Jefferson: Political Writings. Eds. Joyce Appleby – Terence Ball. Cambridge 1999. 396–397.; *Bruce Ledewitz*: Church, State and the Crisis in American Secularism. Bloomington 2011. 47. A fal metaforát korábban már Roger Williams (1603–1683), Rhode Island megalapítója használta 1644-ben. *Izsák Norbert*: Az amerikai

nemzet jogi alapdokumentuma és új elnökük egyaránt a lehető legteljesebb körű vallásszabadság mellett foglalt állást, vagyis a gyülekezet oldalán állt ebben a vitában.³⁶

Az amerikai út sajátosságából következik az a megállapítás az oktatásra nézve, hogy ahány állam, annyi szokás. Az általános közoktatás gondolata is meglehetősen szerteágazó. Az első állami oktatási tanács, vagy az európai fülnek jobban csengő minisztérium Massachusetts államban jött létre 1837-ben. Célja volt, hogy az államban működő kerületi iskolákat maga alá rendelje és egy szerves, egységes rendszert alakítson ki. Ennek irányítását egy testületre bízta, amely maga közül választott egy vezetőt. Együttesen azt a feladatot látták el, hogy a törvényhozó szervezetnek készítettek jelentéseket az iskolák állapotáról. Az első ilyen választott vezetője a „tárcának” Horace Mann (1796–1859) volt, aki óriási munkabírással vetette bele magát a közoktatási rendszer kiépítésébe. Nem volt könnyű dolga, hiszen ebben a korban a helyi közösségek autonómiájával és az egyházak befolyásával is számolnia kellett.³⁷

Mannre nagy hatást gyakorolt a 1843-as európai tanulmányútja, ahol közelről tanulmányozhatta az oktatási rendszert. Mivel az Egyesült Királyságban 1870-ig nem jött létre hivatalos, az állam által felügyelt közoktatás, így Mann nem foglalkozott különösen a szigetországgal, hiszen Amerikában is az angol rendszer dominált még a koloniális időkben. Sokkal jobban érdekelte Poroszország, ahol az oktatást a nemzet egységesítésére is fel kívánták használni. Mit látott itt az amerikai érdeklődő? Centralizált intézményeket, állam által előírt tanterveket, rengeteg statisztikai adatot az iskolákról. Mann tisztában volt vele, hogy a porosz oktatási modell egy az egyben nem alkalmazható Amerikában. A centralizálást finoman kezdte el, mondhatni alulról építkezett: könyveket kért a tanácstól, amiből a jövő pedagógusai tanulhatnak majd; statisztikát készíttetett, hogy felmérje az államban működő iskolák helyzetét, valamint pénzt kért a kerületektől az iskolákra. Bár kis lépései is óriási ellenkezést váltottak ki Massachusetts lakosaiból, mégis ez az állam lett Amerikában az első, ahol bevezették a kötelező közoktatást 1852-ben.³⁸

Horace Mann agendája nem halt vele: a polgárháborús konfliktus lezárultával Mannhez hasonló elköteleződésű oktatáspolitikusok felka-

---

keresztény vallási fundamentalizmus története: a kezdetektől 1947-ig. Bp.2021. 91.

³⁶ *James H. Huston: Church and State in America. New York 2008. 175–177.; Pintér Károly: Jefferson fala. Aetas 33. (201) 79.*

³⁷ *Paul E. Peterson: Saving Schools. From Horace Mann to Virtual Learning. Massachusetts 2010. 27–29.; Ellwood P. Cubberley: The History of Education. 1920. 291.; Steven K. Green: The Second Disestablishment. New York 2010. 252–255.; Derek H. Davis: The Oxford handbook of Church and State in the United States. New York. 2010. 81.*

³⁸ *Peterson, P.: Saving Schools i. m. 30.*

rolták a közoktatás ügyét. A szövetségi kormányhoz tartozó meglehetősen kis jogosítvánnyal bíró oktatási tárca 1870-től elkezdett professzionalizálódni, és megkezdte az állami iskolák helyzetének széles körű felmérését. A kötelező közoktatás elterjedésének másik motorja az ún. NEA (*National Education Association*) volt, amely a civil erőket fogta össze. Szívós munkájuknak köszönhetően gyakorlatilag mindegyik állam fejet hajtott a kötelező közoktatás gondolata előtt, így 1918-ra az utolsó Mississippi is beállt a sorba. Az államok nemcsak a kötelező közoktatást cikkelyezték be, hanem azt is, hogy a gyerekeknek tilos dolgozniuk – a családi földeken és vállalkozásokon kívül.³⁹

A tengeren túli oktatási modell tovább bonyolódik, ha megvizsgáljuk az Amerikai Egyesült Államok Legfelső Bíróságának (*Supreme Court of the United States*) jogértelmezési gyakorlatát az oktatási intézmények állami finanszírozását illetően.⁴⁰ Az emblemikus *Everson v. Board of Education*, 330 U.S. 1 (1947) ügyben a testület megerősítette azt a szabályozást, amely Newjerseyben kifizette az iskolabussszal történő utazással kapcsolatos költségeket az egyházi iskolák tanulóinak. Az indoklás szerint az egyházi iskoláknak nyújtott hasonló természetű állami támogatás természete – pl. rendőri vagy tűzoltósági – gyakorlatilag megfeleltethető a buszköltségek megtérítésével. Amennyiben az állam nem nyújtana rendőri segítséget egy egyházi intézményben tanuló diáknak, félreértelmezné az alkotmányt. Ugyanígy, ha egy vallásos iskola épülete lángokban áll, a tűzoltóknak kötelességük eloltani a tüzet, teljesen mindegy, hogy egy épületet egy felekezet tartja fent.⁴¹

3. A francia út

„Az állampolgár részére a politikai szabadság azt a lelki nyugalmat jelenti, amely abból a véleményből származik,

³⁹ Uo. 30–31.

⁴⁰ Az esetek a 19. századtól nyomon követhetők az intézmény honlapján: <https://supreme.justia.com/cases-by-topic/religion/>. Magyarul, egyes amerikai jogesetekről bővebben: *Koltay András*: A vallások, az állam és a szólás szabadsága. (Vallási jelképek, vélemények és blaszfémia a közéletben.) Bp. 2016. 167–180.

⁴¹ Miként a döntés igen határozottan fogalmaz: „Of course, cutting off church schools from these services, so separate and so indisputably marked off from the religious function, would make it far more difficult for the schools to operate. But such is obviously not the purpose of the First Amendment. That Amendment requires the state to be a neutral in its relations with groups of religious believers and non-believers; it does not require the state to be their adversary. State power is no more to be used so as to handicap religions than it is to favor them.” Bővebben: *Paczolay Péter*: Állam és egyház viszonya az amerikai alkotmányban. *Világosság* 4. (1995) 56–58.; *Emberi jogok*. Szerk. Halmi Gábor – Tóth Gábor Attila. Bp. 2003. 561–566.;

melyet ki-kí saját biztonsága felől táplál. És ahhoz, hogy ez a szabadság legyen, olyan kormányzat szükséges, amely alatt az egyik állampolgárnak sem kell egy másik állampolgártól félnie.”

Montesquieu: *A törvények szelleméről*

Montesquieu (1689–1755) 1748-ban publikálta *A törvények szelleméről* című, a politikai-törvénykezési gondolkodásunkat a mai napig meghatározó művét. Az állam és vallás kapcsolatáról a huszonnegyedik és az azt követő fejezetben esik szó. A bevezető rész után – amelyben kifejti a vallásos dogmák politikai szempontból hasznos voltát – a vallástalan állam gondolatával szemben érvel, amelyet Pierre Bayle valláskritikus vázolt fel. Montesquieu szerint a vallás szinte mindig hasznos a politikum számára, hiszen képes egyfajta ellenőrző szerepet betölteni az államhatalmat gyakorlókkal szemben. „Nem az a kérdés, hogy az jobb-e, ha valamely embernek vagy népnek egyáltalán nincs vallása, vagy az, ha vallásával visszaél, hanem, hogy mi a kisebb baj: ha a vallással olykor visszaélnék, vagy ha egyáltalán nincs vallásuk az embereknek.” A francia filozófus szerint a vallástalanság a nagyobb baj gyökere.⁴²

Montesquieu a tizenötödik fejezetben megfogalmazza az egyház vagyonának és hatalmának korlátozásáról szóló gondolatát, ami elvezeti őt a vallási türelmetlenség kérdéséhez is. John Locke már említett elméletéhez hasonlóan, ő is hitet tesz a vallási türelem mellett: „Hasznos tehát, ha e különböző vallásoktól a törvények nemcsak azt követelik meg, hogy az államot ne háborítsák, hanem azt is, hogy egymás között se torzskodjanak. Az állampolgár távolról sem tesz eleget a törvényeknek, ha megelégszik azzal, hogy az államot magát ne háborítsa; szükséges, hogy ne háborgassa egyetlen polgártársát sem.”⁴³

A francia vallási tolerancia másik kiemelkedő alakja Voltaire (1694–1778). A kalandos életű, felvilágosult filozófus több művét szentelte a tolerancia, illetve az állam és egyház viszonya értelmezésének. John Locke állam- és ismeretelméletének tanán túl az angol gondolkodónak a fentebb ismertetett vallási türelemről szóló levele is alakította eszméit. Voltaire szerint a katolicizmus csupán egy, a lehetséges vallások közül, de nem az egyedül üdvözítő hit. Ezen gondolata kapcsán vált a vallási türelem nézeteinek

⁴² *Montesquieu: A törvények szelleméről*. Bp. 2000. 641.; Montesquieu: *The Spirit of the Laws*. Eds. Anne M. Cohler – Basia Caroly Miller – Harold Samuel Stone. New York 1989. 258–259.; *Enlightenment and Secularism*. Ed. Christopher Nadon. New York 2013. 175–185.

⁴³ Uo. 672.; Montesquieu and His Legacy. Ed. Rebecca E. Kingston. New York 2009. 264–265.

központi elemévé. Mindenfajta bűn közül a fanatizmust tartotta a legnagyobbnak. A vallási türelmetlenség elleni írásokat tanulmányozta Bayle és Locke írásaiban. Az *Értekezés a Türelmességről* készített híres tanulmányát több nyelvre lefordították.⁴⁴ „Vajon az embereket könyvek fogják-e jobba tenni, olyan könyvek, melyek eloszlatják a babonákat és megszerettetik az erényt? Igen: ha az ifjak figyelmesen elolvassák e könyveket, megóvják magukat mindennemű fanatizmustól; megérik, hogy a béke a türelmesség gyümölcse és minden társadalom igazi célja.”⁴⁵

A francia forradalom azonban mégis mást hozott a gyakorlatba. Az angolmán példa az események radikalizálódásával meglehetősen gyorsan hajótörést szenvedett. A Törvényhozó Nemzetgyűlés a gallikán hagyományok szellemében megalkotta a Papság Polgári Alkotmányát (*Constitution Civile du Clergé*), és az összes áldozópapot kötelezte, hogy erre esküt tegyen, 1790. november végén. Nem ez volt a törvényhozás első egyházzal kapcsolatos intézkedése. Még ennek az évnek az elején eltörölték a szerzetesrendeket, majd kihirdették 400 millió frank egyházi vagyon eladását, a többi kezelését pedig polgári közigazgatásra bízták.⁴⁶ A katolikus papokat fizetett állami alkalmazottakká nyilvánították, és később az eskütétel megtagadókat is mint állásukról lemondó funkcionáriusokat kezelték.⁴⁷

A francia iskolarendszert is hasonló centralizáló, etatizáló és szekularizáló tendenciák érték el. A forradalom idején megfogalmazódott az oktatáshoz való alapjog, a közoktatás kötelező és ingyenesé tétele, ami az állami irányítású egységes nemzeti nevelést hivatott megvalósítani. A katolikus egyház oktatás terén érvényesülő hatalmát a fiatal és modernizálódó francia nemzetállam megnyirbálta, majd a napóleoni császári kormányzat még inkább csökkentette. Ez alól kivételt képeztek a Keresztény Iskolatestvérek, akiket bár a forradalom alatt elűldöztek, Napóleon mégis visszahívta őket, hogy folytassák munkájukat az elemi oktatás területén.⁴⁸

A császár által bevezetett új középfokú iskolatípus, a kifejezetten az állam iránti hűség és a katonai képességek fejlesztésére létrejövő líceumok fokozatosan érték el eredményt. A konvent még 1793-ban az egész hagyományos francia egyetemi rendszert felszámolta, így Franciaország egészen a Napóleon általi újrendezésig nem bírt egyetemi szintű felsőoktatási intézménnyel. Az egyetem helyébe még a forradalom időszakában létrehozták a gyakorlatias felsőfokú szakiskolák rendszerét, amit „nagy iskolának” (*Grandes Écoles*) neveztek. Ezt a rendszert a későbbiekben fejlesztve

⁴⁴ Voltaire Political Writings. Eds. Raymond Geuss – Quentin Skinner. Cambridge 1994. 10.; Ariel Durant – Will Durant: The Age of Voltaire. 2011. 857.

⁴⁵ Ludassy Mária: Voltaire válogatott filozófiai írásai. Bp. 1991. 253.; Ira O. Wade: The intellectual Development of Voltaire. New Jersey 1969. 146.

⁴⁶ Sandy Tippet-Spirito: French Catholicism. New York 2000. 51.

⁴⁷ Roger Price: The Church and the State in France. 1789–1870. London 2017. 13–15.

⁴⁸ Uo. 27.

és részben eltérő szervezeti alapokra helyezve továbbra is megtartották, irányító szervezete az *École Polytechnique* lett. A nagy iskolákra épült rá a későbbi császári egyetem is. A nagy centralizáció szegletköve 1808-ban került a helyére: az ország valamennyi közép- és felsőfokú iskoláját az *Université France* felügyelete, pontosabban egy tisztviselőkből álló tanügyi testület irányítása alá helyezték. Ez a gyakorlatban azt is jelentette, hogy az országot 17 tankerületre (*académie*) osztották fel, amelyek székhelye praktikusán egy-egy egyetemi város lett. A tankerületek élén álló *recteur* felügyelete alá tartozott az egész francia iskolarendszer ellenőrzése a főiskolai szinttől az elemi oktatásig. A tankerületek további kisebb megyei egységekre tagolódtak, amelyek vezetését az ún. iskolafelügyelők látták el.⁴⁹

Az etatista, centralizált francia iskolarendszert megeremtő napóleoni reformok leginkább a hadsereg és a közigazgatás működtetéséhez szükséges hatékony szakember képzését szolgáló közép- és felsőoktatásra, különösen a líceumok és a nagy iskolák fejlesztésére fókuszáltak. Napóleon felfogásában az általános műveltség biztosítása kizárólag a középiskolák feladata volt. A középiskolákra a formálisan egyetemi karok rangjára emelt felsőfokú szakiskolák rendszere épült. Ezek leginkább gyakorlati jellegűek voltak, és a szakmai tudás elsajátításához szükséges elméleti ismereteket tanítottak. A francia egyetem egyik legfőbb célja olyan gyakorlati ismeretek biztosítása, amelyek különböző hivatások – mint például a katonai, jogi, orvosi, természettudományos, mérnöki – eredményes gyakorlásához, illetve azok hatékony állami ellenőrzéséhez szükségeltettek. Ez a gyakorlatias képzés felvételi versenyvizsgákkal és alapos számonkérési rendszerrel járt együtt. A különböző fakultások tanári kara kettős feladattal bírt: egyrészt közülük kerültek ki az érettségi vizsgák vizsgabizottságainak tagjai, másrészt testületeik révén a felsőfokú diplomák kiadásával gondoskodtak önön utánpótlásukról.⁵⁰

A teljesen egységes elemi iskola rendszerének kialakítására azonban 1833-ig, vagyis a polgárkirály, Lajos Fülöp uralkodásáig várni kellett. A François Guizot vezényletével megalkotott törvény megalapozásában jelentős szerepe volt Victor Cousin filozófusnak, aki a porosz oktatásról készített alapos jelentéseket. Ez a megkezdett folyamat a második köztársaság kikiáltása után fejeződött be, amikor 1881-től Jules Ferry kultuszminiszter idején bevezették az általános, világi, ingyenes, kötelező elemi iskolarendszert, és hamarosan megvalósult az oktatás átfogó államigazgatási rendszere is. A tanítást az állami iskolákban kizárólag laikusokra bízták. Ezen túlmenően 1901-ig háromezer egyházi iskolát zártak be, valamint ötvennégy kongregációt oszlattak fel – vagyonukat lefoglalva. Az 1904. évi egyesületi törvény szerint tilos a felekezeti jellegű oktatás a francia közok-

⁴⁹ *Cubberley, E.*: The History i. m. 252.; *Németh András*: A modern magyar i. m. 59–60.

⁵⁰ *Bajomi Iván*: Decentralizációs intézkedésekkel korrigált francia oktatásirányítási rendszer. *Educatio* 22. (2013) 60–72.; *Németh András*: A modern magyar i. m. 59.

tatásban, így helyére bevezették az erkölcsant. Az oktatás ellenőrzése helyi szinten a községenként megalakuló iskolai bizottságokat illette meg.⁵¹

A szekularizáció betetőzésének az 1905. december 9-én elfogadott törvényt (*Loi de séparation des Églises et de l'État*) tarthatjuk, amely lényegében egyoldalúan felmondta a Napóleon által a Szentszékkal megkötött bilaterális konkordátumot. Az új berendezkedés értelmében a köztársaság nem finanszírozott egyetlen felekezetet sem, valamint az egyházi épületeket államosították. A törvényben „a Francia Köztársaság biztosítja a lelkiismeret szabadságát”, ugyanakkor hozzáteszi, hogy a közoktatás terén „a közszolgálatot, valamint a tanulók és családjuk kötelezettségeit meghatározó jogszabályok keretei között valósul meg”.⁵²

4. A porosz modell

„(...) de vajon lemondjunk-e ezért a szabadság eredményeiről, és inkább mostani állapotainban hagyjuk népnevelésünket, vagy azon organizmushoz forduljunk a népnevelés javítására, melyet Francia-, vagy Poroszország alkalmazott.”

Eötvös József: *Kultúra és nevelés*

Az európai etatista iskolafejlődés alapmodelljének tekintett porosz iskolaügy a 18. században kér magának helyet a nap alatt. Szellemi hátterét – legalábbis ami az időrendet illeti – hiába keresnénk a német felvilágosodás nagyjainál, nem találunk. A hatást a pietizmusban kell keresnünk, helyileg pedig Halléba kell elhelyeznünk, ahol árvaház, többféle iskola, nyomda, kórház és gyógyszertár is működött ennek a vallási mozgalomnak az égisze alatt. Ahol a pietizmus megjelent, ott gomba módjára szaporodtak ilyen intézmények. A mozgalom felfogása szerint az egyháznak és az iskolának együtt kell járnia, ezért nagy súlyt fektettek a minőségi oktatásra. Legfőbb képviselőjük Jacob Spener (1635–1705) volt, aki követőivel 1691-ben menekült Berlinbe. I. Frigyes (1657–1713) tanácsadói körének köszönhetően a pietisták az új hallei egyetemen is képviselheték nézeteiket. 1695-ben már létrehozzák a Franke Intézetet, amelynek keretein belül árvaház, sze-

⁵¹ Jarman, T. L.: Landmarks i. m. 223–224.

⁵² Takács Péter: Nehéz jogi esetek. (Jogelmélet és jogászai érvelés.) Bp. 2000. 341.; Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet. Szerk. Mezey Barna – Szenté Zoltán Bp. 2003. 336.; Franciaország története. II. Szerk. Georges Duby. Bp. 2007. 161.; Eion Daly: (2012): The Ambiguous Reach of Constitutional Secularism in Republican France: Revisiting the Idea of Laïcité and Political Liberalism as Alternatives. Oxford Journal of Legal Studies. 32(3) (2012), 583–608.

gényiskola is működött. Az új király, I. Frigyes Vilmos (1688–1740) is el látogatott az intézethez 1711-ben, majd látván a puritán fegyelmet és szervezettséget, a támogatásáról biztosította a pietistákat.⁵³

A pietisták általi oktatás sikerességéről meggyőződve I. Frigyes Vilmos már 1717-ben az oktatási kötelezettségről szóló rendeletet jelentett be országában, amelyet ugyan még nem tartattak be kellő szigorral. Meggyőződését még kevésbé a felvilágosodás, mint inkább az állam megerősítése, és a Hohenzollern-dinasztia fényének növelése vezette. Utódja, II. Frigyes (1712–1786) viszont 1763-ban kelt általános porosz népiskolai rendeletével érvényt is szerzett elődje törvényének, amelyben a 6–13 éves korig tartó általános iskolakötelezettséget írt elő. A rendelet leginkább az alsóbb néprétegekből kikerülő gyerekeknek biztosította a lehetőséget, hogy alapvető iskolai képzésben részesüljenek. Az általános népiskolai rendelet nyomán a már működő gimnáziumok, valamint a polgári, közép- és reáliskolák mellett új iskolatípusként jelent meg, a népiskola.⁵⁴

A középfokú iskolák reformja már a 18. század utolsó felében elkezdődött, aminek következtében a német középiskola megkezdte diadalútját. II. Frigyes Vilmos 1787-ben létrehozta a Felsőbiskolai Kollégium nevű intézményt, amely a tanügyigazgatás központosítását célozta meg. 1788-ban bevezetik az érettségit a gimnáziumokban, valamint a középiskolai tanárok egységesítésére megalakul a Filológiai Szeminárium, ami később az egyetemek szervezeti megújítását is magával hozta. Megszüntették az egyetemi tanulmányokat bevezető karokat (amelyeknek a feladata a különböző tudással érkező friss egyetemisták felzárkóztatása volt), hiszen az egyetemi tanulmányokra már az érettségi készített fel. Innentől kezdve a gimnáziumi oktatás tartalma és követelménye is megváltozott, hiszen már ekkor kellett a tanulókat bevezetni a tudományos élet előszobájába. Ekkor kerül előtérbe a nyelvek és a matematika oktatása. A következő nagy mérföldkő 1810-hez köthető, vagyis Wilhelm von Humboldt (1767–1835) középiskolai reformjához. Nagy hangsúlyt kapott a klasszikus görög-latin irodalom alkotásaival való ismerkedés, valamint a matematika, a földrajz, a történelem és a fizika tantárgyak beemelése a tantárgyak közé. Innentől nevezik, divatos szóval, utrakistának az iskolát, vagyis kétoldalúnak, ahol a humanisztikus és a realiztikus irány egyszerre dominál.⁵⁵

⁵³ *Richard L. Gawthrop*: Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia. New York 1993. 61.; *Mary Fulbrook*: Piety and Politics. Religion and the Rise of Absolutism in England, Württemberg and Prussia. New York 1983. 153–155.; *Margaret Shennan*: The Rise of Brandenburg-Prussia. New York 2004. 63–64.; *Rudolf Vierhaus*: Deutsche Geschichte (Bd. 7). Göttingen 1978. 79–80.

⁵⁴ *David Fraser*: Frederick The Great. King of Prussia. New York 2001. 242.; *Fulbrook*, M.: Piety i. m. 167.

⁵⁵ *Karl Otmar von Aretin*: Deutsche Geschichte (Bd. 7). Göttingen 1993. 122–123.; *Enlightened War*. Eds. Elisabeth Krimmer – Patricia Anne Simpson. New York 2011. 8.

A középiskolai reformmal az iskolafelügyelet kérdésének rendezése is előkerült. Német földön az állami lépett a hagyományos egyházi felügyelet helyébe. A változásra már az 1794-ben megjelenő porosz törvénykönyv kiadásakor sor került: ekkor minden iskola állami intézménnyé vált, így az állam vált az egyetlen iskolafenntartó entitássá. A középiskolai és egyetemi reformok az átfogó, ún. Stein-Hardenberg-féle porosz államreform részéhez tartoztak. A nagyszabású modernizáció háttérében a német neohumanistákat találjuk, mint például Humboldt, Schelling, Fichte, Schleiermacher. A reformok mozgatórugói között még a Napóleontól elszenvedett súlyos katonai vereséget is meg kell említeni, amely arra ösztönözte a reformereket, hogy az állam a kultúra és oktatás téren pótolja mindazt, ami elveszett a csatatéren.⁵⁶

1859-ben került sor a reál- és felsőbb polgári iskolák vizsgarendjének kiadására, amely alapvetően három iskolatípust különböztetett meg: 1) kilencosztályos reáliskola kötelező latintanítással, amely 1882-től a reál-gimnázium elnevezést kapja; 2) hétosztályos reáliskola nem kötelező latintanítással; 3) hatosztályos felső polgári iskola latin nélkül. 1882-ben a hétosztályos reáliskola átadja helyét a kilencosztályos reáliskolának – melyben a latin nem kötelező; ez lesz az ún. felső reáliskola.⁵⁷

---

⁵⁶ *Aretin, K.*: Deutsche Geschichte i. m. 22–23.; *Németh András*: A modern magyar i. m. 61.; *Jarman, T. L.*: Landmarks i. m. 215.; *David Blackbourn*: The Long Nineteenth Century. A History of Germany. New York 1997. 81.

⁵⁷ *Németh András*: A modern magyar i. m. 62.

E számunk szerzői / The authors of this issue

BALLA JÁNOS, a Nemzeti Köszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Vallás és Társadalom Kutatóintézetének kutatója, a Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola doktori hallgatója, gimnáziumi tanár.

E-mail: balla.janos@vac.piarista.hu

KÁROLYI BÁLINT: PhD történész

E-mail: karlmax91@gmail.com

FÁBIÁN BORBÁLA: PhD történész, Délvidék Kutató Központ, Szeged.

E-mail: fabianborbal@yahoo.com

FÜSTÖS PAUL-GABRIEL: Kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar, MA hallgató

E-mail: fustospaulgabriel@gmail.com

KNAPP ÉVA, az MTA doktora

E-mail: knapp.ilonaeva@gmail.com

SZŰCS TAMÁS, tanársegéd, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Kulturális Örökség és Művelődéstörténet Tanszék

E-mail: ajoszucs@yahoo.com